

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

ТРИНАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів
наукової конференції
“Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення,
збереження та популяризації національної
історико-культурної спадщини”

18 квітня 2007 р.

ХАРКІВ
2007

Тринадцяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції “Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини”. – Харків, 2007. – 152 с.

До збірника увійшли тези доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, вчених вузів, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції “Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини”, що проходила у рамках XIII Сумцовських читань у Харківському історичному музеї.

Видання розраховане на музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

Друкується за рішенням науково методичної ради Харківського історичного музею, протокол № 2 від 27 лютого 2007 р.

Редакційна колегія: **О.М. Сошнікова**, заступник директора з наукової роботи Харківського історичного музею (ХІМ);
В.В. Буличова, завідувач відділу науково-фондої роботи ХІМ;
О.Д. Івах, учений секретар ХІМ;
В.С. Аксьонов, к.і.н., завідувач відділу археології ХІМ;
А.В. Панченко, завідувач науково-методичного відділу ХІМ;
І.П. Шевцов, лаборант 3-го науково-експозиційного відділу ХІМ.

Рецензенти: **С.М. Куделко**, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна);
С.І. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна).

Тринадцяті Сумцовські читання

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

В.С. Романовський,
зав. відділу Харківського науково-методичного
центру охорони культурної спадщини

М. СУМЦОВ ЯК ПАМ'ЯТКОЗНАВЕЦЬ

Голова Харківського історико-філологічного товариства, академік АН України М.Ф. Сумцов (1854–1922 рр.) зробив помітний внесок у розвиток пам'яткоznавства на Харківщині. У цій галузі він працював і як учений, і як організатор пам'яткоznавчої роботи, і як громадський діяч.

Уже наприкінці XIX ст. М. Сумцов шукав шляхів організації планомірного обстеження Харківської губернії з науковою метою. У 1891 р. науковці місцевого статистичного комітету задумали скласти опис Харківської губернії, що так і не був виданий як цілісна праця. М.Ф. Сумцов і П.С. Єфименко склали програми вивчення селянських будов, зокрема хат.

Значною була діяльність Миколи Сумцова задля розвитку музейної справи на Слобідській Україні. М. Сумцов був одним із організаторів Харківського художньо-промислового музею (1886–1920 рр.). Він передав музею Харківського університету власну збірку писанок, яка в 1897 р. нараховувала 378 одиниць.

М.Ф. Сумцов брав активну участь у роботі XII археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.). Зокрема, він зібрав значні етнографічні матеріали для виставки з'їзду. Відтак із 1905 р. М. Сумцов завідував Етнографічним музеєм при Харківському університеті.

При Харківському історико-філологічному товаристві діяло Харківське відділення попереднього комітету XIII археологічного з'їзду, головою якого було обрано М.Ф. Сумцова. У 1909 р. рада Харківського університету відрядила М.Ф. Сумцова до Москви для участі в засіданнях попереднього комітету з підготовки XV археологічного з'їзду.

Як науковець, М. Сумцов приділив помітну увагу пам'яткам української культури Слобожанщини. Він відстоював думку про оригінальність української культури, відзначав її чутливість до загальноєвропейських культурних віянь. 31 жовтня 1908 р. на засіданні Харківського історико-філологічного товариства М. Сумцов зазначав, що “в старій Україні живе культурне спілкування з Західною Європою і оригінальна народна творчість ішли рука в руку і відобразилися не тільки в церковному зодчестві й у церковному начинні, але також в іконописі, гравюрі, гончарних виробах, писанках, шитті і тканинах, писемності й народній словесності. В Україні XVI–XVII ст. виникала

Харківський історичний музей

самостійна культура, яка не розквітла і загинула внаслідок різних несприятливих обставин у XVIII ст.”

М. Сумцов прагнув втілити у життя власні наукові висновки, популяризуючи українську культурну спадщину, сприяючи відродженню національних традицій. Так, на шпалтах періодичних видань він виступав із пам'яткознавчими публікаціями, розрахованими на широке коло читачів.

У 1909 р., як гласний Харківської міської думи, М. Сумцов запропонував установити пам'ятник Г. Квітці-Основ'яненку в Мироносицькому сквері по Сумській вулиці. Міська дума ухвалила внести в кошторис 1910 та 1911 рр. по 3000 крб. на спорудження пам'ятника. Але за тодішніх суспільних умов цей задум не міг бути реалізований у Харкові.

У 1912 р. М. Сумцов був одним із тих, хто виступив на засіданні міської думи за затвердження проекту фасаду Харківського художнього училища в українському стилі. Хоча шовіністично налаштовані гласні заперечували сам факт існування такого стилю, більшістю голосів було затверджено проект К.М. Жукова. Будинок Художнього училища (1913 р.) став одним із найяскравіших взірців українського архітектурного модерну.

Микола Сумцов приділив помітну увагу пам'яткам історії та культури у відомій праці “Слобожане” (1918 р.). Щодо пам'яток він застосовував термін “старовина”, що відповідав традиційно вживаному російському “древності”. У книзі стисло проаналізовані дослідження науковців, які цікавилися місцевими пам'ятками: В.В. Пассека, архієпископа Філарета (Гумілевського), Є.К. Рєдіна та інших. У розділі “Оселя” М. Сумцов приділив увагу українським церквам, особливостям міських і сільських домівок, господарських споруд, вітряків і водяних млинів, криниць тощо. М. Сумцов негативно згадував про нівечення пам'яток за часів Російської імперії, недбалі перебудови українських церков. Окремі розділи вчений присвятив харківським музеям.

Після заснування в 1919 р. ГубКОПМИСу М. Сумцов читав організовані комітетом лекції, був членом етнографічної секції, як завідувач Музею Слобідської України входив також до музеїної секції. У січні 1920 р. М. Сумцов став головним організатором Музею Слобідської України, натхненником роботи його колективу.

У цілому, як пам'яткознавець-етнограф М. Сумцов приділив увагу переважно пам'яткам української народної культури Слобожанщини. М. Сумцов виявив неабиякий хист як організатор музеїної справи. Наукова діяльність визначала світоглядні орієнтири вченого як українського патріота. М. Сумцов прагнув досягнути практичного

Тринадцяті Сумцовські читання

втілення власних ідеалів, і його наукова та громадська діяльність була нерозривною.

О.М. Сошнікова,
заступник директора з наукової роботи
Харківського історичного музею

РОЛЬ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ІНСТИТУТУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Україна належить до числа країн з унікальною історико-культурною спадщиною. Її видатні пам'ятки і музейні зібрання – вагома частина світового культурного надбання.

Нелегкий та трагічний шлях нашої держави до Незалежності тісно пов'язаний з подвижницькою діяльністю цілої плеяди діячів 18-20 століть – ентузіастів музейної справи, видатних істориків, краєзнавців, археологів, меценатів. Завдяки цим людям, які нерідко віддавали життя за свої переконання, Україна зберегла неповторність нашої багатогранної культури. Сьогодні ми є нащадками та продовжувачами їхньої великої справи зі збереження кulturalного генофонду нації.

Відсутність історичної територіальної цілісності України породжує сьогодні проблему взаємовідносин регіонів із-за різниці у мові, культурі, віросповіданні, наслідком чого є потяги до суспільної дестабілізації. Допомогти у вирішенні даної проблеми і проблеми формування населення в єдиний народ, виховання демократичного патріотизму може історична наука, одним із завдань якої повинно бути визнання історії і культури всіх етносів, які населяють Україну, частиною її загальної історії і культури. Важлива роль у вирішенні цього питання належить регіональним історичним та краєзнавчим музеям, одним із яких є Харківський історичний музей – один із найбільших музеїв в Україні.

Музей зберігає своє значення дослідницького, науково-методичного і культурно-виховного центру Харківської області, не дивлячись на зміну епох, політичних і соціально-економічних устроїв, суспільної свідомості, духовних цінностей. Науково-дослідна робота є одним із головних напрямків, де основну увагу наукові співробітники Харківського історичного музею зосереджують на вивчені актуальних проблем і тем, пов'язаних з маловідомими подіями та явищами історії і культури Слобожанщини.

Харківський історичний музей

Щорічно співробітниками відділу археології, в якому працюють 2 кандидати історичних наук, проводяться охоронні археологічні дослідження на Верхньосалтівському археологічному комплексі – одному із найбільших міст великої степової імперії – Хазарського каганату (сер. VII – кін. X ст.) та на стоянці пізньопалеолітичного періоду біля с. Кам'янка Ізюмського району.

Співробітники відділу етнографії проводять польові етнографічні дослідження у районах області за темою “Етнокультурна українців та національних меншин України на Слобожанщині”. На основі цих матеріалів та зібрань історичного музею, завідуюча відділу етнографії В.А. Сушко в цьому році захистила кандидатську дисертацію.

Музейним закладам міста та області постійно надаються консультації з усіх питань музейної роботи, проводиться аналіз музейної мережі.

Співробітниками науково-методичного відділу для регіональних музеїв проводяться науково-практичні семінари, розробляються методичні рекомендації.

Музейна історія, тобто історія в колекціях, каталогах, експозиціях – це особливий жанр, який вимагає від наукових музейних співробітників уміння орієнтуватися у сучасній, швидкоплинній культурній ситуації.

Не дивлячись на ті складні умови, в яких сьогодні знаходиться Харківський історичний музей (немає постійної експозиції, обладнання для фондосховища і для виставок, належної експозиційної площі та ін.), наукові співробітники вивчають фондові зібрання, роблять виставки, виступають з доповідями на Всеукраїнських, Міжнародних та регіональних конференціях. А з 1994 року в Харківському історичному музеї щорічно проводяться Сумцовські читання на честь видатного українського вченого і громадського діяча, академіка АН України М.Ф. Сумцова, який став у 1920 році організатором та першим директором музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, згодом переіменований на історичний, хоча зміст його діяльності загалом і досі відповідає тим завданням, що були окреслені його фундатором.

На Сумцовських читаннях розглядаються актуальні питання з історії Слобожанщини, стан музейної справи в регіоні та перспективі їх подальшого розвитку, проблеми науково-дослідної, експозиційної, виставкової, науково-освітньої діяльності музеїв та питання пам'яткоохоронної роботи в області.

Важливою характеристикою музею, як соціокультурного інституту є його орієнтація на контакти з публікою. Харківський історичний музей обслуговує понад 240 тис. відвідувачів на рік. Основною нашою аудиторією є учні та студенти, для яких сучасний

Тринадцяті Сумцовські читання

музей є важливим засобом не тільки безпосередньо історичного пізнання, але і формування світогляду. Крім екскурсійного обслуговування, на базі музею проводяться лекторії вихідного дня та тематичні заходи, присвячені ювілейним датам в історії країни, видатним діячам, а також розповідають про маловивчені сторінки з історії Слобожанщини.

Дієвим засобом у популяризації історії краю, колекцій музею є співробітництво нашого закладу із засобами періодичної преси (“Слобідський край”, “Печерний Хар'ков”, “Паралельные миры”, “Аспекты”, “Новая демократия”), обласним радіо та комерційним телебаченням, де співробітники музею виступають з повідомленнями про роботу музею, нові виставки та цікаві надходження.

23 серпня 2005 року до 62-ї річниці з дня визволення Харкова від німецько-фашистської навали у с. Солоницівка Дергачівського району Харківської області було відкрито філіал Харківського історичного музею “Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”. Експозиційний комплекс музею розміщується у 10 залах, одна із яких – кругла Урочиста Зала, де у майбутньому будуть проходити тематичні вечори, уроки пам’яті та інші культурно-освітні заходи.

Таким чином, розширення сфери впливу музею на суспільство, вплив всіх видів музєфікованої спадщини на процеси освіти і виховання, орієнтованість на різну музейну аудиторію перетворює сьогодні Харківський історичний музей на один із найважливіших елементів культури регіону в умовах сучасної цивілізації. Для укріплення його позицій необхідне створення постійнодіючої експозиції, використання сучасних технологій як у науково-дослідній, фондовій, експозиційній, так і в масовій роботі.

Усвідомлення можливостей музеїв для вирішення важливих проблем сучасності потребує продуманого законодавства у музейній сфері у вигляді системи правових норм, які б регулювали суспільні відношення, пов’язані з діяльністю, направленою на вивчення, збереження, популяризацію історичних цінностей українського суспільства.

А.В. Панченко,
завідувач науково-методичним відділом ХІМ

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ХАРКІВЩИНІ У 2006 РОЦІ

Сучасна музейна мережа Харківщини має багатопрофільний характер, складається із закладів різноманітних за статусом, типом,

Харківський історичний музей

формою власності: історичних, мистецьких, літературних, меморіальних, етнографічних.

Станом на 1 січня 2007 року у Харківській області працювали 109 музеїв: 24 музеї, колекції яких віднесені до Державної частини музейного фонду України та 85 музеїв, створених при організаціях та установах. Крім цього успішно працюють 6 філій.

Найголовнішим досягненням музейної справи в області цього року – є відкриття нової сучасної експозиції літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди, що відчинив свої двері 19 травня 2006 року.

У грудні минулого року колектив музею за створення концепції експозиції був нагороджений Міжнародною літературно-меморіальною премією Г.С. Сковороди.

2006 року після капітального ремонту відкриті для відвідувачів три експозиційні зали Ізюмського краєзнавчого музею, який не працював протягом 10 років. У грудні рішенням сесії Ізюмської міської ради була затверджена Програма розвитку Ізюмського краєзнавчого музею на 2007 – 2009 роки.

За рахунок субвенцій з обласного бюджету проведено капітальний ремонт будівлі Куп'янського краєзнавчого музею. У ході ремонту розширені площі для експозицій та господарської діяльності, побудовано внутрішні сходи, проведено водопостачання та водовідведення.

Поточні ремонти були проведені також у Харківському історичному, Харківському художньому, Харківському літературному, Чугуївському художньо-меморіальному музеях та краєзнавчих музеях Золочівського, Балаклійського, Барвінківського районів.

Все це дозволило зробити роботу музеїв області більш ефективною. Протягом 2006 року музейні заклади відвідало 912 тисяч осіб, що майже на 35 тисяч більше ніж 2005 року. Лідером у цьому напрямку є Харківський історичний музей, який, незважаючи на обмежені експозиційні площі, відсутність повнопрофільної музейної експозиції, прийняв у звітному році понад 241 тисячу відвідувачів. Серед районних краєзнавчих музеїв як і у 2005 році попереду Барвінківський музей, який відвідало понад 32 тисячі осіб.

Крім стаціонарних експозицій у звітному році для харків'ян, мешканців та гостей міста і області було створено 371 тимчасову та пересувну виставку.

Першість належить Харківському художньому музею, співробітниками якого було відкрито 68 виставок. 48 виставок оглянули харків'яни і гости міста у Міській художній галереї ім. С.І. Васильківського. Активно виставкова робота велася Балаклійським краєзнавчим музеєм, у якому створено 27 виставок.

Тринадцяті Сумцовські читання

Активізували свою діяльність музеї області і в інших напрямках науково-освітньої роботи.

2006 року виповнилося 120 років від дня заснування Харківського міського художньо-промислового музею. До цієї дати Харківським художнім музеєм було проведено низку заходів, серед яких науково-практична конференція і презентація 5 виставок.

У квітні 2006 року в Харківському історичному музеї пройшли XII Сумцовські читання, присвячені 15-річчю Незалежності України.

Помітною подією в музейному житті Харкова стало також проведення круглого столу “Страшна правда голодомору” на базі Харківського історичного музею, присвяченого подіям голодомору 1932-1933 років в Україні, в якому взяли участь співробітники Державного архіву Харківської області, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, редакції Харківського тому “Реабілітовані історію”, очевидці подій.

Значний резонанс викликало видання книги “Столиця відчаю”, присвячена голодомору 1932-1933 років на Харківщині, упорядником якої є директор Валківського краєзнавчого музею Поліщук Т.В. Презентація книги відбулася в рамках виставки “Розгойдані дзвони пам’яті”, під час круглого столу у Харківському історичному музеї, у Харківському прес-центрі “Статус-кво” (для журналістів українських та зарубіжних ЗМІ).

Науковими співробітниками музеїв продовжено вивчення актуальних проблем історії та культури Слобожанщини. Результатом цієї роботи стала підготовка та публікація у наукових, науково-популярних збірках та періодичних виданнях 196 наукових статей і публікацій.

Найбільш плідно у цьому напрямку працювали Харківський історичний (45 публікацій), Харківський художній (24) та Барвінківський краєзнавчий (32) музеї.

Продовжують зростати музейні колекції.

На 1 січня 2007 року кількість предметів основного фонду, що зберігаються в музеях Харківської області становить 418223 предмети. Протягом року надійшло 7439 предметів, що на 933 більше ніж у 2005 році. Найбільшу кількість експонатів зібрано у історико-археологічному музеї “Верхній Салтів” (1529), на 1322 предмети поповнилася колекція Харківського історичного музею.

Але поряд з цілою низкою позитивних тенденцій у музейній справі області спостерігаються явища, що свідчать про нестабільність процесів, що відбуваються у регіональному музеїництві.

Унаслідок складної економічної ситуації, обсяг коштів, що виділяються на розвиток музейної справи не задовольняє їх реальних

Харківський історичний музей

потреб і не сприяє їх ефективному розвитку. Обсягів видатків з обласного та місцевих бюджетів на утримання музеїних закладів вистачає лише на оплату праці, енергоносій, та комунальних послуг. Не вистачає коштів на поповнення музеїних фондів, реставрацію музеїних предметів, проведення ремонтно-реставраційних робіт, встановлення сигналізації, оновлення музеїного обладнання. Так, наприклад, на 1 січня 2007 р. з 42 музеїних будівель 21 потребують капітального ремонту (проти 19 у 2005 році).

Більшість музеїних приміщень не відповідають встановленим нормам, потребують здійснення термінових заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази, створення умов для збереження пам'яток Музейного фонду України. Фондосховища або зовсім відсутні, або не відповідають вимогам Інструкції з обліку та збереження музеїних предметів. Наприклад, Люботинський музей не має приміщення взагалі, що є порушенням Закону України "Про музеї та музеїну справу", Валківський краєзнавчий музей від заснування не має приміщення для експозиції, приміщення Богодухівського музею не опалюється. Недостатнє фінансування не дає можливості придбати і встановити у приміщенні Харківського історичного музею необхідне обладнання для освоєння фондосховища, закінчення капітального ремонту і реконструкції внутрішнього простору будівлі та створення стаціонарної експозиції.

Серйозну загрозу збереженню експонатів становить ситуація, що склалася у філії Харківського історичного музею – музеї "Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років". Через низку суттєвих будівельних недоліків постійно протікає стеля. Вода затікає на електроощити та вимикачі світла, через неполадки у системі опалювання температура повітря у зимовий час не підіймається вище 7-10 градусів. Наслідком є руйнація музеїних предметів і вже призвело до створення аварійної ситуації у будівлі у листопаді 2006 року, коли стався частковий обвал стелі.

Обсяги фінансування впливають і на кадровий склад. У ряді музеїв працюють 1-2 співробітники, що негативно впливає на можливості музеїв якісно виконувати всі види музеїної діяльності. Так у Первомайському, Ізюмському, Богодухівському, Золочівському, Люботинському, Печенізькому, Лозівському краєзнавчих музеях облік музеїних предметів ведеться на рівні книг надходжень, інвентарні книги у цих музеях відсутні. Наукова інвентаризація у повному обсязі протягом звітного року здійснювалася тільки обласними та міськими музеїними закладами, а також Балаклійським, Красноградським, Валківським, Дворічанським, Барвінківським районними музеями та Чугуївським художньо-меморіальним музеєм І.Ю. Рєпіна.

Тринадцяті Сумцовські читання

Н.С. Мартем'янова,
к. іст. наук, доцент кафедри
історії України та музеєзнавства
Харківської державної академії культури

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ МУЗЕЮ В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Однією з найважливіших функцій сучасного музею є науково-освітня функція, що припускає активне використання музейного простору з освітньою метою.

Досить тривалий період музейно-освітня діяльність здійснювалася в рамках інформаційно-пропагандистської роботи в руслі пануючої ідеології. Музей розглядався скоріше як придаток, а не рівний партнер освітніх установ.

Сучасні умови життя суспільства, зміна інтелектуальних, моральних, світоглядних орієнтирів молодого покоління вимагають інших підходів як до освітнього процесу в цілому, так і до діяльності музею в цьому напрямку.

Сьогодні система освіти припускає існування варіативних, у тому числі альтернативних, освітніх схем, багаторівневої моделі змісту навчання, гнучкість і динамічність навчальних програм і педагогічних технологій. У цих умовах змінюється характер, спрямованість і зміст музейно-освітньої діяльності. Особливо актуальною стає проблема інтеграції музейного середовища й освітньої системи, їх ефективного, цілеспрямованого й науково обґрунтованого співробітництва.

Важлива роль у цьому процесі належить музейній педагогіці, що цілком обґрунтовано визнана самостійним напрямком науково-практичної діяльності музею. Однією з найважливіших її завдань є розробка загальної стратегії й тактики науково-теоретичних і методичних основ взаємодії освітніх установ і музейних структур. Роль організатора й координатора музейно-педагогічного процесу на різних рівнях успішно виконує музейний педагог, як показує досвід близького й далекого зарубіжжя.

Необхідною умовою й важливим напрямком інтеграції освітнього процесу музею й навчальних установ є розробка й апробація музейно-педагогічних і музейно-експкурсійних програм з урахуванням специфіки музейних колекцій, регіональних особливостей, навчальних програмам освітніх установ. Музейно-педагогічні програми дозволяють об'єднати всі щаблі освітнього процесу, скоординувати мету, зміст, бажані результати освітньої й виховної діяльності музею й навчальних закладів. При моделюванні подібних програм важливо використати досвід як викладачів навчальних закладів, так і працівників музею.

Харківський історичний музей

Спільні зусиль педагогічних і музейних підрозділів вимагає координація раніше діючих та розробка нових форм і методів організації освітнього процесу в музейному просторі. Особлива роль у ньому приідеяється експозиції (постійній, тимчасовій, дидактичні...). Досить тривалий досвід переконує, що найбільш ефективними формами педагогічної роботи на експозиції є: екскурсія, екскурсійні цикли й цикли занять. Вони можуть проводитися у вигляді уроку-експурсії, екскурсії-подорожі, екскурсії-гри... Особлива роль приідеяється дидактичним виставкам у просторі постійної експозиції, у спеціальних виставочних залах музею й приміщеннях музейно-педагогічних служб. Потрібним сьогодні є використання й таких традиційних освітніх форм як лекції, семінарські й практичні заняття, практикуми й ін. у музейній аудиторії й фондах.

Разом з тим, серйозної корекції вимагають методи й методичні прийоми їхнього проведення, введення в контекст навчальних матеріалів інформації, що втримується в різноманітних музейних предметах з урахуванням нових педагогічних технологій. Багатофункціональний музейний простір дозволяє апробувати найрізноманітніші освітні методи: умовно-пасивні, активні й інтерактивні. Сприятливі умови створює використання в освітньому процесі медиатеки (слайдотека, бібліотека, аудіо- і відеотека, комп'ютерні, мультимедійні програми тощо). Вони забезпечують поглиблені інформаційні потреби учнівського молоді, оптимальне використання інтерактивних методів навчання. **Таким чином**, сучасний музей займає сьогодні усе більше стійкі позиції в освітній системі, інтегруючи на практиці найбільш передові музейно-педагогічні технології.

Тринадцяті Сумцовські читання

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

А.О. Сошніков,
к.ф.н., доцент кафедри філософії і політології ХНУВС

МУЗЕЙНА КОМУНІКАЦІЯ, ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ, ОПРЕДМЕТНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МРІЇ

Музей – це засіб втілення минулого у сучасному задля майбутнього (М.Ф. Федоров). Ще у сиву давнину старожитність як доказ божественного походження влади набуває виключного значення, з'являються артефакти, цілеспрямовано коригуючи міф або справжні історичні документи. Зокрема, засобом етнічного збереження і утвердження була скіфська традиція: пам'ять поколінь заслуговувала на виняткову шану, піклування, охорону від зовнішніх зазіхань, навпаки захоплення іноземною культурою, прагнення до розкоші зустрічало впертий опір.

В різницях церков і монастирів часів Київської Русі зберігалися збірки мистецтва, зразки одягу, предмети побуту княжих родин. Видатними меценатами були козацькі гетьмани, що примножили церковне надбання високомистецькими зразками іконопису, стародруками. Проте значна частина княжих та гетьманських збірок була знищена і пограбована різними завойовниками.

Просвітництво призвело до усвідомлення цінності цивілізації, визначивши соціокультурне і освітянське значення музеїв. Виступаючи за наглядність навчання, Я.А. Коменський вживає термін музей відповідно до змісту вченого кабінету, орієнтованого на пізнавальний процес. “Место учення” таке тлумачення поняття “музей” у “Лексиконі латинському” Є. Славинецького (XVII ст.). 1718 р. Петром I засновується Санкт-Петербурзька Кунсткамера для “назидания взрослым, обучения юношей”. Мета музею вбачається у навчанні ідеям через предмети, вихованні і підтримці у суспільстві високого стандарту естетичного смаку. Втім Микола I знищує ті твори, в яких вбачався вияв польського і малороського сепаратизму.

В Україні за умов бездержавності музеї своїм виникненням завдячують ініціативі навчальних закладів, наукових товариств та окремих вчених. Поява організованих музейних осередків пов’язана з причорноморською археологією як характерним для XIX ст. захопленням античністю. З виникненням університетських музеїв зростає інтерес до комплектування пам’яток місцевого народного

Харківський історичний музей

побуту. 1807 р. формується музейна збірка університету Харкова, а з 1833-1834 рр. – Києва.

В 1930-х рр. почалася реорганізація музейної справи в руслі директивного втілення марксистсько-ленінського вчення через класовий підхід до вивчення суспільних явищ. Приєднання західноукраїнських земель до УРСР також зумовило тут перебудову культури на радянський лад. Насамперед, скоротилася загальна кількість музеїв (у Львові із 21 до 7), фонди з розташованих у маленьких містечках перевозилися до обласних центрів. На початку 1941 р. Україна володіла величезними музейними багатствами. Встановлено, що в 151 музеї так званого відкритого типу нарахувалося близько 2,8 млн. експонатів (в експозиції перебувало 387 тис.), а з урахуванням університетських та відомчих фондів кількість становила близько 6 млн. Часто доля експонатів залежала від ступеню розуміння партійним керівництвом значення збереження культурної спадщини, тому після відступу радянських військ дуже багато унікальних речей і збірок залишилося напризволяще, частина евакуйованих матеріалів загубилася у дорозі або зазнала пошкоджень. При німцях найбільше музеїв діяло у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові. 1942 р. кілька київських музеїв було відкрито для відвідування, але тільки німцями. У Харкові огляд музейних експозицій було дозволено й для місцевого населення, українські та німецькі відвідувачі обслуговувалися у різні дні тижня. Під час німецької втечі з України розпочалося широкомасштабне вивезення музейних фондів. Основне завдання полягало у виявленні, поверненні та впорядкуванні фондів, а також реевакуації. На кінець 1945 музейна мережа була в основному відновлена, діяло більше 100 музеїв. СРСР намагався компенсувати культурні втрати шляхом привласнення мистецьких творів з німецьких музеїв і замків (у Києві протягом 10 років зберігалися частина експонатів із вивезеної Дрезденської картинної галереї).

Музей у тоталітарному суспільстві вже не кунсткамера, колекція раритетів, або цвинтар з монументами чи естетична галерея, це політико-просвітницький комбінат. На марксистській основі робляться спроби музейними засобами розкрити абстрактні філософські категорії. Музеї розпочинають включати у експозиції так звані “обстановочні сцени” інтер’єри або екстер’єри з манекенами у справжньому одязі і театральних позах. Улюбленими темами були “селянське повстання”, “робітничий страйк”, “барикада”, “допит біглого”, “тюремна камера”, “казарма” тощо. Досить часто справжні предмети використовуються для ілюстрації певних ідеологічних концепцій, в експозиціях на рівних правах з історичними речами розміщаються спеціально створені художні макети, картини і скульптури. Наприклад, досить своєрідною є

Тринадцяті Сумцовські читання

спроба Ленінградського музею революції сатиричне розкрити положення: “Абсолютна монархія – залізний устрій, що закріплює владу пана над мужиком”. На високу задраповану підставку встановили престол із Зимового палацу, по бокам поставили манекени митрополита та офіцера гвардії у справжньому одязі з орденами і медалями, наверху повісили величезного двоголового орла з пліткою замість скіпетру і кандалами навколо держави. Таким чином, театральна бутафорія створювала питання доцільності експонування оригіналів. Експонати об’єднувалися у так званий тематико-експозиційний комплекс не реальними взаємозв’язками, а можливістю проілюструвати певну ідеологічну установку. Правильному розумінню експозиції мав сприяти етикетаж “провідні тексти”. Тематичний метод експонування став основним, бо найкраще відповідаючи завданням пропагування політико-ідеологічного розуміння фактів, зберіг світоглядні позиції й після краху тоталітарної системи. Головним видом музейної діяльності стало створення експозицій з метою проведення агітації серед населення. Типовою є така структура експозиції по радянському періоду: політична система – промисловість – сільське господарство – наука – добробут – житло – здравоохрана – культура – спорт – міжнародні відносини.

Сучасний музей виступає як ретранслятор пам’яток і традицій, їх, вважаючи своїм завданням формування соціокультурної свідомості населення, стоїть на загальнодержавній позиції. Основними напрямки державної діяльності в галузі музейної справи є:

- формування сучасної музейної інфраструктури;
- підготовка і підвищення кваліфікації музейних кадрів;
- бюджетне фінансування і матеріально-технічне забезпечення музейних програм;
- сприяння міжнародному співробітництву у галузі музейної справи (“Закон України про музей та музейну справу”).

Зрозуміло, що сучасність у музейній експозиції – особливий розділ, який перш за все характеризується нестабільністю через підвищенні вимоги у плані актуальності сюжетів, цікавості виставлених матеріалів. Тут є особливо складним задовоління потребу відвідувача у новій інформації, представити знакове значим. Тому дуже важливо звернути увагу на визначення хронологічних меж, змістовний відбір експонатів та форму показу матеріалів розділу по сучасності у експозиції. Слід враховувати, що термін “сучасність” стосовно музейної експозиції є досить умовним бо це поточний, незавершений період. За старіває будь-яка, здавалось дуже потрібна, виставка по сучасності. Показуючи сьогодення, тільки у окремих випадках можливо виявити якісно новий рівень виробництва, ще менш – зростання добробуту населення. Зміни найбільш наявні у політичній сфері, тому популярною

Харківський історичний музей

темою є демократизація – хід виборчих баталій, створення партій, громадянське обличчя лідерів, міжетнічні відносини, життя людей в умовах існування різних форм власності, перехід від командно-адміністративної системи до бізнес-ринкової.

Головним чинником залучення населення до музеїв залів є наявність повнопрофільної експозиції. Більшість музеїв України на сучасному етапі не мають повнопрофільних експозицій через не тільки відсутність приміщень, відповідного фінансування, але й фондові “прогалини”, складнощі комплектування. Зміст виставок у більшості пов’язаний з минулими періодами (до початку ХХ ст.). З новітньої історії більшість виставок організується за темами Великої Вітчизняної війни, а також пов’язаних з періодом репресій та боротьби за національну незалежність України, решту подій радянської історії музеї частіше обходять. Відмова від формаційного принципу, як основного про створенні експозицій, привела до розгубленості: зникала визначеність, тверда основа, на яку нанизувались історичні матеріали.

Створена у радянські часи експозиційна модель зараз увійшла у протиріччя із життєвими реаліями: повчальний характер, спрямований на пропагування досягнень СРСР, ідеологічно давив на відвідувача, призвівши до певного відчуження музею від суспільства. Тому музейні колективи критично переглядають власну діяльність, розробляють нові концепції подальшого розвитку. Відображення у експозиціях актуальних проблем сьогодення багато музеїв вважає важливою формулою участі у суспільному житті регіону. Розділи музейної експозиції, присвячені поточному періоду життя українського суспільства, стали не менш привабливими для відвідувачів, чим минула історія України. Відбувається переосмислення історії, накопичення нового матеріалу, розширення інформаційного потенціалу вже існуючих колекцій. Головні музеї країни представили на показ матеріали із розформованих “спецхранів”, створюючи виставки на раніше заборонені теми, такі як “Православ’я в історії культури українського народу”, “Сторінки історії української національно-державної символіки”, “Геноцид єврейського народу” (Державний історичний музей Української РСР). Багато музеїв демонтували свої стаціонарні експозиції з радянської історії, замінивши виставками. І все ж музей не може постійно існувати у якості виставкового залу, все рівно буде поставлений перед необхідністю створити повноцінну стаціонарну експозицію. Виставковий показ дозволяє зосередити увагу на темах, які обов’язково увійдуть у майбутню експозицію.

Музеї мають віднайти своє місце у вивчені історії свого краю. Для регіонального музею необхідною є орієнтація на показ загальне – місцеве. У експозиційних розділах сучасності перевага віддається

Тринадцяті Сумцовські читання

місцевому, розкриваючи загальне лише у необхідних випадках. Музей набуває значення інституту, що оформлює репрезентації різних культур. Тому, створюючи експозиції і виставки, важливо знайти можливість показати драматичні події радянської історії таким чином, щоб колишні народи СРСР не почали змагатися вагою сліз й страждань Очевидно, що експозиція не може бути вироком по всьому зданому у музеї відновлюється і спокутується життя, але ніхто не осуджується (М.Ф. Федоров).

За останні роки змінилися мотиви відвідування музеїв, збільшилась кількість відвідувачів, прагнучих самостійно ознайомитися з експозиціями і виставками з наступним порівнянням отриманої інформації у відповідних джерелах. Тому для музейних співробітників важливого значення набуває пошук контакту з відвідувачем, виявлення реакції на зміст експозицій та методику проведення екскурсій або інших форм роботи музею. Беручи участь у комунікативному процесі, відвідувач стає активним співрозмовником. Під час проведення екскурсії спілкування часто виникає стихійно, але неодмінно стає складовою частиною музейної практики. Для виявлення зауважень і побажань відвідувачів проводяться спеціальні соціологічні дослідження, як вивчають потреби та мотиви відвідування музеїв, а також поведінку різних груп аудиторії. Сучасний музей повинен мати якісну рекламу, бути забезпеченим каталогами, афішами, репродукціями, вести широку торгівлю сувенірами, сміливіше втілювати комерційну діяльність.

Т.Є. Левченко,
ст. науковий співробітник
3-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ВИСВІТЛЕННЯ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ ПРОЦЕСУ СТВОРЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 28 ЧЕРВНЯ 1996 РОКУ

28 червня 2006 року минуло 10 років з дня прийняття Конституції України. Для незалежної держави, якою Україна стала 24 серпня 1991 року, мати населення, назву, територію, кордони, столицю, герб, гімн і прапор та інші ознаки державності та не мати основного закону – Конституції, – значило не бути завершеною в своєму будівництві.

П'ять років йшла величезна робота по підготовці проекту Конституції, а 28 червня 1996 р. о 9 годині 18 хвилин Конституцію України було прийнято і введено в дію Верховною Радою. За неї проголосували 321 народний депутат, утрималися 12, не голосували – 17.

Харківський історичний музей

Процес створення нового Основного Закону нашої держави розпочався 16 липня 1990 року. В цей день Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларацією було введено сучасну назву держави – Україна, а також проголошено офіційне поняття “національна держава”, “національна державність”, “самовизначення української нації” тощо.

24 жовтня 1990 року Верховна Рада України створила першу Конституційну Комісію як орган парламенту. Важливим етапом політичного процесу було проведення загальносоюзного референдуму та опитування населення УРСР з питань збереження Союзу РСР.

13 лютого 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Постанову “Про проведення на території Української РСР референдуму з питань збереження Союзу РСР”. У зв’язку з чим групою депутатів було підготовлено проект постанови про проведення референдуму 17 березня 1991 р., прийнятий Верховною Радою УРСР 27 лютого 1991 р. За підсумками загальносоюзного референдуму 25,2 млн. громадян УРСР (80,2% від тих хто отримав бюллетені) висловилися за входження України до складу Союзу Радянських суверенних держав на засадах положень Декларації про державний суверенітет.

Бурхливі події серпня 1991 року прискорили вихід України з Радянського Союзу. 24 серпня 1991 року Верховна Рада України, реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, прийняла Акт незалежності України. Цей акт підтверджував неподільність і недоторканність території України та проголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

У відповідності до Постанови Верховної Ради про проведення референдуму, 1 грудня 1991 року відбувся всеукраїнський референдум, на якому 28,8 млн. громадян або 90,32% з тих, хто прийняв участь у голосування, підтвердили Акт проголошення незалежності. Спираючись на рішення свого народу, Україна першою з колишніх радянських республік 5 грудня 1991 року заявила, що вважає Договір 1922 року про утворення СРСР недійсним і не чинним стосовно себе, а 8 грудня в Біловезькій Пущі щойно обраним Президентом України Л.М. Кравчуком була підписана угода про припинення існування Радянського Союзу як держави.

Сьогодні значення референдуму 1 грудня 1991 року якось недооцінюється і політиками, і вченими, і пересічними громадянами незалежної України. Історичне значення референдуму полягає в тому, що саме тоді українці прийняли свідоме загальнонаціональне рішення про своє майбутнє, заявили про себе як про народ, який має свою

Тринадцяті Сумцовські читання

державу. Без референдуму 1 грудня 1991 року не було б Конституції України 1996 року.

1 липня 1992 року Верховна Рада ухвалила Постанову про винесення проекту Конституції на всенародне обговорення. В ньому взяли участь більше 180 тисяч громадян, було внесено десятки тисяч пропозицій, зауважень. Політична боротьба пов'язана з виборами 1994 року до Верховної Ради, відсунула питання прийняття нової Конституції на два роки.

У розробці цього важливого документа прийняли участь і харків'яни: О.М. Бандурка, В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий, М.В. Цвік та інші науковці в галузі теорії держави і права, конституційного права.

Співробітниками ХІМ ведеться робота по вивченю діяльності цих визначних людей.

Так, наукова діяльність В.Я. Тація, відомого правознавця з проблем конституційного права, була взята за основу при побудові виставки у ХІМ до 10-річчя нової Конституції України. На виставці були представлені наукові праці В.Я. Тація, О.М. Бандурки, Ю.М. Грошового, М.В. Цвіка; проект нової Конституції, який був взятий за основу при обговоренні і прийнятті Верховною Радою України; спогади О.М. Бандурки “Шлях до Конституції”, народного депутата України І-IV скликань Верховної Ради України, його особисті речі: значок та посвідчення депутата Верховної Ради; а також: посвідчення Б.І. Ольховського про присвоєння почесного звання “Заслужений юрист України” за значний особистий внесок у розробку і прийняття Конституції України, фотоматеріали з засідань Верховної Ради під час обговорення та прийняття Конституції та багато інших унікальних, пізнавальних експонатів.

Одна з головних задач співробітників музею – вчасно відкликатися на події сьогодення. В своїй науково-дослідній роботі вивчати актуальні теми сучасного життя України взагалі і, зокрема, Харківщини та висвітлювати їх музейними засобами.

А питання державотворення є одним з провідних, тому процес вивчення, дослідження як теоретично, так і практично (комплектація фондів, виставкова робота) цієї теми займає чільне місце в роботі музейного працівника.

Харківський історичний музей

Л.М. Орел,

мол. науковий співробітник

3-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ІННОВАЦІЙНІ ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНИХ ТА ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ХАРКІВЩИНИ ТА ЇХ ВИСВІТЛЕННЯ В МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДАХ

Соціально-економічні перетворення в Україні в 90-х роках – одержання державної незалежності, зміна цінностей суспільно-історичного розвитку, орієнтування на гуманістичні та демократичні принципи в усіх сферах людської життєдіяльності – викликали до життя “широкий інноваційний потік”.

Харківський регіон в 90-ті роки зберіг свої позиції найбільшого освітянського центру України, де всі процеси, пов’язані з реформуванням системи освіти, здійснюються найбільш послідовно, глибоко і всеосяжно.

Комплекс заходів, що послідовно здійснювався протягом 90-х років навчальними закладами, постійна увага керівництва міста та області до питань освіти, підтримка всіх інноваційних пошуків харківської викладацької спільноти дали змогу зберегти освітню систему Харківського регіону і розпочати її відродження вже на принципово нових засадах, пов’язаних із процесами переходу суспільства від індустриальної до інформаційної ери розвитку.

У Харкові в 90-х роках було не лише відновлено функціонування мережі навчально-виховних закладів, яка повністю задовольняла освітні запити населення, але й відбулося її істотне реструктурування. З’явилися навчальні заклади нового типу, які вели напружені пошуки інноваційних підходів до навчально-виховного процесу. Серед загальноосвітніх навчальних закладів, що голосно заявили про себе як новаторські, в цей час є: гімназія № 45, ліцей “Професіонал”, 27-й фізико-математичний ліцей, спеціалізована економіко-правова школа Народної української академії, середня школа № 24 та ін.

Відбувся процес оновлення державного змісту освіти, переходу до 12-ти бальної системи оцінювання знань школярів. Водночас в усіх навчальних закладах забезпечуються можливості як для державного, так і варіативного компоненту освіти. Варіативну частину навчальних планів забезпечували на кінець десятиріччя понад 200 авторських програм, узгоджених з Головним управлінням освіти та науки обласної державної адміністрації. Саме на зламі століть розпочався переход до 12-річної системи навчання. У 2000 р. до першого класу було прийнято шестирічних дітей, яким належало пройти шлях повної загальноосвітньої підготовки протягом 12 років.

Тринадцяті Сумцовські читання

Значно зростає увага до проблем підвищення престижу освіти і освіченості, до виявлення здібних і талановитих дітей і створення для них оптимальних умов навчання. Цьому сприяє поширення шкільних, районних, обласних, всеукраїнських та міжнародних предметних олімпіад, конкурсів, турнірів, діяльність Малої Академії наук. Досить сказати, що тільки на заключному етапі сесії Малої Академії наук у 2000 р. з науковими доповідями виступили більш ніж на 40 секціях понад 600 учнів Харкова і області.

Відбулися також зміни в системі вищої освіти Харківщини. В умовах зростання автономії ВНЗ, інтенсифікації та демократизації освітянського простору значно підвищилася роль Ради ректорів Харківського регіону. Саме вона разом з Головним управлінням освіти і науки практично спільними зусиллями відпрацювала стратегію розвитку вищої освіти Харківщини на прийдешнє століття.

Уже з середини десятиріччя розгортається цілеспрямована система структурних змін в вищій освіті регіону на шляху оновлення змісту освіти, створення нових факультетів, кафедр, спеціальностей, формування навчально-наукових комплексів, більш мобільної та гнучкої системи фінансування.

Визначною подією для регіону стало створення першого в Україні навчально-наукового експериментального комплексу, до складу якого ввійшли НТУ “ХПІ” – як гігант підготовки інженерних кадрів, Харківський гуманітарний інститут “Народна українська академія” та комп’ютерний ліцей “Професіонал”. Метою існування комплексу стала спільна діяльність по гуманізації та гуманітаризації освіти, відпрацювання нового освітнього модуля безперервної освіти.

Наприкінці 90-х років в лідери впровадження дистанційної освіти впевнено входить ХНУРЕ (Харківський національний університет радіоелектроніки). Поява навчальних закладів небюджетного фінансування дала суттєвий поштовх для перегляду можливостей подальшого фінансування освіти. Виникла нова категорія студентів – “контрактники”; значно поширився спектр платних освітніх послуг.

Отже, слід відмітити, що зміни, які відбулися в освітньому просторі Харківщини протягом 90-х років заставили з оптимізмом дивитися в день прийдешній, будувати плани подальшого розвитку освіти, спрямованої на формування високоморальної, соціально зрілої, освіченої, інтелектуально розвинutoї та професійно компетентної особистості, здатної успішно реалізувати свої творчі потенції в наступному столітті.

Під час побудови виставки в ХІМ “З вірою в серці”, присвяченої 15-й річниці Незалежності України були представлені, в розділі “Освіта”, різнопланові експонати нововведень, які більш глибоко і

Харківський історичний музей

комплексно можуть висвітлити інноваційні системи в освіті, та розвиток освіти на Харківщині. Це: план-схема безперервної освіти, починаючи від дитячого садка до вищих навчальних закладів, на основі Народної української академії; передові розробки приватного дитячого “ясласадка” “Декарт” Дзержинського району м. Харкова; комплексний підручник з ядерної фізики проф. ХНУ ім. В.Н. Каразіна І.І. Залюбовського; фотоматеріали провідних ВНЗ Харківщини та ін. Актуальна на цей час тема інноваційних нововведень в галузі освіти повинна знайти своє місце в експозиції ХІМ з сучасного періоду історії України та Харківщини.

Л.Ю. Глазкова,

ст. науковий співробітник

3-го науково-експозиційного відділу ХІМ

СИСТЕМА СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ ЗВ’ЯЗКУ ХАРКІВЩИНИ І ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ

Однією з найактуальніших є одночасно складних для експозиційного рішення завдань є відображення сучасного етапу розвитку інформаційного простору на певній території і засобів його здійснення.

Теми зв’язку та інформаційного простору стали провідними в експозиціях відділів історії сучасного суспільства і мають традиційно “наскрізне” композиційне рішення. Вони стають невід’ємною складовою тих частин експозиції, де висвітлюється інтеграція роботи промисловості, сільського господарства, транспорту, соціальної сфери, державного апарату та інших організацій.

Головною метою такої виставки є відобразити в експозиції за допомогою проблемного підходу низки питань, пов’язаних з розширенням сучасного інформаційного простору, як за рахунок збільшення можливостей доступу до каналів інформації, так і за рахунок підвищення якості інформації, що розповсюджується по цих каналах. Експозиційним втіленням його можуть бути матеріали (комплекси) про діяльність загальнодержавних та регіональних радіостанцій, телекомпаній, суб’єктів видавничої справи, періодичних друкованих видань, провайдерів всесвітньої мережі Інтернет. Так, серед понад 20 зареєстрованих телекомпаній можна висвітлити діяльність найпомітніших недержавних: “Simon”, “7 канал”, “Право А/ТВК”. Вони охоплюють аудиторію, головним чином, Харкова, Харківського та Дергачівського районів, і можуть дати цілісне уявлення про коло споживачів інформаційного продукту та рівень якості, виваженості

Тринадцяті Сумцовські читання

об'єктивної інформації. Оскільки, за думкою музеологів, глядач сприймає візуально перед собою лише 7 ± 2 музейні експонати, варто не перевантажувати його сприйняття обсягу інформації в кожній з підтем. Тому більш-менш повним комплексом доцільно представити одну телекомпанію, наприклад, "ATH". Сукупністю експозиційних засобів (мультимедійних, художньо - проектних, образно - проектних та ін.) розкривається історія створення каналу, перші кроки діяльності, періодичність ефіру, попит населення на інформацію новин та програм "Агенство Телевидение Новости" та їх рейтинг, відзнаки на телевізійних конкурсах та фестивалях, нагороди різними органами державної влади як каналу в цілому, так і окремих журналістів, співробітництво з телевізійними мережами Росії, внесок у розвиток інформаційного простору України, тощо.

Подібний підхід можна використати для висвітлення обласних періодичних друкованих видань (з 1207-ми представити одне з найвагоміших, наприклад, газети: "Слобідський край", "Время", "Вечерний Харьков", "Слобода"), радіостанцій (з 20-ти, що існують в області - одну з місцевих: "Нова волна", LFM, "Радіо Фора"), провайдерів всесвітньої мережі Інтернет (з 40-ка - одного з найвідоміших: Укртелеком, ITL, "Восток", "Слобода", "Макснет", "Факстнет", "Балунет", "Вокар"), видавців, виготовників поліграфічної продукції і книгорозповсюджувачів (з 390-та - одне з найкрупніших державних поліграфічних підприємств: книжкові фабрики "Глобус", ім. М.В. Фрунзе, видавництво "Харків"). Решта демонструються за допомогою графіків, діаграм, колажів, таблиць.

Згідно з Законом України "Про інформацію" громадяни мають право на отримання повної, достовірної та оперативної інформації, на відкрите і вільне обговорення суспільних питань. Отже, доцільно показати в експозиції відповідними комплексами законодавчу базу у сфері телевізійного та радіомовлення (наприклад, Закон "Про телебачення та радіомовлення", Закон "Про видавничу справу", Закон "Про телекомунікації"), авторство законів та механізм їх прийняття Верховною Радою України.

Для регіону з населенням близько 3 млн осіб, з великим виробничим, науково-технічним та культурним потенціалом, що дає 6,5 % національного доходу України природно широко розвинута мережа поштового, телеграфного, телефонного і радіозв'язку. Одним із експозиційних засобів розкриття теми високих темпів розвитку сучасного зв'язку на Харківщині може виступати ретроспекція у межах навіть 15 років (періоду незалежності України). Так, методом порівняння експонатів, які свідчать про технології 2006 р. та 1991 р., глядач переконується у швидких темпах розвитку, в тому числі,

Харківський історичний музей

регіонального технічного прогресу на рівні міжнародних стандартів. Технічною, науковою та юридичною документацією, фотоматеріалами подається в експозиції інформація про рівень технологій, їх визнання міжнародними експертами, міжнародні зв'язки (поставки до країн світу; експорт-імпорт) саме регіональних підприємств. Це близько 20 підприємств і операторів зв'язку, найвідоміше з яких ХДПЗ ім. Т.Г. Шевченка (постачає цифрові АТС “ЕС-11”, ЕПУ-3000), ТОВ НВФ “Вектор” (виробляє обладнання для мереж передачі даних, радіостанцій “Алтай-5”), ТОВ НВФ “Владар” (акумуляторні батареї СН-100, СН-360, СН-500), ВАТ “Індекс” (кабіни для таксофонів, машини маркірувальні, блоки звукового посилювання) та інші. П'ять харківських підприємств (“Alcatel Network Systems Ukraine ЗАО”, “Антей ОOO”, “Интерсвязь телефонная компания ОOO”, “Славтел ЗАО” та “Союз ОАО”) виробляють станції вузлових систем зв'язку та телефонні електронні станції, які можуть бути співставлені в експозиції (фотоматеріалами) з АТС, наприклад, координатної системи, які передували цифровим системам передач та електронним АТС. Переваги останніх з 1991 року (дата введення першої Харківської електронної АТС) вочевидь: це дозволило виносити абонентну ємність у віддалені райони від базової станції відповідно з її потребами. Важливо представити в експозиції матеріали, які переконливо покажуть переваги та перспективність сучасних підходів до розвитку телефонного зв'язку на якісно новій основі (наприклад, комплекс по Центру технічної експлуатації місцевого телефонного зв'язку - ЦТЕ МТЗ, створеного у Харкові в 1998 році). За допомогою map та інших довідкових матеріалів подається інформація про кількісні показники всіх видів діючих АТС, ємність номерів ЦТЕ МТЗ та відомчих телефонних станцій, структуру ринку подання послуг електрозв'язку (по кількості абонентів, наприклад, операторів мобільного зв'язку, операторів фіксованого зв'язку, Укртелекому, тощо), обсяг покриття АТС по Харківщині та інші.

У підсумку, треба підвести глядача до думки (художньо - образна проекція), що нелінійне зростання обчислювальних можливостей персональних комп'ютерів та перспективи розвитку мережової інфраструктури дозволяють прогнозувати появу потреб клієнтів у тісній інтеграції рішень класичної телефонії з новими видами послуг: технологій сотової, IP-телефонії, інтелектуальних комп'ютерно-телефонних платформ та інших. Запорукою успіху роботи в цих напрямках є Центр інформаційних технологій (завершуючий комплекс експонатів), фахівцями якого розробляються сучасні програмно-технічні засоби обробки, передачі, приймання та аналізу інформації.

Таким чином, показуючи шляхи розкриття цієї складної теми, ми вирізняємо її специфіку, форми подання та методи фокусації на

Тринадцяті Сумцовські читання

музейний предмет. Це бачення – одне з теоретичних розвідок, що “намить” відбиває у музейній експозиції швидкоплинні сучасні технології й інформаційні потоки.

О.М. Сошнікова,
заступник директора з наукової роботи ХІМ

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. НА УКРАЇНІ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ РОБОТІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Національна трагедія, якою є голод 1932-1933 років в Україні має об’єднати український народ навколо справи творення власної держави, розбудови громадянського суспільства, розвитку демократії, різних форм власності в організації економічного життя, тобто тих соціально-політичних інституцій, які унеможливлюють реставрацію тоталітарного режиму. У зв’язку з цим, знаменними і важливими для історичного пізнання та політико-правової оцінки виявилися рішення законодавчих і виконавчих органів влади: Постанови Верховної Ради України “Про 70-ті роковини голодомору в Україні” від 28 листопада 2002 р. “Про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932-1933 років” від 6 грудня 2002 року та Указ Президента України “Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні від 04 листопада 2005 року”.

Харківський історичний музей, як науково-методичний, дослідний і культурно-виховний центр нашої області також зробив свій внесок по дослідженню та висвітленню теми голодомору 1931-1933 років ХХ століття. Так, восени 1990 року історичний музей командував своїх співробітників до Вовчанського району Харківської області в села (Єфремівка, Рубіжне, Білий Колодязь, Іванівна, Петровське, Радянське, Чайківка) з метою знайти і записати спогади свідків того трагічного часу. Основа цих спогадів – страшне не пересильне відчуття голоду і страху, а ще – глибокий сум за тими, хто не вижив в ті роки. Згадували про своїх дідусів та бабусь, в яких пухли ноги і вони не могли ходити, про своїх батьків, які старалися хоч як-небудь підгодовувати своїх голодних дітей, про те, як іноді вночі до осель приходили з общуками, і як їх голодних гнали на роботу у поле. Пізніше така ж робота проводилася і в Валківському р-ні (с. Новий Мерчик, Водяна Балка, Благодатне, Олексandrівна, Гонтів Яр, Яблунівка). Записи таких розповідей зберігаються у історичному музеї. Крім цього зібрання музею поповнилося і архівними матеріалами, завдяки нашій співпраці з Державним архівом Харківської області. Ці матеріали дозволяють більш

Харківський історичний музей

широко простежити хід подій 1932-1933 років. Серед зібраних матеріалів – постанови, телеграми, витяги з протоколів, скарги мешканців сіл Харківської області, про зловживання місцевих керівників, листи до газет, заяви селян з проханням повернення конфіскованого майна, статистичні дані, агітаційні листівки з планами “штурмової декади” з вилученням зерна у одноосібників, витяги з протоколів засідань сільрад про накладання штрафів, вилучення майна та передачі до суду селян за невиконання плану хлібозаготовок та ін.

У нашому музеї є цілий ряд матеріалів для висвітлення тих трагічних подій в історії України і в історії Харківщини – документи, фотографії, плакати, книги, речові пам'ятники довоєнного періоду (20-40 років ХХ ст.). Зокрема, матеріали, які висвітлюють курс на індустріалізацію, перший п'ятирічний план, колективізацію, хлібозаготівлі – це плакати (“Первый пятилетний план развития народного хозяйства СССР 1928-1933 гг.”, “Виконання хлібоздачі – перша заповідь”), збірники статей і промов Сталіна, постанови ЦК ВКП(б) та уряду тощо. Звичайно, що всі події подавалися однобічно і тільки з позитивного боку, як було прийнято у Радянській Державі, але, кожен предмет промовисто дає інформацію, яка дозволяє розкрити реальний стан речей. Ряд виставок Харківського історичного музею (“Чорний птах голодного року”, “Свіча скорботи”, “І ниви багаті і смерть у хаті”) доносили до серця відвідувача страшну правду сталінського політичного режиму на Україні, який привів до фізичного винищенння декількох поколінь українських хліборобів, до глибокого руйнування соціальних основ нації, її духовності та самобутності.

Музей, як багатофункціональні інститути соціальної пам'яті з функціями документування, охоронної, дослідної та освітянсько-виховної роботи сьогодні мають великий вплив на суспільство, який заснований на вірі суспільства у музеї і об'єктивність інформації, яку він повідомляє, а також емоціональному впливу оригінального музейного предмету.

Вивчення подій, пов'язаних з голodomором 1932-1933 років може примусити людину переосмислити цей важкий період історії, позбавити фальшивих догм. Наукові співробітники Харківського історичного музею будуть продовжувати вивчати цю тему в архівах, бібліотеках, робити історичні експедиції в райони області, комплектувати фонди новими матеріалами, робити нові виставки та експозиції, проводити виїзні лекції-експурсії по школах та вузах міста для того, щоб у подальшому забезпечити людство уникнення подібної трагедії.

Тринадцяті Сумцовські читання

Н.М. Перевозчикова, Є.І. Костенко, С.В. Єременко,

співробітники музею природи

Харківського національного університету ім. В.Н. Карабіна

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ РОБОТИ З ПРИРОДО-ОХОРОННОЇ ТЕМАТИКИ

Ідеї охорони природи відображені у кожній експозиції Музею природи, де освітлені складні взаємини у природі, різноманітність проявів життя та його охорона в різних ландшафтно-кліматичних зонах.

В музеї створено відділ охорони природи. Розгортання основних експозицій відбувалося у період з 1975 по 1985 роки. В основу було покладено принцип комплексного підходу до питань охорони навколошнього середовища, а головною метою є формування уявлень про наукову картину світу і екологічного мислення, роз'яснення законів природи, що визначають функціонування природних систем та механізмів впливу на ці системи.

В цей час були створені крупні науково-експозиційні комплекси “Географічна оболонка – середовище проживання людства”, “Екологічна ситуація на території Харківської області”, “Розвиток природоохоронних ідей”, “Природні об'єкти, що охороняються”, а також мальовничі діорами: “Астраханський державний заповідник”, “Воронезький державний заповідник”, “Ільменський державний заповідник”, “Репетецький біосферний заповідник”, “Державний морський заповідник у затоці Петра Великого”, “Карпатський біосферний заповідник”, “Великобурлуцький державний заказник”. Ця робота була виконана при безпосередній участі завідуючої відділом Гвоздяк Г.П., наукового співробітника Шатрюк С.М., художників Балашової А.Г. та Дроздової В.І, таксидермістів Дмитренко Г.П. та Ружинського М.Я.

З часу проголошення незалежності України виникла необхідність оновлення експозицій відповідно нового статусу нашої держави. За останній час створені науково-експозиційні комплекси “Екологічна ситуація на території України”, “Охорона природи в Україні”, “Технічні методи та засоби контролю за якістю навколошнього середовища”, “Система служб контролю за якістю навколошнього середовища”.

Разом з теоретичними основами охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, експозиції відділу висвітлюють масштаби господарського впливу на природу та глобальний характер екологічних проблем на сучасному етапі розвитку людства, забезпеченість природними ресурсами, необхідність використання ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Харківський історичний музей

Одна з принципових відмінностей природоохоронних експозицій від традиційних у природничих музеях – динамічність. Якщо такі експозиції, як зоологічні, ботанічні та інші, внаслідок незначного вдосконалення залишаються цілком сучасними на протязі багатьох років, то зміни у природоохоронних експозиціях, до того ж велими суттєві, необхідно впроваджувати майже щорічно, а іноді й частіше. Відомо, що найбільш актуальні експозиції скоріше стають морально застарілими. До того ж, необхідно враховувати, що комплекс наук, що пов'язані з природоохоронною тематикою, в теперішній час зазнають період інтенсивного росту та розвитку. Враховуючи це, експозиції відділу охорони природи постійно знаходяться в центрі удосконалення та перетворення, а співробітники підтримують постійні наукові зв'язки з різними профільними установами, у тому числі з Радою Президії Харківської обласної організації Українського товариства охорони природи, Державним управлінням екології та природних ресурсів у Харківській області, Українським НДІ екологічних проблем, Харківським палацом дитячої та юнацької творчості.

Формування цілісного екологічного світогляду, високого рівня культури та природоохоронних знань на основі установлення гармонійних взаємовідносин суспільства людей і природи стають важливими важелями в рішенні екологічних та соціально-економічних проблем сучасної України.

І.П. Шевцов,
лаборант ХІМ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЇ ІНТЕРНЕТУ У МУЗЕЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Згідно із доповіддю ООН “Про інформаційну політику” кількість постійних інтернет-користувачів світу на початку 2006 року склала близько **1 млрд. 20 млн. чол.**, що перевишило минулорічне число на **19,5%**. За даними Міжнародної Спілки Електрозв’язку (ITU) на кінець 2006 р. кількість інтернет-користувачів в Україні склала **7,98** на 100 чол. населення. За цим показником Україна зайняла 104 місце в світі, поруч з такими країнами як Монголія, Індія та В’єтнам. Разом з тим, кількість інтернет-користувачів у розвинутих країнах досягає 60-80% (Швеція, Південна Корея, Австралія, Великобританія тощо). Загальні світові дані свідчать про те, що глобальна інтернет-мережа стала невід’ємною частиною життя інформаційного суспільства. В Україні порівняно з іншими державами, процес інтернетизації не набув такого всеохоплюючого масштабу, однак це лише свідчить про наявність

Тринадцяті Сумцовські читання

величезного середовища для росту. Виходячи з цього, можна прогнозувати бурхливий розвиток, охоплення “залишкових” 50-60% населення інтернетом у найближчі 3-7 років. Тому дуже актуальним стає питання інтеграції інтернету у так звані “невиробничі” сфери, як, наприклад, **галузь культури**. Переважна частина світового веб-простору комерціалізована, тобто використовується для рекламних, маркетингових цілей або для отримання прибутку за допомогою купівлі-продажу, так в США майже чверть продаж у сфері послуг здійснюється в інтернеті. На противагу комерційному сектору виступає значно менш потужний і агресивний сегмент “некомерційного” інтернету, що має на меті, переважно, освітні, наукові завдання. Якщо розглядати “культурний” сегмент інтернету, то особливо варто виділити **музейні установи**. На це є декілька вагомих причин:

1. специфіка роботи музеїв серед закладів культури – **збір, обробка і зберігання інформації**. Аналогічну діяльність проводять такі установи некомерційної сфери як бібліотеки та архіви, однак музеї маються справу із матеріальними носіями культури, до того ж неоднорідними. Звичайно ж, веб-простір на сьогодні є одним із головних джерел отримання і зберігання інформації;
2. музей – **осередок зберігання предметів** – матеріальних носіїв культури не лише держави, а й цивілізації та світу в цілому. Оскільки ці предмети є державною культурною спадщиною, надбанням усіх громадян, то цілком логічним буде якщо інформаційний ресурс музею доступний для всіх бажаючих (за допомогою інтернету);
3. одна із функцій музеїв – **експозиційна**, до чого цілком пристосовані сучасні інтернет-технології. Тобто експозиційна діяльність музею може бути візуально відображенна у віртуальному вимірі завдяки веб-технології, впливаючи на аудиторію **атрактивними засобами**, і разом з тим виконуючи **освітні** завдання. Ще одна потенційна технологія для музейного сектору інтернету – **інтерактивність**, що передбачає комунікацію між мультимедійною системою та її користувачем (відвідувачем музею), де користувач контролює послідовність і відображення інформації;
4. величезна **потенційна аудиторія** (за інформацією “Музейного порталу України” (ukrmuseum.info) в Україні щорічно відвідують музеї 17-18 млн. осіб).

Важливою метою інтернетизації музеїв є об’єднання національного музейного середовища. Прикладом такої взаємодії може слугувати Портал “Музейний простір України” (ukrmuseum.info), створений у рамках програми “Центр розвитку музейної справи”

Харківський історичний музей

Міжнародного фонду “Україна 3000” за підтримки Швейцарської культурної програми в Україні. У світовому масштабі варто відзначити Міжнародну Раду Музеїв (**icom.museum**), співпраця у якій ведеться з активним використанням інтернет-технологій.

Окрім існуючих законів “Про музеї та музейну справу”, “Про охорону культурної спадщини” тощо, які регламентують діяльність музейної сфери, потрібне створення законодавчого підґрунтя інтернетизації закладів культури. Ідеальним завданням музеїв має стати повне відображення їх колекцій (культурної спадщини) у веб-просторі. Правовою основою для цього є, зокрема, закон “Про інформацію”, де встановлено, *що всі особи мають право вільного доступу до музейних фондів* (обмеження доступу зумовлюються лише специфікою цінностей та особливими умовами їх схоронності) (ст. 10). Тож, можливість такого доступу може бути практично реалізована за допомогою інтернет-технологій. Наприклад, база даних із описом музейних предметів має бути у визначеній мірі відображена в інтернеті.

Зараз діяльність більшості українських музеїв у Мережі відмежована від практичної роботи (обмежується статичним сайтом-візитівкою тощо), часто навіть відсутня банальна комунікація між спеціалістами різних музеїв. Без сумніву, реалізація інтернет-проектів має бути у перспективі віднесена до **основного виду діяльності** музею (поряд з такими видами як, наприклад, комплектування фондів). Для цього варто вивчати досвід музеїв у розвинутих країнах світу (наприклад, **Лувр**, **Метрополітен**, американський **Музей Голокосту** тощо).

Г.П. Ярміш,
*співробітник ОКЗ “Літературно-меморіальний музей
Г.С. Сковороди”*

РОЗКРИТТЯ ПОЕТИЧНОЇ ТА БАЙКАРСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ Г.С. СКОВОРОДИ ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНІ ЕКСПОНАТИ

Видатний учений Микола Сумцов – прекрасний знавець нашої старовини – у праці “Історія української філософської думки” говорить, що Г.С.Сковорода – “остання розкішна квітка старого життя, світогляду українського народу, його старого письменства, колишньої могилянської школи”. Саме в Києво-Могилянській академії Г.Сковорода слухав курс піттики, згодом удосконалив свою поетичну майстерність і увійшов в українську літературу як талановитий поет доби українського бароко. Готуючи до відкриття нову експозицію, ми намагалися

Тринадцяті Сумцовські читання

як найгрунтовніше розкрити поетичну та байкарську творчість нашого першорозуму.

Григорій Сковорода – автор збірки байок “Байки харківські”, поетичного збірника “Сад Божественних пісень” та перекладів і поезій, що не ввійшли у збірник. Перша поезія написана Сковородою на Переяславщині в 1753 році, а остання – в 1785. “Сад пісень” Сковороди, куди ввійшло 30 поетичних творів – епохальне явище в історії української поезії від давнини до сьогодення. Розквіт поетичної творчості припадає на Каврайський період життя, коли Григорій Сковорода працював домашнім учителем. У експозиції представлені автографи творів “De libertate”, “Всякому городу нрав і права”, латинською мовою – “На день народження Василя Томари”. Цілий стенд відведено під матеріали, що розповідають про поетичну творчість, на ньому вміщено поезії “Бояться люди зійти гнити в домовину”, “Покинь, духу мій, скоріше усі земні місця”, “Ах поля, поля зелені”, “Розмова про премудрість”.

Літературна діяльність Г. Сковороди надихнула на творчість майстрів пензля та різця. Лауреат Шевченківської премії художник Г. Якутович виконав прекрасні естампи до творів письменника. Одні з найулюблених мотивів української барокої поезії – “людські різнопуття”, житейське море. Пістрявість людських помислів поет відтворив у поезії “Всякому городу нрав і права”, і художник ілюструє, крім цієї поезії, ще “Не пойду в город багатий” та “Байки Харківські”, де талановито відтворює всі людські згубні вади, підкresливши, за Г. Сковородою, що світське життя з усіма його спокусами є далеке від Бога.

В. Лопата зображує Богдана Хмельницького, про якого Г. Сковорода писав: “Будь славен вовік, о муже ізбраний,
Свободи отче, герою Богдане!”

Художник ілюструє і “Фабулу”, в якій засуджується молодечча нерозважливість, неповага до мудрості старших.

Мудрість досягнення щастя, на думку Сковороди, полягає не в накопиченні матеріальних благ, а в знайденні душевного спокою. Художник С. Артюшенко, ілюструючи поезію 21 “Щастя, где живеш?”, зображує людину, захоплену грою на сопілці. А ми знаємо, що це було улюблене заняття нашого мудреця протягом усього життя.

Поезії були покладені на музику, і вони стали улюбленими в репертуарі кобзарів та лірників. С. Васильківський – автор полотна “Сковородинівський псалм”, на картині відтворив замилування слухачів популярною піснею мандрованого філософа.

Григорія Сковороду по праву вважають батьком української байки. Значна частина з них була написана й укладена в с. Бабаї.

Харківський історичний музей

Художник Ю.Любавін зображує мудреця на фоні розкішної української природи – в Бабаях. У експозиції графічні роботи В.Чорнухи до байок Г.Сковороди, значну цінність являють оригінальні ескізи до гравюр – це “Лев і Мавпи”, “Вітер і Філософ”, “Орел і Сорока”, “Змія і Буфон”. Відвідувачам особливо подобаються роботи скульптора П.Мося – ілюстрації до байок. Скульптури “Ворона і Чиж”, “Олениця і Кабан”, “Орел і Черепаха”, “Собака і Кобила”, “Бджола і Шершень” сприяють яскравому розкриттю однієї із провідних тем у творчості байкаря – “спорідненість праці”, діяльності людини за її природним покликанням.

Байки та поезії написані мовою, близькою до народної, тож і були широко відомі. Спочатку поцінувачі переписували їх від руки, а з 1837 року твори активно друкуються. До уваги глядачів поетичні та байкарські видання, здійснені в різні роки та в різних країнах (твори Г.Сковороди видані 15 мовами світу).

Рукописні твори мислителя зберігаються в Інституті Літератури НАНУ. Співробітники нашого музею зробили знімки з оригіналів. Створені на їх основі комп’ютерні та художні копії не можна відрізняти від справжніх рукописів.

Окрасою екскурсії є записи Сковородинських пісень, покладених на музику самодіяльним композитором П.Приступовим. Пісня “О найдорожчий життя час”, у його виконанні, змушує відвідувачів замислитися над сутністю людського життя, цінувати кожну прожиту хвилину.

Отже, у нашему музеї використані всі наявні можливості, щоб повно розкрити поетичну та байкарську творчість Г.С.Сковороди.

М. Фали,
*студентка кафедри історіографії, джерелознавства та
археології ХНУ імені В.Н. Карабіна*

СУЧАСНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ М.Ф. СУМЦОВА

Микола Федорович Сумцов (1854-1922 рр.) багато зробив для нашого національного історико-культурного відродження як вчений, дослідник, професор Харківського університету.

Коло його наукових зацікавлень включало такі гуманітарні дисципліни: історію, етнографію, археологію, музеєзнавство, фольклор, мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство, природознавство, релігію, педагогіку, публіцистику тощо. За своє життя М.Ф. Сумцов написав понад 1000 праць, більшість з яких присвячена українці,

Тринадцяті Сумцовські читання

насамперед, історії та філології. Складається враження, що для вченого в історико-філологічній науці не було жодної таємниці.

Професор М.Ф. Сумцов один із перших в Україні почав читати лекції рідною мовою. Його наукова діяльність була глибоко національною, але безпартійною, безкласовою. Микола Федорович вважав, що справжня наука має розвиватися поза політичними партіями, не підпадати під їхній вплив і залежність. Він незламно стояв на захисті українських національних інтересів, але не форсував ні своїми емоціями, ні знаннями.

На початку ХХ ст. про наукову діяльність М.Ф. Сумцова знала громадськість України, Росії та Європи. Про нього писали Д. Багалій, М. Драгоманов, О. Пипін, О. Потебня, О. Шахматов, І. Франко та ін. Йому присвячували наукові збірники, його обирали членом академій, наукових товариств, йому замовляли статті, рецензії, за вклад у науку його нагороджували золотими медалями.

Величезні заслуги М.Ф. Сумцова перед Слобожанщиною та її столицею Харковом. Рідний край вчений досліджував і вивчав усе своє життя, об'їздив найглуухіші закутки, зібравши етнографічний і фольклорний матеріал, який став основою для створення музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди.

Для автора доповіді особливо цікавими й цінними є знання про результати діяльності М.Ф. Сумцова, які можна використати у дипломній роботі “Зародження жіночого руху на Слобожанщині (50-90 рр. XIX ст)”. Для того, щоб заповнити білі плями в обраній темі, слід роздивитися фактичні деталі життя української жінки того часу з досліджень та наукових матеріалів вченого.

Сумцов так писав про жінку: “Дружина – кращий друг і помічник, хто з чоловіків б’є і карає дружину, то до того з презирством ставляться добре люди і Бог того карає”.

Вчений освітив питання ворожбітства та чаклунства, шкідливих забобонів та вірувань на Україні, в центрі цього, звісно, була жінка. Але вчений вважав це своєрідним протестом проти соціального та родинного приниження, що зазнавали у той час жінки.

В 1885 р. М.Ф. Сумцов захищив докторську дисертацію на тему “Хліб в обрядах і піснях”, де він розповідає, що землеробство як праця і як символ святості внесло в життя українського народу поширення світогляду: українці обожнювали небо і землю, як найвищу подружню пару, землю почитали як матір-годувальницю. Вчений писав, що під впливом землеробства в українців виробляється більше поваги до жінки.

Багато робіт присвячено українським весільним обрядам, де можна побачити, що в весільних традиціях, звичаях, піснях

Харківський історичний музей

проявляються родинні відносини, почуття м'якості та ніжності, шани та поваги до особистості людини взагалі і жінки зокрема.

М.Ф. Сумцов залишив нам безцінну творчу спадщину, зробив великий вклад у розвиток музеєзнавства. Реалії буття українців II пол. XIX ст. – поч. XX ст. дають, нам, сучасникам експонати Харківського історичного музею, зібрани на нашій рідній землі, у наших предків М.Ф. Сумцовим. Насамперед, це – знаряддя праці, предмети побуту, особисті речі: одяг, взуття, прикраси... Музейні експонати бережуть пам'ять про історію Слобожанщини, політичний та соціальний статус харків'ян, працю та відпочинок, їхні духовні скарби.

К.Г. Борисенко,
*к. філ. наук, ст. викладач Київського міського
педагогічного університету ім. Б. Грінченка*

М. СУМЦОВ ЯК ДОСЛІДНИК ПОЛЕМІЧНОЇ СПАДЩИНИ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

Останнім часом українська баркова література є об'єктом пильної зацікавленості як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, прикладом чому є студії О. Мишаниця, Б. Криси, В. Крекотня, М. Сулими, Л. Ушkalova, Р. Лужного, Дж. Броджі-Берков та ін.

Однак, зацікавлення літературою XVI – XVII ст. виявилося ще наприкінці XIX ст., що переконливо засвідчують розвідки М. Сумцова “Іоаннікий Галятовский (К истории южно-русской литературы XVII в.)”, “История южнорусской литературы в семнадцатом столетии. Лазарь Баранович”, “Характеристика южно-русской литературы семнадцатого века”, де неабияке місце відведено докладному аналізу риторичного інструментарію давнього письменства.

Зокрема, у розвідці “История южнорусской литературы в семнадцатом столетии. Лазарь Баранович”, М. Сумцов робить низку цікавих завваж, щодо стилю Чернігівського архієпископа. Так дослідник вказує на те, що “участь Гізеля у виправленні «Нової міри» безсумнівна, досить можлива участь у цій справі Сафоновича, Галятовського і Ясинського; широке листування... письменників у другій половині XVII ст. з приводу видання того чи іншого твору... змушує дивитися на кожен твір того часу, зокрема на кожен твір Барановича, як на висловлення думок не однієї особи, а широкого кола духовних осіб”.

Також М. Сумцов вказував на те, що звертаючись до теми *Filioque*, – а це було справжнім “яблуком розбрата” між Західною та Східною Церквою, – Лазар Баранович спирається на попередню богословську традицію, повторюючи добре знані аргументи, адже, “з

Тринадцяті Сумцівські читання

приводу походження Св. Духа так багато було написано й висловлено до Барановича, що йому не було змоги сказати щось нове або оригінальне. Оригінальність ученого-дослідника, що зважився на вирішення богословського питання такого загального рівня, як питання, що розроблено в “Новій мірі”, полягала в розподілі готового матеріалу, в багатоманітності та влучності силогізмів, у побудові й тоні висловів, у ясності й простоті мови”.

Окреслюючи особливості стилю Лазаря Барановича, М. Сумцов, зазначав, що схильність письменника до римування “переобтяжує” текст. З таким присудом можна погодитися, маючи на увазі суто науковий дискурс “Нової міри”. Однак варто вказати й на те, що Лазар Баранович мислить свій текст як явище не лише з царини богословської дискусії, а також і як твір художній.

Відтак, проаналізувавши працю М. Сумцова, можемо констатувати, що вчений окреслив історію постання “Нової міри”, завваживши низку деталей, які позначилися на стилі полемічного трактату та виокремив найпосутніші елементи риторичного інструментарію Лазаря Барановича, що стало добрим підґрунтям для подальших наукових студій.

О.Д. Івах,
учений секретар ХІМ

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОМПОЗИТОР А.Л. ВЕДЕЛЬ У ХАРКОВІ

У сузір’ї славетних імен, які жили і працювали у Харкові, одне з найпочесніших місць належить видатному українському композитору, хоровому диригенту і співакові Артему Лук’яновичу Веделю. Народився А.Л. Ведель у Києві (точна дата невідома). До 1787 р. навчався у Київській академії, був солістом (пізніше регентом) хору і першим скрипачем студентського оркестру. З 1787 р. – регент і капельмейстер капели московського генерал-губернатора. У кінці 80-х років 18 ст. він повернувся до Києва, де у 1790 р. познайомився з корпусним генералом А.Я. Леванідовим, який запропонував композитору організувати капелу. Ведель також зібрав у Києві хор “из солдатских детей и вольных людей” і керував ним.

Через деякий час А.Я. Леванідов був призначений генерал-губернатором Воронезького і Харківського намісництв і, за свідченням В.І. Ярославського, “...влітку 1796 р. прибув у Харків. З ним приїхали регент Ведель, композитор і капельмейстер Цих і кілька півчих, у складі яких був Петро Турчанінов”. У Харкові генерал-губернатор

Харківський історичний музей

продовжував підтримувати композитора. А.Л. Ведель працював капельмейстером вокальної музики у Казенному училищі, керував губернаторським хором. Він створював нові музичні твори, які відзначалися глибокою експресією, були спрямовані на розкриття змісту молитв, поєднували естетичні традиції вітчизняного хорового концерту з характерним для нього органічним зв'язком слова і музики. Як відзначила кандидат мистецтвознавства О.В. Кононова “Творчість А. Веделя, як одного з творців нового стилю в даному жанрі, стала завершальним етапом у процесі еволюції так званого “екатерининського” концерту. Набуваючи все більше нових рис, музична мова цих творів наближала їх до світських жанрів, призначених для виконання поза церковними стінами. Частково цим і пояснюється не лише незмінна популярність хорового мистецтва у Слобідській Україні, яка розвивалася в ногу з часом, а й керівництво А. Веделем приватними капелами (крім учнівського хору). Ця обставина, без сумніву, сприяла ширшому і міцнішому запровадженню його естетичних принципів і включенням власних творів до репертуару домашніх капел, ритуалу церковної служби.”

Церковні хорові концерти А.Л. Веделя за своєю виразністю і мелодійному колориті наближені до українських народних пісень. Сам композитор мав прекрасний тенор. Один з його учнів, П. Турчанінов залишив захоплені спогади про свого вчителя: “Ведель з таким смаком і почуттям співав, що всі, а особливо я, дивувалися і зачаровувалися його співом. Коли Ведель співав, то він сам і вся церква обливалася слізами...в очах його під час співу відображалося щось небесне, невимовне”. У окремих творах композитора, особливо у тенорових соло, відчувався вплив українського романсу. Відомо, що у Харкові і в кінці XIX ст. все ще звучали у церквах концерти А.Л. Веделя.

Незважаючи на короткочасність перебування композитора у нашому місті (за одними даними він залишив Харків у 1797 р., за іншими у 1798 р.), ім’я А.Л. Веделя необхідно достойно увічнити в історії Харківщини. Перш за все це повинно знайти відображення в науково-експозиційній та науково-освітній роботі музею. У експозиції цього можна досягти шляхом яскравого образного відтворення музичного життя Харкова у 18 ст. У науково-освітній роботі доцільно буде організувати тематичні лекції з історії музики 18 ст., вечори пам’яті композитора, “Музейну музичну вітальню”, вечори-зустрічі колекціонерів платівок для прослуховування класичної музики та ін.

Тринадцяті Сумцовські читання

В.Ф. Тітінюк,
викладач Харківського ліцею
будівництва та архітектури

О.О. Печерцева,
ліцеїстка

ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БЕКЕТОВ – ЖИВОПИСЕЦЬ

Творча спадщина О.М. Бекетова не обмежується архітектурними спорудами нашого міста. Значним є також його доробок як художника-пейзажиста, і це є закономірним, адже архітектурна будівля потребує тонкого і вдумливого розташування її у міському, курортному, приморському середовищі, оточенні малоповерхової забудови невеликого містечка. Для цього треба бути дуже уважним до характеру атмосферних явищ, рельєфу місцевості, а також краси рослин і квітів, які стилізовані декоративним чуттям художника-архітектора, перетворюються на вишукані ліпні прикраси фасадів будинків та оздоблення інтер'єрів.

Широко відомо, що у всіх архітекторів на рівні пошуку ідеї проекту рисунок, живопис, навіть скульптура складають так звану “творчу кухню”, де шліфується відчуття пропорції, гармонії, кольору, композиції, об'єму та простору. Саме від ступеню оволодіння подібними “інструментами” і залежить майстерність зодчого, його професіоналізм і якість творів архітектури. Саме у цьому поєднанні і полягала суть життя та творчості О.М. Бекетова. Ми не можемо точно стверджувати, не маючи його авторських свідчень, але нам видається, що, займаючись живописом (про це свідчить сам характер живописних і графічних творів), Олексій Миколайович забував про свої проблеми, а коли роботу було закінчено, відчував приплив нової енергії та життєвих сил.

У живопису та графіці, виконаній “для себе”, архітектору ніхто не заважав, не давав різних “установок” та вказівок, на відміну під архітектурної творчості, де доводилося рахуватися з думкою замовника, часто непрофесійною. Саме тут він був “sam по собі”. Природно, що він підходив до живопису як архітектор, розглядаючи крізь призму образів у своїх полотнах та графічних листах середовище нашого проживання, як природу, так і архітектуру. У його роботах практично ніколи не було зображені людей, але їх присутність відчутно в усьому – обжитому просторі, зображені татарського чи українського селища, човнів біля причалу чи нехитрого пристосування для ловлі кефалі.

Добра підготовка, отримана в реальному училищі у Харкові у видатного педагога Д.І. Безперчого, живописця і графіка, учня

Харківський історичний музей

славетного Карла Брюллова, сприяла тому, що вже в юнацькі роки у О.Бекетова виявляється інтерес до оточуючих пейзажів. У приватних колекціях зберігалися акварелі Бекетова-підлітка, що вирізняються тонкою проробкою деталей, спостережливістю.

Перша персональна виставка живопису і графіки О.М.Бекетова була відкрита у Будинку архітектора 1939 року, коли вся культурно-мистецька громадськість Харкова відзначала 50-річчя його творчої та педагогічної діяльності, хоча до цього його роботи неодноразово експонувались на виставках Харківської організації Спілки архітекторів України, одним із засновників якої і почесним членом він був.

Через тридцять років його творчий доробок, дякуючи родині художника, було представлено на виставці 1969 року в Харківському художньому музеї. Ці роботи згодом було передано до музейної колекції, і вони стали основою бекетівського зібрання, яке нині складає 23 роботи (две живописних та 21 графічна). За сюжетно-тематичним змістом ці твори можна розподілити на такі групи:

Архітектурні рисунки:

Проект альтанки. Папір, акварель. 49,5x45 см, інв. № 3496-гру

Проект велиkokнязівської усипальниці. Папір, акварель, 45,5x45 інв. № 3503-гру

Зал Земельного банку у Харкові. 1896, папір, туш, 22x23 см, інв. № 350-гру

Шість стилізованих малюнків квітів. 1899, Папір, акварель, 28,4x21,5 см, інв. № 3508-гру, 3509-гру, 3510-гру, 3511-гру, 3512-гру, 3513-гру.

Пейзажі (слобожанські та кримські краєвиди):

Пейзаж. 1879, папір, акварель, 28x16,5 см, інв. № 3494-гру.

Хвіртка. 1892, папір, акварель, 24,5x17,4, інв. № 3493-гру.

Ловля кефалі. 1892, папір, акварель, 24,5x17,4 см, інв. № 3493-гру.

Бахчисарай. 1892, папір, акварель, 24,5x18,8, інв. № 3497-гру

Татарське селище. Папір, акварель, 16,8x25,4 см, інв. № 3498-гру.

Човен біля причалу. 1913, папір, акварель, 25,5x27,4 см, інв. № 3499-гру.

Хвиля. 1934. Папір, акварель, 23,5x34,7 см, інв. № 3500-гру.

Околиці Алупки. 1892. Папір, акварель. 18,8x27,4. інв. № 3501 гру

Тихій вечір. Папір, акварель, 26,2x18,7 см, інв. № 3502-гру.

У парку. Папір, акварель, 21x26 см, інв. № 3504-гру.

Ставок. Папір, акварель, 20,4x28,5 см, інв. № 3505-гру.

Бахчисарай. Папір, олівець, 21x25,2 см, інв. № 3506-гру.

Мечеть. Картон, олія, 25,7x20,9 см, інв. № 1106-жру.

Тринадцяті Сумцовські читання

Неважко помітити, що чисельно переважають пейзажі Криму, де, після Харкова, Бекетов найбільше будував і малював, архітектура якого є продовженням його своєрідної природи та природного ландшафту.

У цих роботах знайшли вияв інтерес до східного зодчества (татарського, мавританського), їх колорит насищено яскравим південним сонцем, відчуттям підвищеної звучності фарб.

Архітектурні малюнки різні за манерою виконання: це проекти, детально пророблені і вписані в кольорі та рисунок тушшю залу Земельного банку у Харкові.

Окрему групу складають малюнки стилізованих квітів, виконані 1899 р. Саме в цей час у декоративній пластиці Харкова, настінних розписах, решітках, кронштейнах, металевих деталях воріт, балконів, дверей переважають елементи місцевої флори (ромашки, мальви, барвінок, дзвіночки, жовтець та інші). Це надавало архітектурним будівлям живописності і пластичності, відчуття органічної спорідненості з народним мистецтвом, Бекетов, який викладав певний час у школі М.Д.Раєвської-Іванової, добре знов про цей інтерес до місцевої рослинності, прищеплюваний у школі, адже її виученики потім ставали чудовими ліпниками, альфрейниками. Саме ці малюнки Бекетова є прикладом стилізації місцевої рослинності для архітектурного використання.

Слобожанські пейзажі позначені відчуттям гармонійного сполучення фарб, настроєм спокою та замилування оточуючою природою.

Живописом Бекетов займався до останніх днів свого життя, і. як пишуть свідки, за три місяця до смерті він намалював картину “Селище Південне”, дивлячись на яку не віриться, що вона написана рукою 79-річної людини. Міцність руки, молоде відчуття світу і природи, оптимізм залишалися притаманними творчості майстра впродовж всього життя.

С.С. Мандригіна,
науковий співробітник
науково-освітнього відділу ХІМ

ДІЯЛЬНІСТЬ О.С. МАСЕЛЬСЬКОГО НА ХАРКІВЩИНІ

У березні 2006 р. харків'яни і жителі Харківської області відзначили 10 років з дня смерті О.С. Масельського – губернатора області та господаря за покликанням.

Харківський історичний музей

Саме завдякидалекооглядній політиці, яку він проводив у галузі сільського господарства, промисловості, охорони здоров'я, культури, освіти, Олександр Степанович користувався повагою різних верств населення. Харків'яни з вдячністю вшановують пам'ять про талановитого губернатора та чудову людину, а молодь вивчає його трудовий шлях.

Народився Олександр Степанович Масельський 1936 р. в с. Хмельове Кіровоградської області в бідній селянській сім'ї. З дитинства любив поле і степ. Рано почав працювати в полі. Особливо любив коней, пристрасть до яких зберіг до останніх днів, доказом чого служить існування власної колекції породистих коней.

Професійну і трудову діяльність почав у місцевому колгоспі. Потім служба в армії. Демобілізувавшись, вступив до Уманського сільськогосподарського інституту, після закінчення якого отримав роботу в колгоспі "Комуніст" Червонолиманського району Донецької області. Спочатку був рядовим колгоспником, потім – бригадиром, і, нарешті, з 1954 по 1966 рр. працював головним агрономом цього господарства, після чого став аспірантом Київського НДІ землеробства. Закінчивши у 1969 р. аспірантуру, всупереч прийнятій традиції, докторську дисертацію захищати не став, а зайнявся пошуками роботи по спеціальності, якою прагнув займатися дитинства.

Попрацювавши кілька місяців у Славянському районі Донецької області, Масельський був призначений директором дослідницького господарства "Червоний Жовтень" Балаклійського району Харківської області, і після цього залишився на Харківщині до кінця свого життя.

Олександр Степанович – людина, що присвятила своє життя пошуку: завжди цікавився новими технологіями у сільському господарстві, займався власними розробками. Працівники колгоспів вражалися тому, як добре він розуміє їхні проблеми, які влучні і правильні вказівки дає.

В 1973 р. Масельський з успіхом не тільки захищає кандидатську дисертацію про підвищення врожайності кукурудзи, але й стає секретарем Балаклійського райкому КПУ. У наступному році займає посаду секретаря Валківського райкому партії, після чого район за багатьма показниками швидко увійшов у п'ятірку кращих в області .

До кінця 70-х рр. визначилися перспективи службового росту. В 1979 р. Масельського призначено замісником голови Харківського облвиконкому з агропромислового комплексу.

В березні 1983 р. О. С. Масельський займає кабінет в Держпромі на 3 поверхі як голова облвиконкому і в житті Олександра Степановича розпочинається новий, 12 - річний період "господарювання".

Тринадцяті Сумцовські читання

Масельський уважно відносився до питань “зворотного зв’язку з народом”, тому у приймальні його завжди чекали люди, яким він приділяв час.

Олександр Степанович також турбувався питаннями відтоку сільського населення у місто. У зв’язку з цим і розгорнулося широкомасштабне будівництво на селі, де з’явилися цілі вулиці новобудов, почала впроваджуватися газифікація. Досягненням Голови виконавчої влади в області вважають те, що в 1984 р. Харківщина вийшла на самозабезпечення продуктами сільського господарства.

Масельський піднімав питання розвитку як промисловості, так і охорони здоров’я, а також культури, освіти, місцевого бюджету, хоча більша частина його діяльності прийшлась саме на смутний період в історії нашої країни: спочатку – “перебудова”, потім нелегкі часи становлення незалежності України, ще пізніше – люди з плакатами “Геть Масельського”. У 1989 р. була перша спроба відсторонення його від посади, але у 1990р. Масельського було обрано до обласної ради. Він став головою облвиконкому.

І знову любов до людей взяла верх: в березні 1992 р. при введенні інституту представників президента, саме Масельський став таким представником в Харківській області, і, коли в 1995 р. облвиконком був реформований в облдержадміністрацію, “господар” області за покликанням очолив її.

Почалися наповнені справами трудові будні: однією з найважливіших справ було ініціювання власними силами розробки Шебелинського та Юліївського родовищ газу. Серед досягнень губернатора – побудова житла на Північній Салтівці, реконструкція Харківського аеропорту, що дозволило повітряним воротам отримати статус міжнародних. Губернаторові області належить безсумнівна заслуга у справі ліквідації наслідків на Диканівських очисних спорудах, коли Олександр Степанович переніс свій кабінет у вагончик на території тих самих очисних споруд, і вже рівно через 40 днів Харків увійшов у нормальний ритм життя першої столиці.

Як один з найавторитетніших обласних керівників, губернатор Харківської області був не тільки членом конституційної комісії, де відстоював інтереси регіонів, але також приймав участь у розробці програми сільського господарства України, і, як наслідок, був затверджений і призначений Верховною Радою віце-прем’єром. Попрацювавши в Києві лише декілька тижнів за власним бажанням повернувся на Харківщину, де продовжував виконувати обов’язки губернатора.

Харківський історичний музей

Рідні згадують Олександра Степановича як люблячу, чуйну та уважну людину, підкреслюючи його ерудицію, любов до поезії Т.Шевченка, В.Сосюри, П.Тичини; захоплення класичною музикою.

Але з 1995 р. Масельського все більше турбує хворе серце, яке не дозволяло працювати стільки, скільки раніше – багато. Серце Олександра Степановича зупинилося, коли йому виповнилося лише 59 років. У день похорону вірного сина свого народу велика площа Свободи була заповнена людьми, для яких жив і працював Олександр Степанович, і, які прийшли до нього попрощатися. На похоронах були присутні перші особи держави на чолі з Л.Д.Кучмою.

“Добрі справи живуть вічність”, – кажуть у народі. До 60-річчя Олександра Степановича Масельського було встановлено дві меморіальні дошки – одна на Держпромі, а друга на стіні будинку №17 по вул. Гіршмана, де тривалий час жив Олександр Масельський. Іменем губернатора області у місті названа одна із станцій метрополітену.

З багатьох пересувних виставок, присвячених значним подіям в житті міста та країни, в історичному музеї першої столиці, одна була присвячена саме цій непересічній людині.

В.Ф. Тітінюк,
*викладач Харківського ліцею
будівництва та архітектури*

К. Єрченко,
ліцеїстка

ВІДРОДЖЕННЯ ПЕТРИКІВСЬКИХ РОЗПИСІВ У ТВОРЧОСТІ РОДИНИ ВАКУЛЕНКІВ

Сучасний стан нашого суспільства характеризується посиленням етнічної свідомості народу, поглиблення його інтересу до вітчизняної історії і культури, до усвідомлення збереження традиційного народного мистецтва, тому тема відродження народного мистецтва є дуже важливою та актуальною.

Предметом нашого дослідження є один із найдавніших видів народного мистецтва – петриківський декоративний розпис. Звернення до дослідження петриківського розпису надзвичайно своєчасне та актуальнє. Держава сьогодні приділяє велику увагу відродженню та розвитку народного мистецтва. А цей вид народної творчості вже давно вийшов за межі Дніпропетровської області, де він зародився і розвивався як мистецтво мальованої хати. З кінця ХХ століття він активно вивчається та розвивається на Харківщині, Запоріжжі, Сумщині та інших регіонах України.

Тринадцяті Сумцовські читання

Сьогодні цей вид народної творчості широко використовується в художній промисловості, книжковій графіці, оформленні тощо. Сучасний петриківський орнамент характеризується, насамперед, як рослинний, переважно квітковий. Для петриківських орнаменталістів характерні надзвичайно точний окомір та дивовижна спритність руки - всі майстри малюють без попередньо наміченого контуру, не користуючись жодним мірильним інструментом. Віртуозність виконання досягається письмом за допомогою тоненького пензлика з котячої шерсті.

Під час роботи над даним науковим дослідженням ми неодноразово зустрічалися з родиною Вакуленків. Подружжя Вакуленків – майстри петриківського розпису, члени Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Значна частина даної роботи присвячена цій родині-династії, засновницею якої є Ганна Самарська – Заслужений майстер народної творчості, мешканка села Петриківки, мати Тамари Вакуленко. Вона була самобутнім та оригінальним художником з характерним та індивідуальним почерком і творчею манeroю, що збагатила скарбницю українського народного мистецтва. Саме вона навчила доньку бачити природу, ввела в прекрасний світ казкових образів – птахів, квітів, дивовижних істот.

Сама ж Тамара народилась в Петриківці і з самого дитинства знаходилась в атмосфері петриківського дива. Вона займалася в художній школі і вдосконалювати свої творчі навички. Там певний час її вчителем був Федір Панко, Заслужений майстер народної творчості, один із найздібніших учнів Тетяни Пати. Тамара після приконвеєрного дитинства все-таки вирішила стати художником. Вона поступає до Дніпропетровського художнього училища, а потім до Харківського Художньо промислового інституту.

Майбутній чоловік Тамари – Олександр Вакуленко народився у місті Новоросійськ. З дитинства він захоплювався народним мистецтвом, а саме випалюванням по дереву і малюванням.

Шість персональних виставок подружжя засвідчили професійність, самобутність авторів, а ще були фестивалі та інші покази. Влітку 1996 року Тамара та Олександр побували у Франції. Їх запросили розписати інтер’єр для викладачів Ліонського технічного університету. Французи були у відрядженні у Харкові, де і познайомились з творчістю подружжя. Так у французькому інтер’єрі з’явився петриківський розпис.

Подружжя майстрів регулярно бере участь у різноманітних виставках, і не тільки в Харкові. Серед останніх вернісажів – участь у всеукраїнській виставці “Мистецтво-97” в Українському культурному центрі в Києві, родинна виставка в Харківському художньому музеї. Також у серпні-вересні 2001 року у Харкові в мистецькій галереї АВЕК

Харківський історичний музей

відбулася родинна виставка декоративних розписів Тамари та Олександра, і малюнків їхньої дочки Олесі – “Ми діти твої, Україно”. Невдовзі відбулась персональна виставка Олесі Вакуленко.

Навесні 2005 року Тамара Вакуленко представляла Україну на Всесвітній виставці “Експо-2005” у м. Нагоя (Японія), де пропагувала петриківський розпис.

Ознайомившись із творчістю родини Вакуленків, можна стверджувати, що воно відіграє значну роль у становленні сучасного українського народного мистецтва, особливо у розвитку декоративного петриківського розпису. Важливим є те, що вони змогли донести красу українського народного мистецтва далеко за межі нашої держави.

Кожен твір Тамари та Олександра глибоко закорінено у традиціях національної школи, однак при цьому нема явного запозичення, скоріше, тут прямий діалог з попередниками і духовними вчителями, зокрема, відчутний вплив матері – Ганни Самарської.

Одним із найважливіших завдань суспільства є збереження і передача наступним поколінням духовних надбань народу, плекання в них шанобливого ставлення до природи, історії та культури своєї землі... Все це втілює свою творчістю родина Самарських – Вакуленків.

Д.В. Бадаєв,
*ст. науковий співробітник відділу
науково-фондою роботи ХІМ*

ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКИХ КАТАКОМБ

Відзначення 350-ї річниці заснування Харкова збурило нову хвилю пошуків та “доведення” більш давнього існування міста. Різноманітні гіпотези з цього приводу з’являлися час від часу, але щодо останніх років, можна казати про розгорнуту кампанію, яка спирається на певне соціально-політичне замовлення (див., наприклад, Мачулин Л.И. Подземные ходы и национальная идея// Культурная спадчина Слобожанщины. Історія, археологія, краєзнавство: Збірка науково-популярних праць – Х.: Курсор, 2005 – С. 86-99).

За браком чітких свідоцтв про існування міста Харкова чи взагалі міського поселення у середньовіччі (тобто до сер. 17 ст.) або ще й у давніші часи з боку писемних джерел та археологічної науки особливу увагу прибічників існування гіпотетичного “прото-Харкова” викликають міські катакомби, історія створення та існування яких так само “таємнича” і створює великий простір для найрізноманітніших гіпотез.

Версія про „доісторичне“ походження катакомб, тобто віднесення часу їх створення за межі 350-річної історії Харкова базується на

Тринадцяті Сумцовські читання

невідповідності з одного боку відсутності згадок про будівництво мережі цегляних підземель у писемних джерелах справді “індустріальним” обсягам проведених робіт та використаних матеріалів з іншого. Висновок роблять такий: будівництво „підземного міста” пов’язане, звісно, з існуванням міста як такого, належить до часів, про які у історії краю взагалі не збереглося свідоцтв. Але, на наш погляд, можливі гіпотези, що більш просто та відповідно до “бритви Оккама” і принципів наукового дослідження пояснюють „катакомбний парадокс”.

Визначний археолог Ю.В. Буйнов, який брав участь у дослідженні харківських катакомб, на ХХІІІ краєзнавчій конференції (ХНУ, 16.12.2005 р.) у відповідь на директиву так званого „позаштатного радника губернатора” пана Ігоря Росохи довести давнє походження міста та катакомб зауважив, що цегла, якою викладені підземелля, належить до кінця XIX-поч. XX ст. н.е. Датування ж цегли, як відомо, справа, що особливих труднощів не викликає. Тому, якщо розглядати харківські катакомби як цілісну історичну пам’ятку (а усі інші підходи лежать за межами науки), то й датувати катакомби ми мусимо саме цим періодом.

Харківська гора – не скеля, і без кам’яної або цегляної кладки катакомби б не існували. Імовірно, що вони виникли раніше зазначеного часу, бо про них згадують дослідники XIX ст., але кардинально змінили свій первинний стан близько 100 років тому, і визначити його, ба навіть ставити про це питання з наукових позицій ми не в змозі. Здається слушним нагадати читачеві про те, що історична наука вивчає не минуле як таке, що вже минуло та припинило об’єктивне існування, а залишені ним пам’ятки, не історичні *події*, а історичні *факти*. Саме з такої позиції і слід розглядати проблему харківських катакомб.

Як же грандіозне будівництво харківських катакомб сторічної давнини лишилося непоміченим сучасниками? Відповідь досить проста: для цього було вжито ефективних заходів, бо будівничі та господарі катакомб мали для цього дієві засоби – тобто кошти. Кому ж і навіщо було потрібне підземне місто?

Підемо за аналогією. У тогочасній Москві, про яку залишив свої яскраві літературні свідоцтва В.О. Гіляровський, підземелля під сумнозвісними Сухарівським та Хітровим ринками приносили величезний зиск – такий, що з його не цуралася поживитися і міська влада, і навіть царська фамілія. Ночівлі, притони, схованки награбованого та особливо контрабанди, осередки неоподаткованої торгівлі давали справжні надприбутки. І ті, хто користався з них, могли не тільки розширювати свої підземні володіння, вкладаючи кошти у їх будівництво, але й надійно оберігати їхню таємницю, аж поки який-небудь гучний скандал не привертав до них уваги громадськості. Влада

Харківський історичний музей

ж і офіційні джерела робили у такому випадку вигляд, що їм „нічого невідомо”.

Згадаємо про те, що принесли нашому місту останні десятиліття XIX ст.: стрімке економічне зростання, торгівельний, фінансовий та промисловий бум, народження індустріальних гігантів. Через Харків тоді пройшли сотні тисяч „бурлацького” люду, який, так чи інакше, потребував даху над головою, бо ані заводи, ані фабричні містечка не поставали одразу. Тому припустити, що підземне місто було колискою харківського пролетаріату, який гучно заявив про себе вже 1900 р., здається нам не надто сміливим.

Мало харківське “таємне місто” і свій кінець, щоправда, не такий гучний, як московська “Хітровка”, ліквідована тривалою військовою операцією. Спогади харківських міліціонерів та чекістів 1920-х років оповідають про знищенні ними підземні схованки та схрони антибільшовицького підпілля, контрабандистів та звичайних бандитів. Один з кримінальних осередків, який ховався у “землянках” та “тунелях” під Рогатинською левадою на вул. Клочківській, згаданий, зокрема, у книзі С.Г. Курила “Жизни своей не щадя: из истории милиции Харьковщины” (Х.: Прапор, 1987 – С.42-44). Можливо, саме у архівах відповідних установ тих часів знайдеться достатньо свідоцтв щодо справжньої, а не “гаданої” історії підземного Харкова.

С.М. Дейнеко,
мол. науковий співробітник
відділу технічних засобів ХІМ

ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ СКЛАДСЬКОЇ МИТНИЦІ

Основною рисою економічного життя Росії після скасування кріпосної залежності селян став бурхливий розвиток промисловості та торгівлі.

В XIX ст. Харків був великим центром ярмарочної торгівлі в Росії. Протягом року в місті проводилося чотири великих ярмарка (Хрещенський, Троїцький, Успенський та Покровський). Домінуючим товаром на харківських ярмарках в 60-х рр. XIX ст. був мануфактурний товар. В 1864 р. на трьох Харківських ярмарках (Хрещенському, Троїцькому, та Покровському) було продано товарів на 10 млн. 226 тис. 214 крб.

У пореформений час успішно розвивалася постійна харківська торгівля. Так, в 1860 р. в Харкові було видано 5 свідоцтв на право торгівлі купцям 1-ї гільдії і 18 свідоцтв – 2-ї гільдії. Торгівля крамом

Тринадцяті Сумцовські читання

проводилася місцевими купцями. 1868 р. в Харкові було видано 20 свідоцтв на право торгівлі купцям 1-ї гільдії та 385 свідоцтв купцям 2-ї гільдії.

Збільшення кількості підприємців, які мали свідоцтво на право торгівлі, – це яскравий показник розвитку харківської постійної торгівлі в пореформений час.

Харків ставав великим споживачем різноманітних товарів, центром регіональної та транзитної торгівлі.

З розвитком торгівлі постало питання про необхідність побудови залізниці через Харків, яка б з'єднала місто і регіон з морськими портами на Балтиці, Чорному та Азовському морях. В 1869 р. бажане стало дійсним. Була відкрита Курсько-Харківська залізниця. Згодом одна гілка продовжена до Таганрога та Ростова-на-Дону, друга до Севастополя.

Головний фактор, який дав поштовх бурхливому розвитку економіки Харкова та регіону, – залізниця. Вона ввела місто в круговерть російської та міжнародної торгівлі, наблизила Харків до портів Чорного, Азовського та Балтійського морів, та, відповідно, зв'язала з Туреччиною, країнами Середземноморського басейну та Західною Європою.

Залізниця стала центром, навколо якої групувалися економічні інтереси південних губерній російської імперії, та, й взагалі всієї Росії.

Необхідність відкриття митниці в Харкові була викликана також розвитком металургії та вуглевидобутку на півдні Російської імперії (Донецько-Криворізький економічний район). Цей регіон став великим споживачем мануфактурних товарів, різноманітних вибухотехнічних засобів та обладнання, які купувалися за кордоном. Харків, по суті, став центром цього економічного району.

Зростання торгівлі та промисловості поставило на порядок даний питання про спрощення процедури здійснення зовнішньоекономічних зв'язків Донецько-Криворізького економічного району, що швидко розвивався. Необхідно було спростити одержання іноземних товарів вітчизняними купцями та промисловцями, створити митницю в безпосередній близькості до нього.

Органи міського самоврядування виступили в 1868 р. з пропозицією відкрити у Харкові митниці й Постановою Державної Ради від 17 лютого 1870 р. в Харкові була створена складська митниця.

Головні складські митниці, на відміну від інших митних закладів, не входили до складу митних округів. Вони знаходилися в окремому підпорядкуванні Департаменту митних зборів. Керівники головних складських митниць мали такі ж владні повноваження, як і керівники митних округів. Товари, які поступали в ці митні заклади, дозволялося

Харківський історичний музей

зберігати на складах митниці протягом 3-х років та забирати їх частинами, що надавало великий стимул розвитку торгівлі. В митних закладах 1-го класу товари дозволялося зберігати не більше 1-го року.

Відкриття митниці в Харкові було викликано зручним географічним та господарсько-економічним розташуванням міста.

Діяльність митниці в Харкові була спрямована перш за все на розвиток торгівлі в регіоні, розвиток промисловості на південній Російської імперії, в Донбасі зокрема.

Харків перетворився на значний торгівельний центр на південній Російської імперії.

О.Ш. Палтаджян,
науковий співробітник
науково-освітнього відділу ХІМ

ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ТА КОЗАКІВ ПІД ЧАС ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1654 РР.

В процесі визвольної війни 1648-1654 рр. українського народу проти національного гніту інших держав відбулися значні зміни у соціально-економічних відносинах. Маси трудящих, селяни, козаки, бідніше населення міст, у результаті багаторічної боротьби з експлуататорами, магнатами і шляхтою, добилися ослаблення феодального гніту і розхитали його основи.

Стан землеволодіння після визвольної війни в загальних рисах показують описи полків від 1654 р. В найбільш точно складеному описі Ніжинського полку перелічено 22 міста і містечка та 110 сіл, причому зазначено, скільки населення в кожному з них присягало царю.

Отже, в період визвольної війни і в найближче після неї десятиріччя основною формою господарства на території, підлеглій владі Запорозького війська, було спільне дрібне землеволодіння.

Деякі відомості з описів полків від 1654 р. дають змогу точніше охарактеризувати ці соціально-економічні зміни. В списках людей, що присягали царю, розрізняються такі групи населення: шляхти 188 чол., козаків 64659 чол., міщан 62454 чол., монастирських прислужників 37 чол.

Як показують списки, основне населення на Україні складалося з двох груп, майже однакових за чисельністю, - козаків і міщан. У джерелах часів війни за 1651 р. є дані, що "бідні козаки" гостро виступали проти старшини, яка не вписала їх до реєстрового війська, а залишила в мужиках: "Запорозьких реєстрових козаків має бути тільки

Тринадцяті Сумцовські читання

40 тис., - а їх, бідних людей, і козаками не називали, а мужиками". Незважаючи на поділ сільського населення на козаків і селян, між цими групами не було істотної економічної різниці. Як селяни, так і козаки були дрібними землевласниками, які жили власною працею, використовували свою продукцію, в основному, на власні потреби і лише частково вивозили її на продаж. В дослідженіх матеріалах дрібне козацьке і дрібне селянське землеволодіння згадуються як один господарський тип. Немає точних відомостей про те, наскільки після 1648 р. зросло середнє землеволодіння селянина. Проте зростання його – факт безсумнівний. До війни 1648 р. частина землі на селі належала пану, який використовував її на потреби свого двору, або як фільварок; друга частина землі була поділена між селянами, які жили з неї, сплачуєчи пану за користування данину, або відробляючи панщину.

Після визвольної війни селяни дістали змогу збільшити свої землеволодіння. Вони могли не тільки вільно господарювати на своїх наділах, а й збільшити їх захопленням панської землі, лісів та інших угідь. В тогочасних документах, зокрема, в універсалах Богдана Хмельницького, є ряд даних про захоплення селянами і козаками панських земель.

Вочевидь, середня селянська власність значно зросла і перевищила середню колишню норму, що до 1648 р. дорівнювала четвертині лану. Найбільше зросли господарства заможних козаків і селян, які мали в достатній кількості господарський реманент, внаслідок чого їм було легше освоювати нові землі. Селяни і козаки використали здобуті землі для сільського господарства так розвинувши землеробство, що розквіт його дивував сторонніх спостерігачів.

У зв'язку з землеробством швидко розвивалися також такі галузі сільськогосподарських промислів, як, наприклад, млинарство і виробництво горілки. Частина продукції дрібного землеволодіння йшла на ринок.

Отже, селяни і козаки, визволені з під шляхетського гніту, суміли успішно використати засоби виробництва, що перейшли в їх руки. Більшість селянства в межах Запорозького війська в той час жила краще, ніж на території, загарбаній польською шляхтою. Про це свідчить те, що на козацьку територію переселялися не тільки селяни з земель, які залишилися під владою шляхетської Польщі, а й російські кріпосні селяни.

Є відомості про те, що російські бояри вимагали від української адміністрації, щоб вона вживала заходів до повернення їм селян-втікачів.

Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького проти польської шляхти була прогресивним явищем в

Харківський історичний музей

історії українського народу. В результаті того, що основною рушійною силою було селянство, на значній території України був знищений польський магнатсько-шляхетський гніт і значно було підірвано землеволодіння української шляхти та монастирів.

Старшинсько-козацьке землеволодіння під час війни і в перше десятиріччя після неї не могло зайняти того становища, яке займало шляхетське землеволодіння в Польщі, або дворянське в Росії. Все це позитивно вплинуло на становище селян і рядових козаків.

І.В. Чернікова,
асpirантка кафедри історії України
ХНПУ ім. Г.С. Сковороди

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ЗАНЕПАДУ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ НА ХАРКІВЩИНІ У 1920-1941 РР.

Окрему фазу розвитку пам'яткоохоронного руху в Україні і на Харківщині зокрема становить хронологічний період з січня 1920 р. по червень 1941 р. Його початок пов'язуємо із завершенням української революції і національно-визвольних змагань, переходом від війни до мирного існування держави, другої післявоєнної спроби відродження Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини (ГУБКОПМІСу) у січні 1920 р. Кінцевий рубіж дослідження – 1941 р. До 1941 р. тоталітарним каральним режимом були зведені нанівець попередні досягнення подвижників справи збереження історико-культурної спадщини, проведена низка репресій серед відомих учасників пам'яткоохоронного руху Харківщини. На думку автора, з початком Великої Вітчизняної війни починається змістовно новий етап більш відповідального ставлення радянського уряду до охорони культурної спадщини, що є предметом окремого наукового дослідження.

Зазначені хронологічні межі дозволяють найбільш змістово простежити 4 етапи становлення, розвитку та занепаду пам'яткоохоронного руху на Харківщині:

1. 1920–1925 рр. визначалися складним післявоєнним процесом появи та становлення державних пам'яткоохоронних організацій, виникненням умов для діяльності громадських ініціатив у межах Харківщини, апробацією форм і методів роботи. Протягом цього періоду широко розгортається пам'яткоохоронна справа, масово виникають пам'яткоохоронні осередки – музеї, комісії, комітети. Відбуваються зміни й у законодавстві: створюється державна система охорони пам'яток, націоналізуються приватні збірки тощо.

Тринадцяті Сумцовські читання

2. 1925–кінець 20-х рр. ХХ ст. Складовою частиною цього періоду є проведення радянським урядом політики “коренізації”. На її хвилі відбувається становлення пам'яткоохоронного руху, розквіт справи вивчення та збереження культурної спадщини. Протягом цього часу було засновано масштабну мережу пам'яткоохоронних установ (Крайова інспектура охорони пам'яток, Український комітет охорони пам'яток культури).

3. Із початком так званого “великого перелому” наприкінці 20-х рр. ХХ ст. починається третій етап (кінець 20-х–початок 30-х рр.). Він характеризується ніглістичним ставленням влади не лише до культових пам'яток історії та культури, але й до концепції збереження української культурної спадщини взагалі. Це був початок жорстокого тоталітарного винищування представників пам'яткоохоронного руху шляхом проведення масових репресій серед наукової інтелігенції Харківщини.

4. Початок 1930-х–1941 рр. – заключний етап остаточного припинення діяльності місцевих пам'яткоохоронців. Цей період відзначився масовим нищенням пам'яток історії та культури, посиленням безпідставних репресій серед відомих пам'яткознавців краю. Внаслідок цього припиняється діяльність Крайової інспектури охорони пам'яток та УКОПК, скорочується число археологічних, етнографічних, пам'яткоохоронних досліджень краю. Згортається видання пам'яткознавчої та краєзнавчої літератури. Провідні діячі пам'яткоохоронного руху були засуджені на відбування у виправно-трудових таборах.

Таким чином, 1920–1941 рр. відзначаються суперечливим становленням та розвитком пам'яткоохоронного руху на Харківщині. Пам'яткоохоронна справа здійснювалася в надзвичайно складних умовах того часу. Досягнення пам'яткоохоронців, нелегко здобуті протягом 20-х рр., були перекреслені жорстокими репресіями 30-х рр. Наприкінці 30-х рр. відбувся занепад пам'яткоохоронного руху на Харківщині. Але це не знищило досвіду пам'яткоохоронців, їхніх знань та надбань, які були збережені та передані наступним поколінням.

М.Д. Костюченко,
мол. науковий співробітник
2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

БЛАГОУСТРІЙ МІСТА ХАРКОВА З 1919 – 1934 РР.

Багато значних подій для молодої Радянської України та Харківщини, на жаль, негативно вплинули на розвиток та становлення

Харківський історичний музей

міста з 1919-1934 рр. Але життя у місці продовжувалося, а статус першої столиці сприяв її позитивним перетворенням

Буріні роки революції та громадянської війни негативно вплинули на стан трамвайного господарства та неухильно приводили до його розвалу. Зупинка трамвая – єдиного на той час виду міського транспорту – призвела до катастрофічного скорочення підвозу палива на центральну електричну станцію, що загрожувало повною зупинкою останньої, а отже, зупинкою міського водогону та каналізації.

З 1917-1920 рр. Харків зазнав небаченої паливної кризи, під час якої зелені насадження скоротились наполовину. Але, тільки за роки радянської реконструкції площа зелених насаджень швидко зросла: прикладом є вулиці Сумська, Пушкінська, Совнаркомівська, Володарська, Свердлова, проспекти Сталіна (сучасний Московський), зелена зона тракторного заводу, лісопарку та ін.

Харків за забезпеченістю водогінним та каналізаційним господарством у 1920-х рр. посідав третє місце після Одеси і Києва. Але періодично харківські медики виявляли вогнище черевного тифу, дизентерії, малярії. У 1920-х - початку 30-х рр. скученість населення дійшла до крайньої межі.

Проте повністю життя в місті у 1919-1923 рр. не припинялося: продовжували працювати амбулаторії та лікарні, музей, конка, водогін, каналізаційна мережа, газовий завод, базари.

Велике значення у побуті жителів великого міста посідав міський транспорт. У 1921 р. в Харкові функціонували тільки чотири трамвайні лінії: вокзальна, панасівська, петинська і греківська з сімома маршрутами. Трамваї завжди були переповненими, ззовні обліпленими людьми, але правило “вхід через задню площадку, а вихід через передню” виконувалося завжди. За даними 1928 р. у Харкові трамвайні лінії було прокладено – 41 км., де ходило 250 вагонів. Перші маршрутні автобуси з’явилися у місті наприкінці 1920-х рр., у 1928 р. іх налічувалося 36, маршрутів - 3. А ось повітряним сполученням з Києвом і Одесою Харків був з’єднаний раніше на 14 років (у 1925 р.) ніж була пущена перша тролейбусна лінія (у 1939 р.), яка була, до речі, і першою в Україні.

У 1919 р. розпочалися заходи по переселенню міської бідноти у будинки буржуазії. Заселення відбувалось покімнатно. Так у Харкові народились “комуналки” - явище знайоме і сьогодні.

Значну частину добротних будинків у місті зайняли радянські установи.

Знову вночі на центральних вулицях столиці з’явилося електричне освітлення ліхтарями, кількість яких збільшувалась. У далеке минуле пішов той час, коли у договорі по освітленню міста зазначалось “ в

Тринадцяті Сумцовські читання

таблицю освітлення міста не входять ночі, які по календарю повинна освітлювати луна”.

Нові міські межі Харкова були встановлені в 1924 р. (площа дорівнювала 110 км “проти дореволюційних 30,5 км”), тобто збільшено майже в 3,6 рази, до складу Харкова влилось 59 приміських населених пунктів (Павлівка, Іванівка, Сокольники, Помірки, Лиса Гора, Основа, Баварія, Качанівка, Журавлівка тощо.).

У 1935 р. був розроблений генеральний проект реконструкції Харкова. Згідно з цим планом передбачалось розгорнути велику роботу з впорядкування річок, відкрити судноплавство по Харкову, Лопані та Удах, спорудження величезного водосховища біля селища Кочеток, яке б забезпечило судноплавство. Для виконання цього проекту в середині 30-х рр. г береги річок Харків та Лопань у центрі міста були вbrane гранітом, на жаль лише частково .

На 1930 р. у столиці було забруковано тільки 30% довжини вулиць, зрозуміло, що в цей час “брудні канікули” по випадку бруду на два-три місяці у школах міста вже не оголошувались і відсоток брукування міста швидко зростав.

Темп будівництва житла у 1921-1923 рр. у місті був дуже кволий. В умовах житлової кризи харків'яни іноді вели будівництво без дозволу. Такі самовільні будівлі називали “нахалівками”. З пожвавленням економічного життя в роки непу темп житлового будівництва в українській столиці зрос. В 1924 р. у місті почалось будівництво “комунальних” трьох- чотирьохповерхових будинків, але і це складало у 1926 р. тільки 6 м² на одного жителя при санітарній нормі в Харкові 10,1м². У цей же час тільки 18,3% сімей мали окремі квартири.

Спробою пом’якшити дефіцит житла було будівництво на околицях міста, так званих “робітничих селищ”. Три таких селища виникли поблизу найбільших машинобудівних заводів Харкова на Московському проспекті (за універмагом “Харків” і в районі парку ім. Артема). Першим зразком містобудування нового типу було селище ХТЗ (архітектор Зеленін), яке створювалось разом із заводом та відокремлювалося від нього зеленою смugoю. Утім, гостроти житлового питання це будівництво не зняло. Плани житлового будівництва у цей час хронічно не виконувались. Значна кількість робітників Харкова (55 тис.) у 30-х рр. продовжувала проживати в бараках тимчасового типу, електрикою були забезпечені тільки 41% помешкань, переважно центральних районів (нагірний - 90%).

Молода столиця щодо електрифікації посідала третє місце в Україні, поступаючись лише Сталіно (Донецьк) - 55,8% і Києву - 54%.

На початку 30-х рр. потреби населення Харкова обслуговувала лише одна телефонна станція на 8 тис. номерів. У 1933 р. її потужність

Харківський історичний музей

була збільшена до 15 тис., отже, один телефон припадав на 40 мешканців міста як правило центральних районів.

Незважаючи на прогрес у газовому питанні у міжвоєнному Харкові газом для побутових потреб користувалось не більше 7-8 тис. жителів, більшість харків'ян користувались керосинками. Коли вулицями продавець розвозив гас він дудів у ріжок, сповіщаючи про свою появу.

У 1927 р. столицю обслуговувало 7 міських пожежних команд.

У 1924 р. почала працювати перша в Україні радіостанція.

Отже, після встановлення радянської влади та закінчення громадянської війни, а особливо після перетворення Харкова на першу столицю УРСР, місто отримало близьку перспективу росту. Тільки за перші дві п'ятирічки Харків став одним з найпотужніших промислових центрів УРСР та СРСР (тільки до першого року другої п'ятирічки валова продукція харківської промисловості зросла в 32 рази у порівнянні з 1913 р.). За своїм народногосподарчим значенням Харків увійшов в число перших міст Радянського Союзу.

Розвиток Харкова за період з 1920 по 1940 рр. дивував. Кількість населення зросла майже в чотири рази; територія міста досягла майже тридцять тисяч га., щільність населення зросла майже вдвічі. Більш ніж в 4 рази зрос житловий фонд.

Незважаючи на швидке будівництво житла візитною карткою Харкова є величні споруди: Держпром, будинок Харківського райвиконкому та страхового товариства "Росія", міський купецький банк, реконструйований Будинок Червоної Армії ім. К.Є. Ворошилова тощо.

І.О. Роман,
ст. науковий співробітник
2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ВІДНОШЕННЯ БІЛЬШОВИКІВ ДО РЕЛІГІЇ ТА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ХАРКІВЩИНІ (20-30-ТИ РОКИ ХХ СТ.)

Проголосивши радянську владу на Україні і відділивши православну церкву від держави (декрет Раднаркому РСФРР від 23 січня 1918 р.), більшовики націоналізували її власність і об'явили релігію приватною справою громадян. В той же час, розглядаючи боротьбу із релігією як одну із форм класової боротьби у сфері ідеології, більшовики України протягом усіх 20 років втручалися у внутрішньоцерковні справи і, нехтуючи свободою совісті, насаджували

Тринадцяті Сумцовські читання

серед громадян антирелігійні переконання, широкомасштабно використовуючи заходи економічного, політичного і адміністративного впливу на церковні організації і православне духовництво. Головною метою антирелігійної діяльності більшовиків було обмеження, а згодом і повне викорінення церкви із суспільства, заміна православної ідеології комуністичною ідеологією.

Для боротьби із православною ідеологією і церквою більшовики активно використовували органи ВУЧК, ДПУ і НКВС УРСР, які застосовували у своїй діяльності такі специфічні методи, як погрози, шантаж, арешти, висилання священнослужителів і навіть їх фізичне знищенння.

Особливо ця репресивна політика посилилася під час голоду 1921-1922 рр. У Харкові тільки за 1919-1921 рр. були закриті 23 церкви, в т.ч.: Антонівська церква при Харківському університеті, Олександро-Невська церква при колишній першій чоловічій гімназії, церква Марії Магдалини при колишньому інституті шляхетних дівиць, Нікольська церква, а також ряд каплиць: при колишній Олександрійській лікарні, на територіях Мироносицької церкви та Кафедрального Успенського собору та інші.

23 лютого 1922 р. був затверджений декрет ВЦВК РСФСР про вилучення церковних цінностей на користь голодуючим за підписом М.І.Калініна і направлений на місця, в т.ч. і до Харкова.

26 лютого 1922 р. ВЦВК прийняв постанову, в якій пропонував місцевим радам у місячний термін вилучити із церковного майна всі дорогоцінні предмети із золота, срібла і коштовного каміння. Цінності повинні вилучатися не тільки із церков, а й монастирів, Будинків молитви, синагог, мечетей тощо, а за приховування церковного майна винуватці повинні бути покарані примусовими роботами строком до 1 року і конфіскацією всього церковного майна.

Духівництво зустріло цю постанову з незадоволенням, але в основній масі не чинило серйозного опору вилученню церковних цінностей. Трапилось лише кілька ексцесів.

Так на початку травня 1922 р. при вилученні цінностей із Воскресенської церкви у Харкові "...толпа...открыто выступила против изъятия с лозунгом : «это грабеж!»".

У Харкові кампанія по відокремленню церкви від держави розпочалася з квітня 1922 р. (комісія на чолі із К.А.Киркижем), спочатку мляво через відсутність "технической силы", але до кінця квітня активізувалася. Першими підлягли розграбуванню Кафедральний, Благовіщенський і Автокефальний (колишня Миколаївська церква) собори, Хоральна синагога, Костьол, Лютеранська і Вірмено-Григоріанська церкви. Покровський монастир у 1921 р. був закритий

Харківський історичний музей

постановою Раднаркому України. У 1922-1923 рр. відбувся опис і вилучення церковного майна і цінностей. А з 1924 р. Покровська церква була, фактично, у користуванні Соціального музею ім. Артема. У ній були розміщені фонди музею.

Після офіційного завершення кампанії по вилученню цінностей більшовики активізували роботу по закриттю культових споруд, особливо монастирів. Це пояснюється тим, що на проведенню у серпні 1922 р. I Всеросійському з'їзді білого духовенства православної течії «Живая церковь» було прийняте рішення про закриття всіх міських чоловічих і жіночих монастирів. В циркулярі Вищого Церковного Управління (ВЦУ) підписаному замісником голови ВЦУ і адресованому Харківському Єпархальному Управлінню, пропонувалося назначити в усі монастири уповноважених із числа білого духовенства. Вони повинні були протягом 3 днів прийняти у своє розпорядження монастирські кошти, що надійшли в Єпархальне Управління.

Оскільки практика показала, що лише вилученням церковних коштовностей та репресіями щодо духівництва неможливо було розв'язати “релігійне питання”, причому ці методи викликали незадоволення у великої маси віруючих, особливо на селі, у ЦК РКП (б) і Раднаркомі визріла думка провести кампанію з розколу православного духівництва, усунути патріарха Тихона і домогтися передачі керівництва церквою духівництву, абсолютно лояльному до радянської влади.

У ході кампанії відокремлення церкви від держави, яка почалася у березні 1922 р., у православній церкві склалися два напрямки – тихонівський (або староцерковний) та обновленський. Вважали, що патріарх Тихон та його прихильники ненавидять радянську владу і виступають проти будь-яких реформ з метою “оновлення”, пристосування церкви до нових суспільно-політичних умов.

В Україні обновленський рух став поширюватись з літа 1922 р. і з перших днів дістав підтримку від партійно-державного керівництва. Органи влади підтримували діяльність керованого органу обновленців – Всеукраїнське вище церковне управління (ВУВЦУ), сприяли передачі обновленцям православних храмів. ДПУ направляло своїх людей до керівних органів обновленців і виділяло для них необхідні грошові кошти. Саме завдяки субсидіям ДПУ у жовтні 1923 р. у Харкові було проведено Собор обновленців, який проголосив утворення Української синодальної церкви, яку очолив митрополит Пимен. Синод складався з 5 чоловік. Найбільш активною частиною обновленців була так звана “Жива церква”. Підтримуючи обновленців, владі репресували тих священнослужителів, які залишалися відданими патріархові Тихону.

Харків, більшовики якого активно проводили політику уряду в життя, став місцем заслання для багатьох православних ієрархів.

Тринадцяті Сумцовські читання

Чекістами були обвинувачені у контрреволюційній діяльності, заарештовані і відправлені у Харків такі активні прибічники “Тихонівської церкви”, як єпископ Сергій у Мелітополі, після суду в Катеринославі був висланий у Харків єпископ Іоанікій та інші.

За оцінками державців, до серпня 1923 р. позиції обновленців були досить міцними у Харківській, Одеській, Катеринославській губерніях. У Харкові, як у столичній губернії, були зосереджені краші і надійні сили обновленців. Але у 1924 р. їх авторитет падає, посилюється вплив “тихонівців”. Особливо активно розвернули вони свою діяльність у Барвінкове і у Балаклії.

У 1929 р., який був об'явлений “роком великого перелому”, по всій Україні з новою силою розвернулася кампанія масового закриття православних храмів та інших культових споруд. У Харкові були закриті Кирило-Мефодієвська і Каплуновська церкви, підірвана Миколаївська церква. Харківський округ за кількістю закритих культових споруд займав друге місце в Україні, а по кількості закритих православних храмів – посідав перше.

Відібрані культові споруди використовувалися у різноманітних цілях. Так, Покровський чоловічий монастир був переобладнаний під музей, Константино-Єленінська церква – під редакцію газети “Радянське село”, Миколаївська церква у Красному Куті Харківського округу – під театр. Багато культових споруд віддали під солдатські і робітничі клуби, сільбуди, хати-читальні тощо. Далеко не всі були переобладнані під культурно-просвітницькі заклади, як передбачалося відповідними декретами та постановами Радянського уряду. Наприклад, Троїцька Єдиноверчеська церква була переобладнана під чоботарську майстерню, Варварівську церкву віддали під гуртожиток військового училища тощо.

В 1930р. закрили Пантелеймонівський храм, багато інших церковних закладів, зокрема семінарію, церковно-історичний музей, припинився випуск журналу “Вера и разум”. Тоді ж загинули або пропали багато святынь та історичних реліквій, що там зберігалися. Істотних змін зазнали зовнішній вигляд та інтер’єри будинків. Так, були зруйновані всі 5 куполів Успенського собору, а його унікальний іконостас у розібраному вигляді перевезений на склад Харківського художнього музею, де згодом і згорів. У цьому ж році розібрали Мироносицьку церкву.

Одним із способів боротьби з православною ідеологією і церквою був “Союз воїнствуючих безбожників” (СВБ), на Україні “Союз безбожників України” (СБУ), який на початок 1926 р. налічував 20 тис. чоловік. Членами спілки велася боротьба з релігіями, релігійними свята, проводилися антирелігійні кампанії на заводах, по селам, в

Харківський історичний музей

учбових закладах тощо. З 11 по 14 травня 1928 р. у Харкові проходив I Всеукраїнський з'їзд Спілки безбожників.

Економічні і репресивні методи боротьби з Церквою всупереч надіям більшовиків не давали очікуваних результатів. ЦК КП (б)У признавав, що “закрытие церквей, снятие колоколов, налоги на церкви и церковные земли, и целый ряд грубых административных мер воздействия” викликали не тільки “эксцессы, направленные против Советской власти и отдельных товарищей”, але й “создали недовольство части рабочих и крестьян”. В циркулярах ЦК КП (б)У і його Агітпропа (антирелігійна пропаганда), в документах цілого ряду губкомів партії неодноразово підкреслювалося, що релігія і Церква ведуть “к подрыву и дискредитации Советской власти” і “направляют внимание трудящихся на ложный путь”, що “распространение церковных суеверий равноценно распространению заразных болезней, а рост религиозности приводит в общественной нравственности такие же разрушения, как и проституция”. Церкву називали “убежищем и главным штабом самой отъявленной российской и украинской контрреволюции”, яка готовала змову проти радянської влади. Виходячи з чого окреслювались і задачі боротьби з релігією і Православною церквою, особливе значення у рішенні яких відводилася комуністичній партії, яка повинна була “путем антирелигиозной пропаганды вести борьбу за уничтожение всякой религии и церкви”.

Таким чином, православному духовенству як у Харкові так і по всій Україні, у боротьбі проти якого використовувалися всі методи, включаючи репресії, важко було протистояти тотальному наступу більшовиків на релігію і Церкву.

Церковні організації, релігійна ідеологія, віруючі розглядалися як єдине вороже, що було означене одним словом – “релігія”. А радянське суспільство було розділене на “атеїстів”, які були на боці більшовиків і радянської влади, і на “не атеїстів” – віруючих, які вважалися якщо не ворогами, то супротивниками. Перехід до використання переважно силових методів в антирелігійній пропаганді привів до порушення свободи совісті, що передбачала право людини на вільне визначення свого відношення у питанні світогляду взагалі і до релігії зокрема.

О.П. Мозгова,
студентка історичного факультету
ХНУ ім. В.Н. Карабіна

ОПЛОТ АТЕЇЗМУ В СТИНАХ ХРАМУ

Більшовицький переворот жовтня 1917 р. поставив Православну Церкву в екстремальні умови – співіснування з антирелігійною по своїй

Тринадцяті Сумцовські читання

суті радянською державою. Харків стає одним з центрів соціалістичної революції з сильними атеїстичними настроями і активною боротьбою проти Церкви.

Ця боротьба проявилась у вигляді чисток приходів, опису і вилучення церковного майна, насильницького закриття храмів і передачі їх “обновленцям” та супільним організаціям.

Підірвавши економічні основи обителі, радянська влада перейшла до більш жорстких методів. 26 вересня 1922 р. була внесена пропозиція закрити в першу чергу Харківський Свято-Покровський монастир. Це й не дивно, адже комуністична ідеологія претендуючи на місце, яке до 1917 р. займала Церква, починає свою боротьбу з самих сильних і давніх центрів Православ'я. Монастирську братію для продовження служби та організації трудових артілей пропонувалось виселити в провінційний Ряснянський чоловічий монастир. Для попередження можливих ексцесів, зіткнень і навіть вбивств з боку прихильників Покровського монастиря, “обновленське” єпархіальне управління звернулося до світської влади з проханням взяти на себе повноваження з вигнання монахів в зазначеній монастир.

Монахам, які не бажали залишати обитель, пропонували й інший варіант – відмовитися від монашеського життя й перейти в ряд мирян. У монастирської братії були відіbrane безстрокові паспорти, а на заміну видані “временные виды на жительство”. Ліквідувавши монастир, влада і після цього не бажала втрачати контроль над “наиболее контрреволюционным элементом в церкви, открыто агитирующим против всякого церковного обновления, против признания правомерности социальной революции”. Тепер монахи змушені були не менше двох разів на рік з’являтися в органи НКВС для обміну документів, до того ж вони були позбавлені виборчого права. Той, хто відмовлявся від переїзду в Ряснянський монастир, виселявся за межі Харківської єпархії.

Але, бажаючи остаточно перемогти “очаги мракобесия, праздность жизни”, як казав начальник відділу культів НКВС УРСР І.В. Сухоплюєв, радянська влада передала монастирські приміщення різним організаціям, а в Покровському соборі в 1932 р. почав діяти антирелігійний музей. Обитель, яка була значним релігійним і благодійним центром, усипальницею харківських архієреїв, звідки велося управління всім православним життям єпархії, стала оплотом атеїзму, засобом антирелігійної агітації.

У цьому боротьба радянської влади з найбільш “контрреволюціонної силой” в Харкові досягла свого апогею. Кращого способу боротьби з ідейним ворогом важко було вигадати.

Харківський історичний музей

Н.О. Яковлєва,

ст. науковий співробітник

2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ПРОЦЕС НАД “СПІЛКОЮ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”

Сфабрикований процес над організацією “Спілка визволення України” (СВУ) проходив з 9 березня по 19 квітня 1930 р. у приміщенні Харківського оперного театру. На лаву підсудних сіло 45 чоловік: академіки, професори, лікарі, кооператори, священики, письменники, студенти, викладачі вузів, вчителі. Звинувачувальний висновок, який газета “Вісти” друкувала в кількох номерах, стверджував, що всі вони були членами ретельно законспірованої шкідницької підривної націоналістичної організації, звичайно ж, керованої міжнародним капіталом. Майже двомісячний судовий фарс завершився протизаконним присудом.

254 томи справи СВУ вивчили співробітники тодішнього КДБ у 1989 році. Якихось серйозних речових чи документальних доказів самого факту існування та діяльності СВУ суду представлено не було. Звинувачення ґрунтувалося на визнаннях самих підсудних, вибитих з них слідчими, їхнього особистого листування та щоденниках. На підставі цих даних члени “організації” звинувачувалися у шкідництві, шпигунстві, націоналізмі, антисемітизмі, терористичній діяльності, підготовці до інтервенції проти СРСР і до повстання всередині країни та інших злочинах.

Методика була вже розроблена: вигадати “центр”, розробити його “програму”, дібрати жертви, придатні для виконання ролей, що для них приготували, й організувати гучний процес.

Організаторами і членами “керівного центру СВУ” стали колишній керівник буржуазної “Української партії соціалістів-федералістів”, член Всеукраїнської Академії наук С.О.Єфремов, колишній прем'єр-міністр петлюрівського уряду в Українській Народній Республіці, діяч й керівник автокефальної церкви В.М.Чехівський, видатний діяч УПСФ, міністр іноземних справ УНР А.В.Ніковський (амністований рад владою, він повернувся з-за кордону для підпільної діяльності), колишній видатний діяч УСДРП, науковий співробітник ВУАН Й.Ю.Гермайзе, завідувач школою ім..Шевченка в Києві В.Ф.Дурдуківський, педагог О.З.Гребенецький та ін. Саме ці особи у 1926 р. створили організацію під назвою “Спілка визволення України”.

У вироку було вказано, що під безпосереднім керівництвом С.О.Єфремова та В.Ф.Дурдуківського була створена спеціальна бойова терористична організація – “Спілка української молоді” (СУМ), яка

Тринадцяті Сумцовські читання

прийняла програму і тактику СВУ та влилася до неї як складова частина. Очолювали СУМ М.П.Павлушкив та В.Ф.Матушевський.

Окрім того, діяли осередки, якими керували: шкільним – В.Ф.Дурдуківський та О.З.Гребенецький, педагогічним – Г.М.Іваниця, в Інституті української наукової мови – Г.Г.Холодний, літературним – Л.М.Старицька-Черняхівська. Периферійні відділи СВУ очолювали П.О.Єфремов (Дніпропетровськ), К.П.Товкач, В.О.Щепотьєв (Полтава), П.С.Близнюк (Миколаїв), В.Д.Атамановський (Вінниця), М.Є.Слабченко (Одеса). У природі цих секцій і філій взагалі не існувало.

По всій республіці до слідства було залучено 474 особи. До вищої міри покарання було засуджено 15, ув'язнено у концтабори – 192 чоловіки. Вислано за межі України – 87, умовно засуджено – 3, звільнено від покарання – 124, передано на розгляд Верховного Суду УРСР справи на 45 чоловік, із яких 13 обвинувачених – С.Єфремова, В.Чехівського, В.Дурдуківського, Й.Гермайзе, А.Ніковського, Л.Старицьку-Черняхівську та її чоловіка О.Черняхівського, О.Гребенецького, В.Ганцова, М.Павлушкива, А.Барбара, В.Удовенка, В.Підгаєцького засудили до страти, але “з уваги на політичну і господарську могутність радянської республіки та з уваги на каяття обвинувачених” суд визнав за можливе не застосовувати до них цієї кари, а замінити на позбавлення волі строком від 8 до 10 років і на позбавлення громадських прав після виходу на волю від 2 до 5 років. Решту обвинувачених засудили на тюремне ув'язнення строком від 2 до 5 років, причому 9 – умовно. 11 обвинувачених засуджено на депортацію з України після відbutтя покарання.

Головна постать на процесі – віце-президент ВУАН, визнаний лідер в українському літературознавстві, академік С.О.Єфремов (спісок його праць до середини 1920-х років досяг майже 3 тис. назв), який став об'єктом організованого цькування ще до процесу. Спочатку за вироком Верховного Суду УРСР від 19 квітня 1930 р. С.О.Єфремов (голова), В.Ф.Дурдуковський, Й.Ю.Гермайзе, А.В.Ніковський, Г.К.Голоскевич, К.І.Товкач були визнані винними у створенні й керівництві підпільною контрреволюційною організацією “Братство Української Державності” (БУД), яка ставила за мету тривання збройної боротьби після 1919 р. У вироку вказувалось, що С.Єфремов з 1920 по 1921 роки готував збройне повстання, керував куркульським та диверсійним бандитизмом в Україні, тому нікого уже не здивував його арешт у липні 1929 р. як керівника СВУ.

Поза сумнівом, у тодішніх функціонерів владно-каральних структур були всі підстави, щоб “незлюбити” цих людей. Адже вони явно не хотіли інтегруватись у мовчазну (вимушену мовчазну) більшість молодої тоталітарної держави, мали власні стійкі погляди й

Харківський історичний музей

переконання. Гостро критично ставились вони і до більшовицької влади, відверто вказували на реальні недоліки її політики, особливо національної. Звичайно, супротив новій владі був, але мова може йти скоріше про інтелектуальну опозицію. Безумовно, С.О.Єфремов та інші його “співпроцесники” були українськими патріотами, що нова влада розцінювала як український буржуазний націоналізм. Вони активно працювали в ім’я національно-культурного відродження України. Однак діяли абсолютно легітимно і аж ніяк не за директивами українського або інших еміграційних центрів.

Незаконність, брехливість і аморальність процесу були незаперечними для багатьох його очевидців. Однак організаторів судилища юридичний, а тим більше моральний бік справи не цікавив. Їм важливо було привернути увагу громадськості до класового аспекту політико-показового спектаклю. Та майже всі, хто був причетний до фабрикації справи СВУ, під час “великого терору” 1936-1938 рр., а дехто й раніше, страчені – для чого тримати живих свідків?

Процес над “Спілкою визволення України” став останнім показовим політичним процесом над інтелігенцією. У подальшому потреба в таких заходах в Україні відпала. Доводити відданість інтелігенції націоналізму більше не вимагалося.

Потрібно було майже 60 років, щоб встановити справедливість. 11 серпня 1989 р. Пленум Верховного суду республіки відмінив судове рішення у цій справі і припинив її у зв’язку з відсутністю у діях засуджених складу злочину та реабілітував усіх членів так званого СВУ.

М.С. Лапіна,
к. філолог. наук, доцент кафедри
романської філології ХДУ “НУА”

ИЗ ИСТОРИИ ОДНОГО ЭКСПОНАТА ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В филиале Харьковского исторического музея «Харьковщина в ВОВ 1941–1945 г.г.» находится немало ценных экспонатов времен войны и послевоенного периода. У каждого из них своя драматическая, трагическая и часто малоизвестная история.

Один из таких экспонатов – картина «Доцент Харьковского университета Нагибин собирает милостыню в оккупированном городе». Автор этой картины, время ее создания и сама личность изображенного на ней персонажа, почти неизвестные до сих пор, стали предметом нашего внимания.

Тринадцяті Сумцовські читання

Картина принадлежит кисти художника Григория Борисовича Берковича, живописца и графика. Он родился 15 января 1905 г. в с. Верхний Рогачик, ныне Херсонская область, а умер 1 декабря 1976 г. в г. Харькове. Закончил Киевский художественный институт (1925—30), где обучался у К. Елевы, Ф. Кричевского, А. Тарана, В. Пальмова. Член Союза художников с 1960 г. Участник выставок с 1928 г., республиканских и всесоюзных с 1932 г. Преподавал в Киевском художественном институте (1930-1931 гг.) и Харьковском полиграфическом институте (1932-1938 гг.).

Г.Б.Беркович известен своим «Портретом художника В.Г.Аверина», написанном в 1945 г. Именно к этому послевоенному времени относится и рассматриваемая нами картина. Она, по свидетельству очевидцев, экспонировалась в связи со 145-летием со дня основания Харьковского государственного университета в помещении его главного корпуса (Университетская горка). На фоне других портретов ученых, представленных на выставке, картина поражала трагизмом судьбы одного из представителей харьковской интеллигенции – И.Н. Нагибина, пережившего все ужасы и испытания немецкой оккупации.

Ипполит Николаевич Нагибин родился в г. Аккермане бывшей Бессарабской губернии в семье каторжника. В городе Измаиле закончил классическую гимназию, после нее учился три года в историко-филологическом институте князя Безбородко, а затем (1907 – 1909) в Новороссийском университете (г. Одесса), который окончил с дипломом 1-ой степени. Будучи стипендиатом университета, И.Н. Нагибин работал куратором Одесского учебного округа и преподавал в частной женской гимназии. По окончании университета, получив назначение в город Орехов Запорожской губернии, он преподавал в средних учебных заведениях. С 1934 по 1939 г.г. работал преподавателем в Харьковском институте повышения квалификации инженерно-технических работников, а с 1936 года, и вплоть до начала войны преподавал классические языки – древнегреческий и латинский, в Харьковском университете. После освобождения Харькова от фашистов и возвращения университета из эвакуации И.Н. Нагибин вернулся на кафедру классической филологии и продолжал свою работу преподавателем древних языков до самой своей смерти в 1951 г. В 1946 году он защитил кандидатскую диссертацию, написал учебники по древним языкам, которые так и не были напечатаны, но сохранились в студенческих конспектах.

В тяжелые годы немецкой оккупации Нагибин жил вместе со своей семьей на подворье Покровского монастыря в кирпичном одноэтажном здании бывших монастырских конюшен. Владея

Харківський історичний музей

иностранными языками, он мог бы получить работу в немецкой управе, обеспечив себя тем самым постоянным куском хлеба, т.е. хлебной карточкой. Однако, движимый, по-видимому, патриотическим чувством, он отверг предложение оккупационных властей явиться к ним на работу, и вместе с женой и дочерью перебивался обменом вещей и подаяниями.

Автору картины удалось выразить этот непоказной протест и чувство неповиновения русского интеллигента, сумевшего сохранить свое достоинство и оставаться верным своим нравственным принципам в такой трагической для себя и своей семьи ситуации.

В памяти послевоенных студентов филологического факультета Ипполит Николаевич Нагибин остался пожилым человеком ниже среднего роста, очень исхудавшим и явно нездоровым после перенесенных испытаний голодом, холодом и невзгодами. Сморщенное потемневшее лицо, на котором за очками блестели живые черные глаза. Одет он был бедно, в черное пальто с «бывшим» каракулевым воротником, на голове – черная кожаная шапка-ушанка. У студентов он вызывал глубокое уважение глубиной знаний своего предмета, эрудицией, а также тонким чувством юмора и скрытым артистизмом.

Умер И.Н. Нагибин в февральский день во время лютых морозов, и был похоронен своими коллегами и студентами на Немецком кладбище Харькова.

А.О. Андрієнкова,
мол. науковий співробітник філіалу музею
“Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”

ДОЛЯ ХРАМІВ ХАРКОВА НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Початок ХХ ст. несе тенденцію руйнування і зачинення храмів. В Харкові налічувалась велика кількість церковних архітектурних пам'ятників, серед яких найбільш відомими були шедеври русько-українського храмобудівництва такі, як Успенський, Благовіщенський, Покровський собори, Воскресенська церква (яка не збереглася до нашого часу), Гольбергівська (відома як Трохсвятительська) та багато храмів інших релігійних конфесій (більше ніж 90 храмів міста за даними Д.І. Багалія).

Період атеїзму (1917-1930 рр.) характеризується насадженням нових ідеалів, релігія набуває значення здобутку минулого, надбання “неосвічених” мас. Окремі ікони та предмети культу збереглися завдяки тому, що були передані до музеїв у роки атеїстичного тиску на релігійне

Тринадцяті Сумцовські читання

населення. Частина старовинних ікон збереглася в помешканнях громадян. У музеях ікони і книги виставлялися як предмети висміювання релігійного світогляду. У Благовіщенському храмі зберігається ікона початку ХХ ст. “Слобожанські святі”. На ній зображені святителі Мелетій Харківський, Афонасій, Олександр та ін. на фоні православних церков, що символізують зруйновані за часів революційних подій (1917 р.) храми міста.

Католицький собор припинив богослужіння ще до війни під час революційних подій 1917р. після прийняття Декрету про відокремлення церкви від державної влади. Під час репресій 1938-39 рр. церковні діячі були заарештовані за звинуваченнями у антирадянській агітації та розстріляні. Римсько-католицький храм, на честь Успіння Діви Марії, унікальний на території Харківщини, пустував до 1949р. Унікальні магометанські мечеті на поч. ХХ ст. були перетворені на тир, мішенні розвішувалися на стінах храмів. Богослужіння проходили нелегально на пустирях та у приватних будинках.

Важкою була доля харківських синагог. Після 1917р. юдейська синагога по вул. Пушкінській, 13 прийшла в занепад. У ній розмістився клуб III Інтернаціоналу, пізніше – спортивна спілка «Спартак». Під час окупації Харкова фашистськими загарбниками у стінах юдейських храмів масово винищувалось єврейське населення.

За часів Великої Вітчизняної війни практикувалось знищення храмів, їх закриття, дзвони і храмові металеві предмети культу переплавляли на бойові знаряддя, техніку. Проте у Харкові саме під час окупації 1941-43 рр. простежувалась деінде тенденція відродження храмів, котрі були засновані, повернення з музеїв церковних артефактів. Так відновили служіння Благовіщенський, Покровський та інші храми. Існує кіно-запис, що відображує проведення богослужінь в Успенському соборі під час окупації міста. Фашистське командування давало дозвіл на проведення церковних обрядів у деяких храмах міста, висуваючи наступні вимоги: віруючі повинні під час служіння прославляти вождя націонал-соціалістів. На кінострічці, що збереглася, – віруючі у храмі тримають портрети фашистського диктатора Гітлера і плакати з зображенням свастики. Це один з характерних засобів тиску на релігійне населення Харкова і антирадянської пропаганди. Комуністична влада, відбиравчи можливість відвідування храмів і проведення богослужінь, намагалась замінити релігійну ідеологію на комуністичну. Фашистське командування скористалося черговою можливістю маніпулювання релігійним населенням міста, надаючи можливість проведення богослужінь, розповсюджуючи міф про те, що “новий порядок” – це шлях спасіння від комуністичного терору. Під час окупації Харкова відновила свою роботу Українська Православна Церква (УПЦ).

Харківський історичний музей

Доля харківських храмів напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни була неоднозначною. Радянська влада перетворювала чудові храмові споруди міста на клуби, склади. Окупаційна влада під час війни частково відновила діяльність деяких православних храмів міста. Це було спрямовано на маніпулювання народними масами.

В.О. Казус,
зав. 2-го науково-експозиційного відділу ХІМ

ГІТЛЕРІВСЬКА ПРОПАГАНДА В ОКУПОВАНОМУ ХАРКОВІ

У жовтні 1941 р. для багатьох харків'ян стала очевидною смертельна загроза, яка нависла над містом. А з 24 жовтня почалась тривала 21-місячна окупація міста. На відміну від центральних районів України, які увійшли до складу рейхскомісаріату “Україна” і де влада була передана цивільним органам, у Харкові, прифронтовому місті, владаувесь час належала військовим.

Розбудова військового управління в Харкові здійснювалася на основі загальних принципів та набутого в період війни досвіду. Ще напередодні захоплення Харкова, 21 жовтня 1941 р., був наданий наказ про утворення міської комендатури та перебрання її функцій командуванням 55-го армійського корпусу на чолі з генералом Фіровим. Пізніше ці функції виконували комендант 585-го тилового армійського району, 787-ї фельдкомендатури і з 20 квітня 1942 р. – генерал-лейтенант Шмідт-Логан. Військовий комендант міста керував усією роботою через штаб тилового району. Штаб мав кілька спеціальних відділів, які виконували різні функції. Відділ Іс опікувався пресою, пропагандою, релігійним вихованням та інш. Згодом пропагандистська робота проводилася через Харківську міську управу.

Харківська міська управа (ХМУ) була створена вже 26 жовтня 1941 р. Структура українського управління включала міську управу та районні бургомістрати. У ХМУ були утворені 19 підрозділів. Один з них був відділ пропаганди, яким керував В.В.Кривенко. Але цей відділ був невдовзі ліквідований.

У відділі пропаганди повинна була зосерeditися пронімецька, антибільшовицька пропаганда. Але з перших днів відділом проводилася націоналістична діяльність. У положенні про відділ пропаганди підкреслювалося, що він є органом політичної боротьби серед населення міста і ставить перед собою завдання очолити український національний рух, підняти національну свідомість української громадськості і спрямувати зусилля суспільства на будівництво нової України.

Тринадцяті Сумцовські читання

Такий стан справ не влаштовував фашистів і не відповідав німецьким уявленням про самоврядування поневоленого народу, і тому відділ було ліквідовано влітку 1942 р. А його функції перебрала на себе окупаційна влада.

До основних функцій відділу Іс штабу тилового району входили: нагляд та контроль за репертуаром українських театрів та кінотеатрів, за всіма культурно-освітніми і мистецькими організаціями, клубною роботою, радіомовленням і пресою, здійснення цензури видань радянської доби, контроль за виданням брошур німецькою мовою про життя і культуру українського народу, затвердження всіх вивісок і оголошень у місті.

Головним засобом нацистської пропаганди вважалася періодична преса. Робота редакцій періодичних видань регламентувалася директивами А.Розенберга. На початку війни райхміністр підписав директиву щодо роботи преси і пропаганди на східних окупованих територіях, згідно з якою передбачалося видання місцевих газет під контролем окупаційної влади для того, щоб населення не залишалося без джерел інформації, оскільки це вважалося політично невигідним.

В окупованому місті Харків, який став бастіоном німецьких військ, з дозволу німецького командування організувалася редакція газети “Нова Україна”, редактором якої був П.Сагайдачний, а пізніше В.Царинник. “Нова Україна” виходила на чотирьох сторінках, а в неділю на восьми – “Щотижневик”. Тираж газети був досить великим – 25000-60000 примірників, її продавали в п’яти кіосках. Всього вийшло 453 примірники газети, останній номер був виданий 14.09.1943 р. Газета проводила цілеспрямовану антирадянську й антисемітську пропаганду, формувала лояльність до окупаційної влади, сподівалася відродити українську історичну пам’ять, ідею незалежності. Про це красномовно свідчать назви статей: “Уярмлене селянство”, “Як більшовики нищили українську культуру”, “Ленін – гнобитель українського народу” та інш. В німцях вбачали визволителів від зловісного комуністичного режиму. Від цього і назви віршів “Відродження”, “Воскресла Україна”, “Нові вогні”, “Новий день” та ін.

В Харкові, багатотисячному цивілізованому місті, де був значний прошарок інтелігенції, освічених людей, був потрібен якийсь вихід підконтрольної фашистам інформації, що була як друга їжа. Тому німці дали дозвіл на утворення у 1942 р. журналу “Український засів”, головним редактором якого став В.П.Петров. Перший номер вийшов в 1942 р., останній – в 1943 р.

Але друковані видання не мали потрібного ідеологічного впливу на мешканців Харкова, а виконували суто інформаційні функції. Харків’яни жадібно читали газети, але читали їх критично, з власними

Харківський історичний музей

коментарями. Пропагандистські публікації місцевої преси сприймалися читачами по-різному.

Компанія з вербування робочої сили займала одне з головних місць в агітаційно-пропагандистській роботі нацистів, яка проводилася силами органів місцевого управління через ЗМІ.

Вербування робітників пройшло два етапи. На першому (весна-літо 1942 р.) – пропаганда була ефективною, оскільки населення ще не володіло достовірною інформацією про умови життя і роботи в Німеччині, тому в більшості випадків воно проходило добровільно. На другому етапі (з осені 1942 р. до кінця окупаційного режиму) вербування стало примусовим, оскільки ускладнювалося посиленою контрпропагандою партизан, розповідями оstarбайтерів, які повернулися додому хворими, і листами тих, хто перебував у рейху.

У Харкові, зважаючи на масове безробіття серед місцевих мешканців, небувалий в історії голод у місті, жахливі умови існування, вербувальні комісії розгорнули активну пропаганду. Шляхом розклеювання тисяч плакатів на стінах будинків та парканах, виготовлення листівок, закликів до вербування по радіо, через гучномовці, місцеву газету “Нова Україна”, навіть через проповіді деяких священиків УАПЦ нова влада переконувала місцеве населення у перевагах роботи в Німеччині та закликала зголошуватися на добровільний від’їзд до рейху. Йшлося про те, що в Німеччині вони будуть мати забезпечений рівень життя та кваліфіковану роботу, не кажучи вже проте, що працюватимуть в інтересах вільної Європи. Агітаційні листівки наголошували на тому, що “в Німеччині працівники з сходу забезпечуються такими ж побутовими умовами і продовольством, як німецькі та інші іноземні робітники. Всі працюючі у Німеччині одержують твердо встановлену заробітну плату, яка є настільки високою, що дає можливість робити ощадження... У позаробочий час робітнику надається повне право розпоряджатися своїм вільним часом. Він може сходити у місто, відвідувати кіно, театр, танцювати, співати, грati, читати газети рідною мовою...”

Кольорові плакати з закликом їхати на працю в Німеччину були розклейенні на мурах міста: східний робітник, що допомагає німецькому солдатові ; дівчина тримає обіруч миску гарячої страви.

Нацистська пропаганда поєднувалась з роботою міської радіомережі. Відновлення роботи радіовузла було пов’язано з тим, що більшість населення не мали радіоприймачів, адже дозвіл на прослуховування радіопередач отримували лише політично надійні особи. Гітлер, вивчаючи питання проведення радіопропаганди на східних окупованих територіях у березні 1942 р., радив передавати по радіо для місцевого населення те, що йому необхідно – музику в

Тринадцяті Сумцовські читання

необмеженій кількості: "...адже весела музика пробуджує в людях трудовий ентузіазм. І якщо люди можуть дозволити собі танцювати до упаду, то це, наскільки нам відомо, широко віталось під час радянської системи".

Тематичний план радіопрограм передбачав: повідомлення Верховного командування німецьких та союзних військ, оголошення відозв та розпоряджень окупаційних властей, об'яв міської управи, огляди місцевої преси, трансляцію релігійних богослужінь, вистав, концертів класичної західноєвропейської та української музики, українських народних пісень, проведення пропаганди ідей нової Європи, провідної ролі німецького народу у цій роботі.

В Харкові радіо мало вигляд вантажної машини з гучномовцем на кабіні, що поволі їздила вулицями міста. Коли машина спинялась на базарних площах, то впереміш з новинами і музикою жіночий голос читав уривки художніх творів, що пройшли німецьку цензуру. Частіше ж всього з гучномовців звучали німецькі марші, німецька народна музика, німецькі шлягери "Лілі Марлен" та "Розамунда".

Під сферу нацистської пропаганди потрапив і кінематограф, який зарекомендував себе як ефективний пропагандистський засіб у Німеччині. Відповідальними за проведення кінопропаганди на східних окупованих територіях було OKW і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання "Схід".

Кінотеатри Харкова збиралі широку аудиторію глядачів. Перший кінотеатр був відкритий уже в листопаді 1941 р., спочатку тільки для військових, а згодом і для цивільного населення. За 10 місяців тут було продемонстровано 36 фільмів, які переглянуло близько 108 тис. харків'ян та понад 270 тис. німецьких вояків.

У червні 1942 р. у приміщені театру Т.Г.Шевченка був відкритий найбільший кінотеатр міста на 1000 місць включно для цивільного населення. Тут демонструвалися переважно німецькі художні фільми, військова хроніка та пропагандистські стрічки, як, наприклад, "Життя робітництва у Німеччині" та ін.

Переможну ходу "визволителів" демонструвала німецька хроніка, вона починалася бравурним маршем, орлом зі свастикою, а далі пишномовними словами: грандіозні успіхи вермахту на всіх театралах воєнних дій, перемога на морі, нові перемоги на Сході, немічність і безпорадність ворогів рейху. Звичайного глядача вони переконували у тому, що більшовики більше не повернуться і що з життям в умовах окупації необхідно змиритися.

Крім хроніки, нацисти великого значення надавали демонстрації кінофільмів ідеологічного спрямування, зокрема антибільшовицького й антипольського змісту. Водночас ідеологічних сюжетів було замало,

Харківський історичний музей

оскільки у харківських кінотеатрах ішли переважно любовно-пригодницькі стрічки, але з помітним політичним підтекстом

Нацистська пропаганда була спрямована не лише на доросле населення, а й на підростаюче покоління. Влітку 1942 р. в кінотеатрі Т.Г.Шевченка щоденно о 9 годині стали проводити сеанси для школярів. Їх програма була такою:

1. Кінохроніка;
2. “День у зоологічному саду”;
3. “Діти – це майбутнє нації”;
4. Сцени з життя фюрера.

Після сеансу учні одержували подарунок–портрет фюрера. Матеріали кіносеансів вчителі мали розвинути у виховних цілях на заняттях у школі.

Влітку 1942 р. була проведена нарада письменників Харкова, організована радою “Просвіта” та німецькою “Пропаганда-штаффель”. На нараді виступили керівники “Пропаганди-штаффель” Бек і Бартель. Йшлося про необхідність посилення антирадянської пропаганди та агітації, розвиток германофільської спрямованості творчості літераторів Харкова.

В цілому нацистська пропаганда як в Україні так і в Харкові, попри її масштабний характер виявилася неефективною:

- культувація образу непереможної німецької армії зазнала краху після зупинки вермахту під Москвою та оточенням під Сталінградом;
- ідеологічний вплив засобами періодичних видань був слабкий;
- радіопропаганда виявилася малоєфективною внаслідок надання переваги музичним, а не політико-ідеологічним передачам, відсутності у преважної більшості харків'ян радіоприймачів;
- кінопропаганда була неспроможна впливати належним чином на населення, адже йому демонстрували переважно розважально-пригодницькі фільми, у прокаті не вистачало фільмів, у яких популяризувалися б кращі сторони життя німецького народу і викривалися недоліки більшовицького режиму в Україні;
- пропаганда засобами дрібної друкованої продукції не сприймалася населенням, не відповідала соціально-економічній ситуації.

Населення Харкова в основній своїй масі було нелояльним до “нового порядку” оскільки реальний стан справ не відповідав пропагандистським обіцянкам і деклараціям фашистів.

Тринадцяті Сумцовські читання

О.Д. Івах,
учений секретар ХІМ

А.В. Соколов,
зав. наукового відділу
нових технічних засобів та голограмії ХІМ

ДО 75-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

27 лютого 1932 р. на IV позачерговій сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету XII скликання було прийнято постанову “Про утворення обласних виконавчих комітетів на території Української Радянської Соціалістичної Республіки.” Були утворені Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська і Харківська області. На той час Харківська область включала чотири великі міста (Харків, Суми, Полтаву, Кременчук) та 78 районів. У тому ж році до неї були включені два райони Київської області. У 1937 р. від неї відокремилася Полтавська, а у 1939 р. – Сумська області, куди відповідно включалися 43 і 12 районів. Після утворення у 1939 р. Дергачівського району в складі Харківської області нараховувалось 33 райони.

Сьогодні територія області 31,4 тис. кв. км (5,2% площі України). Область має 27 адміністративних районів, 17 міст (найбільші з них – Лозова, Куп’янськ, Ізюм, Чугуїв), 61 селище міського типу, 1683 сільських населених пунктів.

Обласний центр – місто Харків, де живе близько 1,5 млн. чоловік.

Харківщина – один з найрозвинутіших індустриально-агарних, наукових та культурних регіонів України.

Харківська область – лідер машинобудування України. У регіоні сформовано потужний тракторобудівний комплекс. Значне місце займають випуск енергетичного устаткування, літакобудування, верстатобудування, паливна, радіоелектронна, хімічна, фармацевтична, харчова й легка промисловість.

За обсягами реалізованої промислової продукції Харківщина посідає сьоме місце серед регіонів України. В області сконцентровано 600 промислових підприємств.

У регіоні виробляється 100% парових турбін України, більше половини кранів (козлових і мостових), понад третини тракторів, кожен п’ятий зернозбиральний комбайн, кожен восьмий відвалний плуг, кожен десятий електродвигун та генератор змінного струму.

У Харківській області зосереджено унікальний потенціал, спрямований на дослідження, розробку та виробництво лікарських препаратів.

Динаміка збільшення обсягів іноземних інвестицій в економіку Харківської області та кількості країн-інвесторів свідчить про те, що

Харківський історичний музей

інвестиційний клімат Харківщини є досить привабливим для іноземних компаній. Пріоритетними для залучення прямих інвестицій в область є підприємства, основним видом економічної діяльності яких є: фінансова діяльність, харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів, операції з нерухомістю, оптова торгівля та посередництво у торгівлі, целюлозно-паперова промисловість, видавнича справа. На підприємствах промисловості зосереджено більше третини прямих інвестицій області.

У нашого регіону – багата наукова спадщина і давні традиції у галузі співробітництва науки і бізнесу. Науковою та науково-технічною діяльністю у 233 організаціях області займаються 27,7 тис. осіб. Кількість докторів (1652 особи) та кандидатів наук (10108 осіб) на Харківщині складає відповідно 14,3% та 15,4% від загальної кількості по Україні.

Із Харківчиною пов'язана багаторічна історія розвитку і становлення вітчизняних наукових шкіл, добре відомих в багатьох країнах світу з різних напрямків фундаментальних та прикладних досліджень.

Вона дала світові цілу плеяду талантів. Серед них видатні вчені ХХ століття: фізики Л.Ландау, К.Синельников, Б.Вєркін, астроном М.Барабашов, математики І.Архієзер і М.Остроградський, хіміки М.Бекетов і О.Палладін, біологи І.Мечников і В.Юр'єв та багато інших.

Завдяки талантові і плідній праці харківських вчених, інженерів та конструкторів на харківській землі вперше було розщеплено атом, створено найпотужніший радіотелескоп, розроблено гаму прискорювачів заряджених часток і запропоновані новітні радіаційні та космічні технології, унікальні установки радіолокаційного зондування атмосфери і вирошування монокристалів.

Харківська галузева наука визнана в державі й у світі завдяки розробкам найпотужніших парових і гідрравлічних турбін, електрогенераторів і електричних машин, літаків і космічних приладів, виробництву двигунів і сучасної військової техніки.

Медична наука представлена такими важливими для життя людини галузями, як кріомедицина, медична радіологія, нейрохірургія, мікробіологія, ортопедія та травматологія, неврологія і психіатрія, фармакотерапія і загальна терапія.

Основу сільськогосподарського виробництва складає рослинництво і тваринництво.

За останні роки в сільському господарстві відбулися якісні структурні зрушения. Подальшого розвитку набувають господарства

Тринадцяті Сумцовські читання

приватного сектору. Одне з провідних місць в народному господарстві області займають підприємства харчової та переробної промисловості.

Харківська область одна з провідних в Україні в галузі освіти. Близько 400 тисяч дітей відвідують дошкільні заклади, загальноосвітні школи, училища.

У Харкові навчаються 280 тис. студентів, із них близько 5 тис. іноземних студентів з 90 країн світу.

Система охорони здоров'я регіону налічує 154 лікарняних та 478 амбулаторно-поліклінічних закладів, у яких працюють 15513 лікарів і 30544 середніх медичних працівники.

Наукові дослідження в області медицини здійснюють 12 медичних науково-дослідних інститутів і Державний науковий центр лікарських засобів.

Харків'яни мають усі можливості для занять спортом: працюють 66 стадіонів, 973 спортзали, 29 плавальних басейнів.

Харківщина – осереддя культури Слобожанщини з багатими культурними традиціями, які мають глибокі історичні корені.

Це земля славетних Сковороди і Квітки-Основ'яненка, Васильківського й Рєпіна, незабутніх Леся Курбаса і Гната Хоткевича.

Для шанувальників культури відкриті театри, обласна філармонія, будинок органної й камерної музики, цирк, музей, діють більше 1300 бібліотек (Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка має світове значення і містить у своїх фондах близько 7 млн. примірників).

Харківщина – місце заснування й проведення багатьох національних і міжнародних конкурсів та фестивалів.

Харківський історичний музей

МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ

О.М. Пантелеїй,
ст. науковий співробітник
1-го науково-експозиційного відділу ХІМ

МАТЕРІАЛИ Д.І. БАГАЛІЯ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Слобожанщина здавна була відома своїми видатними діячами науки, культури, мистецтва. Почесне місце серед науковців к. 19 - п. 20 ст. належить видатному вченому, історику, громадському діячу Д.І. Багалію (1857-1932). По собі він залишив близько 350 наукових робіт, більшість із них присвячена нашому краю – Слобожанщині, тож недарма ще за життя він здобув слави невтомного літописця Слобожанщини.

У бібліотеці та фондах ХІМ збереглися численні наукові праці Д.І. Багалія, які стають у нагоді під час створення виставок, експозицій і є безцінним інформаційно-довідковим матеріалом. Серед них на особливу увагу заслуговує двотомне видання у співавторстві з Д. П. Міллером “История города Харькова за 250 лет его существования” – фундаментальна праця, що охоплює практично всі сторінки життя міста. Варто також згадати і “Историю Слобідської України” – своєрідну енциклопедію краю, що є найціннішим підручником у музейній роботі. Під час створення виставок у музеї допомагають і інші дослідження Д.І. Багалія: “Опыт истории Харьковского университета(1802-1815)”Х.,1893-1898; “Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в 16-18 ст., собранные в разных архивах “Х.,1886.” Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия Университета “Х.,1889; а также статьи вченого, надрукованы в “Харьковских календарях” (80-х pp. 19 ст.), “Сборниках Харьковского историко-филологического общества” (пoch.20 ст.), “Сборниках научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры” (30-х pp. 20 ст.) та “Трудах 12 Археологического съезда в Харькове в 1902 г.”

Багато цікавої інформації з життя самого вченого та людей, що його оточували міститься в “Ювілейному збірнику на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія”, виданому УАН у 1927 році з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.

У колекції ХІМ зберігаються унікальні фотографії з родинного архіву, де знятий сам Д.І. Багалій та його доночки - Ольга та Наталія.

Тринадцяті Сумцовські читання

У фондах музею є також унікальний “Альбом к 100-летию Императорского Харьковского университета”, редактором якого був сам Д. І. Багалій. Альбом складається з окремих листів і містить знімки студентів, викладачів, ректорів, попечителів цього навчального закладу, і самого вченого.

Великий інтерес представляють документи ХІМ: “Лист голови Історико-філологічного відділу академіка Д.І. Багалія до М.Ф. Сумцова” 1919 р., де він запрошує останнього приїхати до Києва в Академію наук; та “Распределение лекций по историко-филологическому факультету Харьковского университета на весенне полугодие 1887 г.”, що містить інформацію за якою видно які дисципліни викладав у Харківському університеті Дмитро Іванович.

Д.І. Багалій мав великий авторитет і завжди відстоював Університетську автономію, тож не випадково у 1906 р. був обраний ректором Харківського університету. Це був досить складний період студентських виступів, і в цих умовах він зміг зберегти добре стосунки студентства, професури, влади. Газети “Южный край” за 10-і роки 20 століття із фондів ХІМ містять численні статті з цього приводу. Так, випуски “Южного края” за 1911 р. свідчать про поїздки Д.І. Багалія до Петербургу з проханням про звільнення студентів за участь у студентських виступах.

У колекції музею є також унікальний портрет Д.І. Багалія, написаний художником І.Ю. Рєпіним у 1906р., коли вчений відвідував його у “Пенатах”. Цей портрет сам Багалій подарував Харківському міському музею, щоб поповнити його колекцію. Під час Великої Вітчизняної війни портрет загубився, але з часом, був віднайдений спеціалістом з репінських робіт В.Н. Москвіновим та зараз є гордістю художньої скарбниці нашого музею.

Матеріали, пов'язані з ім'ям Д. І. Баталія у колекції ХІМ, потребують подальшого глибокого вивчення і можливо стануть у нагоді дослідникам життя та творчості славетного нашого земляка.

Ю.А. Конюшенко,
ст. науковий співробітник
1-го науково-експозиційного відділу ХІМ

МАТЕРІАЛИ О.О. ПОТЕБНІ У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Професор Імператорського Харківського університету, видатний вчений-мовознавець, літературознавець, етнограф та фольклорист Олександр Опанасович Потебня (1835 – 1891) увійшов у вітчизняну

Харківський історичний музей

науку як один з перших представників психологічної школи у літературознавстві.

У фондах Харківського історичного музею зберігається певна кількість матеріалів, які стосуються особи О.О.Потебні. Ця колекція доволі малочисельна. Найвірогідніше ці матеріали не належали особисто О.О.Потебні. Вони можуть лише проілюструвати деякі аспекти його творчості.

Олександр Опанасович пройшов цікавий життєвий та творчий шлях. Народився він у сім'ї дрібного шляхтича. Навчався в класичній гімназії, потім на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Після його закінчення викладав літературу у гімназії, працював над магістерською дисертацією “Про деякі символи у слов'янській народній поезії”, яку з успіхом захищив у 1860 р., після чого, вже як ад'юнкт та секретар кафедри російської словесності був відряджений продовжувати навчання за кордон (Берлін, Віден), здійснює подорож по Україні. Вже будучи доцентом Харківського університету, стає дійсним членом Московського археологічного товариства (1865). У 1874 році О.О.Потебня захищає докторську дисертацію “Із записок з російської граматики”, за що був нагороджений Ломоносівською премією. У 1875 р обраний членом-кореспондентом Російської академії наук по відділу російської мови і словесності, дійсним членом товариства шанувальників російської словесності при Московському університеті (з 1877 р.), стає екстраординарним та, наступного року, ординарним професором Імператорського Харківського університету. Деякий час Олександр Опанасович, за дорученням ради, читав слов'янські говірки та завідував музеєм витончених мистецтв. У фондах ХІМ зберігається документ “Розклад лекцій по історико-філологічному факультету Імператорського Харківського університету на весіннє півріччя 1884 р.” (інв. номер 14022), де вказаний курс – російська граматика, який він викладав. Як викладач О.О.Потебня користувався великим авторитетом та впливом серед своїх слухачів. За чайним столом у себе вдома для невеликого кола осіб він читав лекції. Ці лекції були надруковані лише по смерті вченого у 1894 році.

У 1877 р. О.О.Потебня став одним зі співзасновників та головою Харківського історико-філологічного товариства, яке очолював до 1890 р.

Звичайно, не лише високими академічними званнями увійшов Олександр Опанасович до історії вітчизняної науки. Широко відомі його класичні українознавчі та слов'янознавчі праці: “Замітки про малоруські говірки” (1870), “Малоруська народна пісня по списку XVI ст. Текст та примітки” (1877 р.), ця книга зберігається у фондах музею (КБ 4357),

Тринадцяті Сумцовські читання

Коментар до “Слову о полку Ігоревім” – один з найвідоміших творів О.О.Потебні (1878 р., бібліотека ХІМ, 31465), “Пояснення малоруських і споріднених пісень” (перший том “Веснянки” (1883), другий – “Колядки” (1887), бібліотека ХІМ 41256). Потебня був також редактором та видавцем творів українських письменників: Гулака-Артемовського, поетичної збірки Манжури “Степові думи та співи”. Зокрема, під його редакцією видане зібрання творів Григорія Квітки-Основ'яненка (Т.VI, 1894 р. інв. номер 22812).

Будучи одним з провідних діячів ХІФТ, О.О.Потебня розробляв наукову тематику, пов’язану з історією та культурою Лівобережної України. Він постійно виступав на засіданнях Товариства з доповідями, присвяченими найрізноманітнішим проблемам мови, літератури, народної поезії, етнографії. Доповіді і протоколи засідань публікувалися у виданнях ХІФО. Тематика його доповідей стосувалася також таких питань, як: “Про значення слова “Русь” у зв’язку з деякими явищами руського повноголосся”, “Про запозичення з німецької у малоруській мові”, “Село, деревня та подібні слова (До історії побуту)”, “Сербська пісня про Юрія Данилича” тощо. Багато зробив він і для того, щоб у Харків був перенесений Чернігівський архів Малоросійської колегії.

Помер Олександр Опанасович 11 грудня 1891 року у віці 56 років. У музеї є траурна стрічка з написом “Александру Афанасьевичу Потебне” (1891 р., ТК-422). Ця стрічка належала до фондів Музею Слобідської України.

Вже після смерті вченого Харківським історико-філологічним товариством була заснована премія ім. О.О.Потебні, яка присуджувалася студентам Харківського університету за кращу роботу з історії російської мови та літератури. Фотографію О.О.Потебні розміщено і в створеному фотографом Іваницьким ювілейному альбомі до “100-річчя Імператорського Харківського університету. 1805 – 1905 рр.” Окремі аркуші цього альбому – (А-1255) зберігаються у фондах нашого музею.

А.М. Прохоров,
зав. 1-го науково-експозиційного відділу ХІМ

МАТЕРІАЛИ В.Я. ДАНИЛЕВСЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ ДОКУМЕНТІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У цьому році виповнюється 155 років від дня народження відомого українського вченого, біолога, фізіолога і протистолога, академіка, доктора медичних наук харків’янина Василя Яковича Данилевського (1(14).01.1852 – 25.02.1939).

Харківський історичний музей

У колекції документів ХІМ зберігається значна кількість предметів, які висвітлюють життя та діяльність нашого земляка. Враховуючи їх кількість, вони виділені в окремий фонд, що полегшує їх наукову обробку. Загальна кількість документів складає близько 115 одиниць збереження. Оскільки деякі одиниці збереження мають один номер, то абсолютна кількість документів є трохи більшою. Так, наприклад, під номером Д-13194 міститься дванадцять документів: телеграми поздоровчого характеру, направлені на ім'я В.Я. Данилевського від організацій та приватних осіб з приводу дня народження і ювілеїв його діяльності в період 1904 – 1939 рр. В інших випадках кількість розгалуження документів під одним номером не є значною.

Фонд документів В.Я. Данилевського складається з невеликих брошур, візитних карток, листів, рукописних та машинописних наукових нотаток, документів поздоровчих і ділових (посвідчення, телеграми, запрошення тощо). Отже, фонд досить різноманітний за характером включених до нього документів. Переважаюча більшість з них відноситься до офіційних та ділових, особисті документи майже відсутні. Хронологічно вони охоплюють період від навчання В.Я. Данилевського у 2-гій Казанській гімназії у 1868 р. (№: Д-15735 - табель) до останнього року життя – 1939 р., коли вчений отримав поздоровлення (напр., №: Д-12938). Останній документ - некролог з газети “Харковский рабочий” (27.02.1939, інв. №: 9341).

Окрім згаданого вже табеля, який відноситься до короткого казанського періоду життя В.Я. Данилевського, про шлях молодого науковця розповідає лише повідомлення від міністра народної освіти з дозволом на дворічне відрядження (1878 р.) для підготовки до професорського звання (Д-13185), яке й було здійснено вченим після закінчення університету (інв. 24926).

Період служби В.Я. Данилевського у Ветеринарному інституті та Харківському Імператорському університеті в колекції документів представлений незадовільно й краще може бути висвітлений опосередковано та за допомогою інших груп збереження (напр., книг – свідчень наукових зацікавлень та робіт вченого). З 1896 р. вчений випускав та редактував журнал «Вестник медицини» (інв. 24924).

Про активну громадську позицію та гуманізм вченого свідчить заява В.Я. Данилевського ректору університету з проханням утримувати із заробітної платні професорського складу 3 % на користь голодуючих у 1895 р. (Д-13191). В 1897 р. він був запрошений головувати в екзаменаційній комісії медичного факультету Московського університету. Результатом педагогічної роботи вченого, який наприкінці XIX ст. вже користувався значним авторитетом в медичних колах, стало

Тринадцяті Сумцовські читання

подання проекту реорганізації комісії та всього факультетського устрою (лист: Д-13187). Маємо також брошуру з особистої бібліотеки з еклібрисом вченого “Правила, требования и программы испытания” 1889 року видання (Д-24945).

Про наукове співробітництво вченого свідчить мандат делегата “З-го съезда Общества русских врачей в память Н.И. Пирогова» в Санкт-Петербурзі 1889 р. (інв. 15738) та квиток члена “Съезда русских естествоиспытателей и врачей” в Москві (інв. 15734). Велику цікавість мають рукописні робочі нотатки вченого, присвячені, здебільшого, розгляду закордонних видань (Д-13193, близько 30-ти аркушів). Вони характеризують наукові погляди вченого-просвітителя у новій і перспективній науковій галузі того часу – соціальній психології.

У 1900-му році В.Я. Данилевському був пожалуваний чин дійсного статського радника про що сповіщає лист від попечителя Харківського учбового округу (Д-13190). Цього ж року відбулося святкування 25-річного ювілею його діяльності (лист-поздоровлення: Д-24930), вченого було обрано почесним членом Харківського медичного товариства (диплом: Д-12939). Вірогідно, з цієї нагоди була надіслана й візитна картка Козлова В.М., управляючого державним майном Харківської та Полтавської губерній та співробітника Комітету сільських бібліотек ТПНГ (Д-24915).

Як відомо, у 1909 р. В.Я. Данилевський через конфлікти з частиною викладачів, що виникли через різницю наукових поглядів, був змушений залишити університет. Серед колег-однодумців вченого слід відзначити просвітителя та вченого-зоолога П.Т. Степанова, візитна картка якого знаходиться в колекції (Д-24905).

Харків на початку 20 ст. був одним з центрів поступового розвитку жіночої освіти. В колекції документів зберігається запрошення на відкриття нового приміщення В.Я. Данилевського від правління Жіночих курсів (інв. 15736). Значною віхою в житті міста стало відкриття в 1910 р. Медичного жіночого інституту (повідомлення із зверненням про допомогу майбутньому закладу від Медичного товариства: Д-24911). В.Я. Данилевський був ініціатором створення цього закладу й очолював його в перші роки існування. Про його педагогічні погляди та клопотання про покращення учбового процесу свідчить брошура 1912 р. “По поводу устройства учебной части и управления в женском мединституте” (інв. 14865) та лист до міністра (НВФ-2148). Привітання від учениць 1-го курсу 1910 р. та випускниць інституту 1914 р. (Д-12937, інв. 15736), які з великою теплотою і шаною ставились до першого директора. В радянський час вчений присвятить невеличкий нарис цьому епізоду історії Харківського медичного товариства (НВФ-2147).

Харківський історичний музей

Досить непогано представлена просвітницька діяльність вченого, яка розпочалася з його участі у створенні Харківської громадської бібліотеки, але, на жаль, з цього питання документів в колекції немає. Розширяючи її діяльність, В.Я. Данилевський виступив з ініціативою організації 1-ої безплатної народної бібліотеки-читальні Товариства поширення в народі грамотності (далі - ТПНГ). Музей має нарис історії роботи Комісії з влаштування сільських бібліотек, написаний ще у 1899 р. (НВФ-2152), анкету опитування про стан бібліотечної справи на селі (Д-13182) та звернення про співробітництво з розширення мережі бібліотек (Д-13181), рукопис історичної довідки про виникнення бібліотечного комітету 1899 р. (НВФ-2152).

Починаючи з 1891 р., вчений працював під егідою ТПНГ, де також брав участь у заснуванні Народного дому у 1903 р. Про це свідчать проект привітання з нагоди відкриття останнього, та запрошення на ім'я вченого (Д-13192, Д-13183) та доповідь 1898 р. (видана пізніше брошурою), присвячена Народному дому та його громадсько-виховному значенню (інв. 14865).

За пропозицією вченого з 1906 р. шкільний комітет ТПГН розпочав роботу з видання “Народної енциклопедії наукових та прикладних знань”. Документи колекції дозволяють висвітлити діяльність вченого як голови редакційної комісії: друкована версія проекту (Д-13176), машинопис проекту (Д-13177) та передмова до 2-го (природознавчого) тому енциклопедії, копія договору з Товариством І.Д. Ситіна по виданню (Д-13173, лист 1922 р.- Д-24912), брошури звітів редакційної комісії за 1908-1909 рр. та 1910 р. (Д-13175; Д-13178-а) і, навіть, загальний план видання “Народної енциклопедії природознавства” за проектом В.Я. Данилевського 1920 р. Вже за повалення самодержавства – 26 березня 1917 р. (за старим стилем) – була написана стаття “Почему царское правительство не давало народу образование?”, призначена для листівки ТПНГ (НВФ-2145). Тут присутня й відверто негативна оцінка минулого державного устрою, його ганебних сторін, аргументи на користь поширення освіти серед широких суспільних верств як запоруки успішного розвитку (10 сторінок; НДФ- 2145).

Як до відомого науковця-просвітителя та громадського діяча до В.Я. Данилевського було адресоване запрошення на відкриття “Дома просвітительных учреждений” в Санкт-Петербурзі у 1913 р. (Д-13168) та два листи голови Міжнародного Медичного Товариства по сприянню знищенню війни, з проханням про співробітництво й участь у Конгресі 1907 р. (Д-24911, Д-24912).

Радянський період діяльності вченого представлений якнайкраще. Документи висвітлюють питання про взаємовідносини вченого та нової

Тринадцяті Сумцовські читання

влади. Не дивлячись на, вірогідно, позитивне ставлення В.Я. Данилевського до останньої вченому з великими труднощами вдалося зберегти за своєю родиною необхідні для проживання та діяльності приміщення (інв. 24919, НВФ-8410). Про підтримку його наукової діяльності свідчить лист від Комісара з народної освіти Обласної Ради Народних Комісарів Донецького та Криворізького басейнів 1918 р. з проханням профінансувати роботу Випробувальної комісії Медичного інституту згідно з запитом її голови В.Я. Данилевського (Д-13189), дозвіл та фінансування закордонного відрядження вченого 1924 р. (НВФ-2151) та ін.

Так само й два запрошення до В.Я. Данилевського, як до дійсного члена Всеукраїнської академії наук, на вибори Президії (1928 р., з автографом секретаря - А.Кримського, Д-13167) та на чергову сесію у 1935 р. (Д-15739).

Візитна картка В.Я. Данилевського з його автографом та привітанням до наймолодшої сестри в колекції є лише 1933 р. (Інв. 15737).

Важливим є посвідчення співробітника Українського Державного Інституту Праці (Д-13184), де вчений працював з 1923 р.

Багато документів пов'язано з відзначенням 60-річчя наукової, педагогічної та громадської діяльності вченого В.Я. Данилевського, яке проводили Всеукраїнський Інститут ендокринології та органотерапії разом з Ендокринологічним товариством у 1934 р. Цікавим є поздоровлення від Німецького фізіологічного товариства (Д- 13194/8), гарно оформлені запрошення на урочисте засідання з цієї нагоди (4 види: Д- 13188/а-б; Д- 13568, Д- 13569), відповідь ювіляра на святкуванні ювілею (НВФ- 2149), привітання від кафедри фізіології Харківського Інституту Біохімії (1925 р.) та ін.

Підsumовуючи, слід зазначити, що колекція документів В.Я. Данилевського дозволяє висвітлити, перш за все, його наукову та просвітницьку діяльність і, порівняно з колекцією фотоматеріалів, книг, речей меморіального характеру, дає найширший матеріал, який має наукову та експозиційну цінність, хоча й не охоплює усіх сторін його біографії. Навіть, за відсутності матеріалів про дитинство, юність і особисте життя вченого, вона дозволяє гідно використовувати документи у культурно-просвітній роботі ХІМ.

Харківський історичний музей

Т.А. Горлова,

ст. науковий співробітник

відділу науково-облікового документування фондів ХІМ

МАТЕРІАЛИ ГІРШМАНА Л.Л. У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Леонард Леопольдович Гіршман народився 13 (25) березня 1839 р. у м. Тукумс Курляндської губернії у купецькій родині. Отримав домашню освіту під керівництвом матері, потім навчався у Харківській гімназії № 1, яку закінчив у 1855 р. з золотою медаллю. У тому ж році він вступив до Харківського університету на медичний факультет. Університет Гіршман Л.Л. закінчив у 1860 р. з відзнакою і отримав звання лікаря. На початку 1861 р., склавши частину докторантських іспитів, він виїхав за кордон займатися наукою.

Географія його учебових та наукових занять була досить широкою, охоплювала найзначніші центри медичної науки того часу. Він побував у Берліні, Відні, Парижі, Лейпцизі, Мюнхені. За кордоном Леонард Леопольдович стажувався у відомих європейських світил очної медицини; працював у лабораторіях Дюбуа-Раймона, Гельмгольца, Грефе, Кнаппа тощо.

Восени 1863 р. Гіршман Л.Л. повернувся до Харкова, де склав решту іспитів на ступінь доктора медицини. Влітку 1864 р. він прийняв пропозицію зайняти місце асистента у Вісбадені в очній клініці відомого на той час офтальмолога Пагенштексера, там пропрацював півтора роки, отримав значну практичну підготовку. Потім переїхав до Гейдельберга, де займався у лабораторії Г. Гельмгольца вивченням питання про найменший кут зору, працював над фізіологією кольоровідчуття та над ксантопсієй при отруенні сантоніном. У його лабораторії Леонард Леопольдович зібрав матеріал для докторської дисертації. У 1865 р. він був обраний членом Гейдельбергського офтальмологічного товариства.

У 1868 р., після повернення до Харкова і захисту дисертації “Материалы для физиологии цветоощущения”, він отримав ступінь доктора медицини і був допущений до викладання офтальмології у Харківському університеті як приват-доцент на кафедрі теоретичної хірургії. У 1870 р. стає штатним доцентом офтальмології і просить факультет про улаштування очної клініки, відокремленої від хірургічної.

Така клініка була відкрита 19 жовтня 1872 р., а вже за два останні місяці цього року було прийнято 880 хворих і зроблено 56 операцій.

У 1875 р. Гіршман Л.Л. отримав звання екстраординарного професора по кафедрі теоретичної хірургії, у 1885 р. був затверджений екstraординарним професором по кафедрі офтальмології, а у 1893 р. став заслуженим професором.

Тринадцяті Сумцовські читання

Під час русько-турецької війни вчений був на фронті, перевіряв зір у солдат. З 1894 р. разом з професором М.І. Зарубіним керував товариством наукової медицини і гігієни, приймав участь у створенні жіночого медичного інституту, Харківського відділення піклування про сліпих, першої школи для сліпих дітей.

У 1895 р., за вислугу 30 років, професор Гіршман Л.Л. отримав повну пенсію, був безстроково залишений в університеті на посаді, що займав раніше, і продовжив очолювати офтальмологічну клініку.

У 1905 р., на знак протесту проти політики царизму щодо студентів, які приймали участь у революційних заворушеннях, Гіршман залишив працю в університеті, цілком присвятивши себе медичній практиці.

З 1908 р. він працює у міській очній лікарні, що була розташована на Москальовці і відкрита на пожертвування приватних осіб та організацій. А через три роки, у 1912 р., будують нову лікарню у Нагірному районі міста, де Леонард Леопольдович пропрацював до кінця життя.

Гіршман Л.Л. був блискучим діагностом і чудовим хірургом. Задовго до європейських вчених він ввів у медичну практику хінін, поклав початок розвитку у Росії оптичної справи. Своєю практичною діяльністю, а особисто лікар прийняв понад 1 млн. хворих, харківський офтальмолог здобув величезну популярність в Росії та за її межами. Його наукові праці присвячені питанням фізіології сприймання кольорів, вивченю найменшого кута зору, емболії судин сітчатки, вивихів криштала, лікуванню трахоми тощо.

Гіршман Л.Л. дослужився до чину дійсного статського радника і отримав потомственне дворянське звання. 11 березня 1914 р. Леонард Леопольдович був обраний почесним громадянином міста Харкова.

Помер Гіршман Л.Л. 3 січня 1921 року. Ім'я Леонарда Леопольдовича Гіршмана увічнили у назві вулиці, де він жив, лікарні, де вчений працював, та НДІ очних хвороб.

У Харківському історичному музеї зберігається комплекс матеріалів, присвячених відомому лікарю-офтальмологу заслуженому професору Гіршману Л.Л. Комплекс налічує 16 одиниць зберігання: 6 книг (КБ-8062, 8063, 8064, інв. 14351, 14352, 14353); 4 фото (IV гр. інв. 1812, 4843, інв. 16226, ОФ-31383), 3 документи (V гр. інв. 14033, 14034, Д-24800), поштова листівка (IV гр. інв. 727), пенсне (Р-1857) та ваза (КС-653). З них 15 – оригінали, 1 – копія (фото інв. 16226).

Матеріали збиралися протягом багатьох років. У 1946 р. до музею надійшли 2 предмети: фото (IV гр. інв. 1812) та поштова листівка (IV гр. інв. 727); у 50-х р.р. – 8 предметів: книги (інв. 14351, 14352, 14353), документи (V гр. інв. 14033, 14034), фото (IV гр. інв. 4843, інв. 16226) та

Харківський історичний музей

ваза (КС-653); у 80-х р.р. – 6 (КБ-8062, 8063, 8064, Д-24800, ОФ-31183, Р-1857). Серед здавачів були дочка Сумцова М.Ф., професори Натансон Д.М. та Чередниченко В.М.

Вагому частину комплексу складають книги. У ХІМ зберігається прижиттєве 1868 р. видання дисертації Гіршмана Л.Л. “Материалы для физиологии цветоощущения” (КБ-8062, інв. 14353) та 4 книги з його бібліотеки, що свідчать про широту інтересів та освіченість Леонарда Леопольдовича.

Особливий інтерес викликають 2 фото (ІV гр. інв. 4843, ОФ-31183) Гіршмана Л.Л. Це портрети, один з них (ІV гр. інв. 4843) був зроблений у фотоательє харківського художника-фотографа Іваницького О.М. На фото – дарчі написи. Одне фото (ІV гр. інв. 4843) було подароване Сумцову М.Ф., з яким Леонарда Леопольдовича єднала давня дружба. Саме Сумцов М.Ф. запропонував побудувати очну клініку для Гіршмана Л.Л., а потім очолив піклувальну раду лікарні. Фото датується 3 травня 1912 р. У дарчому написі – слова подяки другові за його турботу та допомогу у справі будування лікарні. На іншому фото (ОФ-31183) – дарчий напис професору Натансону М.Д., відомому офтальмологу того часу. Натансон М.Д. у 1950 р. передав до музею 2 документи: лист Гіршмана Л.Л. до нього та візитну картку з написом на зворотному боці, де Леонард Леопольдович звертається до Натансона М.Д. з проханням оглянути хворого. Заслуговує уваги і запрошення на відкриття лікарні ім. Гіршмана Л.Л. у Харкові 1912 р., що стало значною подією у житті міста.

Речова група представлена двома предметами. Це пенсне, що належало професору Гіршману Л.Л., та ваза, яку він подарував Сумцову М.Ф. на день народження.

Таким чином, ми бачимо, що комплекс матеріалів Гіршмана Л.Л. хоч і невеликий за кількістю, але досить цікавий за складом. Майже усі предмети, що його утворюють, мають меморіальну цінність. Але слід зазначити, що вони не висвітлюють у повному обсязі усі періоди життя і діяльності видатного харківського вченого. Відсутні матеріали щодо навчання Гіршмана Л.Л. у гімназії, Харківському університеті, його стажування за кордоном. Поза увагою залишилася його педагогічна діяльність, особисте життя, навіть праця Леонарда Леопольдовича у Харківській очній лікарні не знайшла гідного відображення у колекції.

Викликає занепокоєння і той факт, що за останні 19 років фонди музею не поповнилися жодним предметом, який би мав відношення до професора Гіршмана Л.Л., людини, чиє ім'я увійшло до золотого фонду історії вітчизняної науки.

Тобто, комплекс матеріалів заслуженого професора Гіршмана Л.Л. потребує подальшого обов'язкового доповнення і глибокого вивчення.

Тринадцяті Сумцовські читання

Н.М. Іванова,
зав. сектора відділу науково-фондою роботи ХІМ

МАТЕРІАЛИ І.О. МАР'ЯНЕНКА В КОЛЕКЦІІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Значне місце в колекції Харківського історичного музею займають комплекси матеріалів відомих вчених, письменників, діячів культури. Серед них великий, понад сто предметів, комплекс матеріалів видатного артиста, талановитого режисера та організатора театральної справи, невтомного вихователя акторської зміни, лауреата Державної премії, народного артиста СРСР, професора Івана Олександровича Мар'яненка (Петлішенка).

Іван Олександрович народився 9 червня 1878 року у селі Мар'янівка Херсонської губернії (звідси – псевдонім) в родині сільського коваля. У 1895 році з похвальним листом закінчив Куп'янську повітову школу і вирушив до Києва, де вступив до професійного театру у трупу свого дядька і першого вчителя сценічного мистецтва відомого актора Марка Лукича Кропивницького. Спочатку він виконував функції сценаріуса, машиніста сцени, бібліотекаря, помічника адміністратора і розсильного. Пізніше його взяли на посаду актора.

З 1899 року по 1906 рік Іван Олександрович працював у трупі О. Суслова. Кращі ролі цього періоду: Василь у “Циганці Азі”, Денис в “Бондарівні”, Гнат у "Безталанній" та інші. Виступаючи у найрізноманітніших п’єсах, від оперет до шекспірівських трагедій, молодий актор значно збагатив свій сценічний досвід.

У 1906 році І.О.Мар'яненко вступив до театру М.Садовського у Києві. Робота з М.Заньковецькою та М.Садовським сприяла творчому зростанню І.Мар'яненка. Виконуючи переважно ролі героїчного плану, він з успіхом грав також ролі Хлестакова (“Ревізор” М.В. Гоголя) та Жадова (“Тепленьке місце” О.Островського). Значним творчим досягненням його була роль Дон-Жуана в “Кам’яному господарі” Л.Українки.

У 1915 році І.О.Мар'яненко створив і очолив “Товариство українських артистів”, до якого увійшли М.Заньковецька, П.Саксаганський і молоді актори – випускники Музично-драматичної школи М.В.Лисенка. Мар'яненко працював в театрі одночасно провідним актором, режисером і одним з худруків. Грали в основному твори української класики: “Безталанна”, “За двома зайцями”, “Мартин Боруля”, “Дай серцю волю, заведе в неволю” та інші.

Харківський історичний музей

У післяжовтневі роки Іван Олександрович працював у Народному театрі в Києві. Краща роль цього періоду – Гонта в “Гайдамаках” Т.Г. Шевченка.

З 1926 року творча біографія митця пов'язана з Харковом, де він залишався до останніх років свого життя. До 1958 року, з невеликою перервою, І.Мар'яненко працював у театрі “Березіль” (з 1934 року Харківський державний український драматичний театр імені Т.Г. Шевченка). Серед образів, створених в українському радянському театрі, відзначаються Макбет, Вершинін, Стрижень, Богдан Хмельницький, Феноген та ін. Творчий доробок актора складає понад 300 ролей. Внесок І.О.Мар'яненка у справу розвитку театрального мистецтва відзначений найвищими урядовими нагородами та почесним мистецьким званням народного артиста СРСР, а також званням лауреата Державної премії Першого ступеня.

І.О.Мар'яненко був вихователем і наставником не одного покоління майстрів української сцени. На початку 20-х років він викладав майстерність актора у Київському театральному технікумі, а після переїзду до Харкова з 1928 року почав викладацьку роботу у Харківському музично-драматичному інституті. У 1944 році Іван Олександрович очолив кафедру майстерності актора Харківського державного театрального інституту. В 1946 році йому було присвоєно вчене звання професора. Серед його учнів – народні артисти СРСР І.Козловський, Н.Ужвій, В.Грініч, народні артисти України Л.Биков, Л.Сердюк, С.Чібісова та ін. Тільки в 1961 році у зв'язку з погіршенням здоров'я І.Мар'яненко був змушений припинити свою 35-річну працю по вихованню акторської зміни.

Помер І.О.Мар'яненко 4 листопада 1962 року.

У Харкові, біля театру ім. Т.Г.Шевченка, де артист пропрацював багато років, є провулок, названий на його честь. Кожен рік країнім акторам присуджується Державна премія імені І.О. Мар'яненка.

Комплекс матеріалів видатного актора, що зберігається у Харківському історичному музеї, досить різноплановий. Це особисті речі, документи, фотографії, книги, портрет, бюст Івана Олександровича.

Перші матеріали актора надійшли у музей у 1949-1950 рр. і були передані особисто Іваном Олександровичем. Це автобіографія 1949 року (Інв.13539), 22 фотографії, 4 почесні грамоти (вст.2154), адрес і поздоровлення з нагоди 50-річчя сценічної діяльності (вст.2261).

У 1965 році після смерті видатного актора його дружина Теодора Макарівна Миргород передала у музей 56 предметів. Серед них: портфель, яким І.О.Мар'яненко користувався з 1926 року (К-172), театральний грим актора (Р-428), ніж для розрізання паперу (Р-427),

Тринадцяті Сумцовські читання

підставка для олівців (КС-1414), бюст (С-188) і портрет (Ж-884) Мар'яненка, 13 книг і брошур, що були подаровані актору (КБ-5339-5351). Усі книги з дарчими написами авторів. Особливий інтерес представляє книга І.Піскуна “Український радянський театр” з власноручним підписом І.О.Мар'яненка. У музеї зберігається також кілька афіш і програм вистав 50-х років, у яких приймав участь відомий актор (АП-105, АП-230 та ін.)

Значне місце в комплексі матеріалів Івана Олександровича займають фотодокументи. Більше 40 фото ілюструють творчу діяльність актора у різні роки. Це сцени із вистав під час його роботи в трупі О.Суслова (ОФ-22520/23,24), в театрі М.Садовського (ОФ-22748/1-6, ОФ-21822/2,4, ОФ-22520(9 шт.), в театрі “Березіль” (ОФ-21822/3, ОФ-22520/37), українському драматичному театрі ім. Т.Г.Шевченка (ОФ-21822/1,5, ОФ-22520(21 шт.), ОФ-10738, ОФ-10740, Інв.4666, 4668 (IV гр.). Багато в колекції фотопортретів різних років життя актора: (ОФ-22520(4 шт.), ОФ-22748/1, ОФ-24702/1,2, ОФ-20605, Інв.4667(IV)). Майже всі фото копійні і більшість з них відносяться до раннього періоду життя. Найбільшу цікавість викликають груповий фотопортрет 1896 року, на якому І.О.Мар'яненко знятий разом з батьком і братами в фотоательє Одеси, і фотографія з зображенням бюста актора, зробленого скульптором М.Лисенком за два місяці до смерті Івана Олександровича. На фото є дарчий напис автора скульптури.

Слід зазначити, що у колекції відсутні фотографії, що висвітлюють особисте життя Івана Олександровича, його педагогічну і громадську діяльність. Немає у музеї жодного сценічного костюма актора окрім шароварів (ТК-3343), в яких І.Мар'яненко виконував роль Богдана Хмельницького в одноіменній виставі. Це, безумовно, збіднює колекцію, хоча і у наш час вона продовжує поповнюватися новими матеріалами. У 1998 та 2000 рр. до фондів надійшло 8 предметів. Це афіші, програми, запрошення, брошури, присвячені святкуванню 120-річчя від дня народження І.О.Мар'яненка. Подальше поповнення фондів музею надасть можливість у повній мірі відобразити в експозиційній роботі життєвий і творчий шлях видатного митця.

А.В. Соколов,
зав. відділу технічних засобів ХІМ

ГЕРАЛЬДИКА В НАУКОВІЙ АТРИБУЦІЇ МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТІВ

Шляхи надходження предметів до музеїних фондів досить різноманітні. Одне з джерел – з рук власників, чи людей обізнаних

Харківський історичний музей

історією предмета. В інших випадках, коли відомості про предмет відсутні і атрибутація потребує досліджень.

У процесі виявлення часу, місця побутування та інших відомостей окрім форми, матеріалу дослідникам можуть надати додаткову інформацію будь-які написи, клейма та герби колишніх власників предмета. В цих випадках стає в нагоді спеціальна історична дисципліна – геральдика.

Основним предметом дослідження цієї науки є герб. Слово “герб” у перекладі з німецької та низки слов’янських мов означає “спадщина”, “спадкоємець”. Головною особливістю герба є те, що він передається у спадок.

Прототипами гербів були зображення різноманітних тотемів і тамг (давня печатка). З’явилися вони у сиву давнину й грали роль культових символів та знаків власника. У слов’ян такі знаки мали назви: “рубежі”, “мітки”, “зnamена”. Але вони не передавались у спадок на відміну від гербів. Загальнознаною є думка, що місцем виникнення герба є Західна Європа. Перші герби з’явились в епоху раннього середньовіччя у 10 – 13 ст. Це пов’язано з добою хрестових походів.

Розквіт лицарської геральдики припав на кінець 13-го – початок 14-го століття. У цей час під поняттям “герб” розумілося графічне зображення, що мало композиції з певних жорстко регламентованих елементів. Вони з’єднувалися між собою за встановленими правилами. Кожен з елементів герба мав своє значення. Так, наприклад, за кольором можна було виявити національність власника, а наявність на гербі хреста підказувала, що предок нинішнього власника брав участь у хрестових походах.

З 15-го ст. право жалувати та затверджувати герби стало привілеєм монархів. До герба тепер додається свідоцтво – гербова грамота. Вона підтверджує право на володіння гербом окремої людини чи роду. У державних установах з’являється спеціальний відділ з геральдичних питань – Геральдія. Починається створення збірок гербів, так званих гербовників. Найдавніший з них – Цюріхський гербовник, що був виданий у 1320 році.

Після щитів та прaporів герби з’являються на грошах, архітектурних пам’ятках, а також на надгробках. Вже з кінця 16 ст. російське дворянство у своєму побуті використовує печатки з геральдичними зображеннями. Якщо не було родового герба, часто користувалися випадковими емблемами, запозиченими з польсько-литовських гербів. Вже на початку 18 ст. гербова печатка була необхідним атрибутом кожного представника “стародавнього та чесного роду”.

Тринадцяті Сумцовські читання

Офіційно регламентувати російські герби почали за часів Петра I, коли в Росії було засновано Геральдичне відомство. Разом з гербом власник отримував диплом, що підтверджував право на герб. На допомогу першому російському геральдистеру Степану Андрійовичу Количеву у 1722 р. було призначено дворяніна з П'ємонту – Франціска Санті. Саме йому російська геральдика зобов’язана французьким щитом, який прийнято за основу російського герба з 18 ст. У 1797 р. для зведення усіх російських родових гербів в одне видання Павло I наказав почати складання “Общего гербовника дворянских родов Российской империи”. Гербовник почав виходити з кінця 18 сторіччя і складався та друкувався аж до 1917 р. Усього вийшло 20 частин цієї праці. Вона обіймала опис близько п’яти тисяч гербів. Загальна кількість родових гербів у Російській імперії нараховувала 10 тисяч. У 1723 р. спеціальним указом Сенату було затверджено створення гербових печаток для усіх міст Російської імперії. Їх треба було використовувати в усіх міських установах. За вимогами геральдики герб мав відображати історію міста, його географічне положення, економіку, традиції. Також герб міг мати зображення святих, тварин, або речей, які були місцевими символами.

У 1730 р. Сенатом було затверджено 88 гербів міст, у тому числі й герб Харкова.

Зовсім іншою була гербова традиція у Польщі. У випадку небезпеки під одним прапором збиралися усі роди окремої землі. У таких випадках гербове зображення переходило на прапори усіх родів. Це призвело до виникнення однакових родинних гербів у Польщі. Така специфіка зумовила й виникнення подвійних прізвищ у поляків. Перша частина прізвища означало називу герба, а друга вже суто прізвище. Ці прізвища можна зустріти в Польщі й зараз.

Серед великої кількості експонатів ХІМ є декілька гармат, на яких знаходиться польський герб “Крживда”. Цей герб цікавий тім, що він міг належати не тільки польським, але й українським, білоруським, російським родам (Лукомский В.К. Эмблематический гербовник). Опис герба подається у виданні “Польський гербовник” Каспера Несецького (1841 р., -Т. 5, - С. 419).

У виданні подано перелік польських родів, що носили герб “Крживда” і дається наступний його опис: “Біла підкова повинна знаходитись на блакитному полі. Один цілий хрест у підкові, другий над підковою, але не цілий, бо половина хреста з правої сторони щита відсутня. На шоломі – три пір’їни страуса”. Цей герб веде свій початок від герба Любич. Уся симетрія цього герба відповідає гербу Любича, різиться тільки тим, що у Любичі на горі цілий хрест, а не частина. Вважається, що ця частина відібрана від хреста тому, що брат брата скривдив при розподілі батьківського спадку. Саме тому цей герб і

Харківський історичний музей

зветься у перекладі на українську “Крживда”. Нижче автором наводиться перелік прізвищ власників герба “Крживда”.

У результаті проведеного дослідження з великою часткою вірогідності можна припустити, що з восьми перевірених родів володарем гармат був шляхетський рід Ржевуських. На користь цієї гіпотези свідчать певні прикмети. На одній з трьох практично ідентичних гармат, які знаходяться в колекції ХІМ, під гербом розташоване схематичне зображення ордену “Білого орла”. Кавалером цієї відзнаки могли бути лише найвищі державні посадовці. У першому томі “Гербовника” Каспера Несецького вказується на те, що серед шляхетського роду Ржевуських було три повних коронних гетьмани: Станіслав Ржевуський (рік отримання звання повного коронного гетьмана - 1728), Вацлав Ржевуський (1774 р.) і Северин Ржевуський (до 1794 р.) Відомо також, що в 1775 році польський король Станіслав Август передав краківському воєводі Вацлаву Ржевуському ковельський маєток з іншими селами та Старою Вижвою.

Таким чином, на прикладі цієї гіпотези, яка ґрунтуються на одній з атрибуційних ознак та використанні геральдики, дослідники отримують можливість суттєво розширити знання про конкретні музейні предмети.

А.В. Легейда,
головний зберігач фондів ХІМ

А.В.Пашкова,
*мол. науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи ХІМ*

ПАМ'ЯТКИ ГРОШОВОГО ОБІГУ ЗА ЧАСІВ ЦАРЮВАННЯ ПАВЛА I У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Дев'ятнадцяте століття Росія зустрічала зі зростаючим розладом грошового обігу. Для покриття хронічного дефіциту державного бюджету уряд Катерини II був змушеній збільшити масу асигнацій у обігу (головним чином малої вартості). Це, по-перше, звузило можливість їх розміну на дзвінку монету, завдяки чому у ряді економічно розвинутих регіонів Європейської частини Росії виникла розмінна криза; по-друге, це викликало значне падіння вартості паперових грошей. Так, у 1796 році за 1 карбованець асигнаціями давали лише 79 копійок сріблом. Одночасно з цим з обігу почали зникати золоті і срібні монети. До того ж у 1796 році почалося здійснення фантастичного проекту П.Зубова, який передбачав переробку усієї мідної монети, що знаходилася в обігу, зі зменшенням вдвічі проти

Тринадцяті Сумцовські читання

попередньої її ваги (32 карбованця з пуду). Втілити у життя цей проект не вдалося у зв'язку зі смертю імператриці, але нової монети вартістю 10, 5, 4, 2, 1 коп., деньга і полушка встигли виготовити майже на 2,5 млн. карбованців.

Російський імператор Павло I (1796-1801 рр.) зупинив випуск “легких” монет. Згодом вони були перекарбовані за 16-карбованцевою стопою. До так званого “Павлівського перечекану” були залучені п’ять російських монетних дворів. Катеринбурзький і Аннінський проводили перечекан з використанням раніше виготовлених оригінальних штемпелей, датованих 1793-1796 рр., Красний, Петербурзький і Тимчасовий (м. Нижній Новгород) монетні двори – з використанням спеціально виготовлених для цього штемпелей, датованих 1791, 1793, 1794 рр. Ці монети можуть бути систематизовані і описані як самостійні різновиди, і у музейній колекції, безумовно, є такі монети, але їх визначення потребує ретельного дослідження.

Уряд Павла I зробив спробу часткового реформування грошової системи Росії. Оздоровлення фінансів він вбачав перш за все у вилученні з обігу і знищенні асигнацій, але для викупу паперових грошей необхідна була сума у 158 мільйонів карбованців. Від цього плану відмовилися, а невдовзі ще з більшою потужністю запрацював верстат, друкуючи нові асигнації для збільшення державних доходів. У кінці 1800 року в обігу знаходилося асигнацій на суму понад 212 мільйонів карбованців. Їх курс у порівнянні з курсом срібного карбованця складав трохи більше 66 процентів. Паперові гроши 18 – початку 19 сторіччя є раритетами, і, на жаль, у музейній колекції немає жодної асигнації цього періоду.

Суттєві зміни за царювання Павла I відбулися у карбуванні монет.

Була підвищена якість золотої і срібної монети. Для золотих червінця і 5-карбованцевої монети була встановлена 94 2/3 проба. Срібна монета усіх номіналів (карбованець, полтина, “полуполтинник”, 10 і 5 копійок) карбувалася зі срібла 83 1/3 проби спочатку за ціною 14 карбованців, а з 1798 року – за ціною 19 карбованців 75 1/3 копійки з фунту лігатурного срібла.

За часів Павла I не карбували золотий імперіал, срібні монети номіналом 20 і 15 копійок, але відновили випуск срібної монети номіналом 5 копійок.

Тільки один рік (1798) карбувалася срібна монета з незвичним номіналом єфімок (російська назва талера, німецькою Joachimstaler) вагою, що у півтора рази перевищувала вагу карбованця. Ступінь рідкості усіх без винятку єфімків за каталогом В.Узденікова визначається як “надзвичайно рідкі монети”. У нумізматичній колекції

Харківський історичний музей

музею з шести відкарбованих різновидів є ефімок з монограмою з орлом і написом на гурті і гальванокопія ефімка з монограмою без орла.

Відбулися зміни і у оформленні монет. Павло I відмовився від портретного зображення на срібних монетах, а з 1797 року і від зображення коронованого двоголового орла. Та все ж таки одна портретна монета була виготовлена – це карбованець 1796 року. Ця раритетна монета у музейній колекції збереглася тільки у гальванокопії, але у колекції є дві пробні монети з відбитком на аверсі профілю Павла I. Представлений у колекції, хоча і одним екземпляром, рідкісний карбованець 1796 року з зображенням на аверсі коронованого двоголового орла.

На аверсі золотих і срібних монет великих номіналів 1797-1801 років зображена монограма з чотирьох вензелей П і цифри I, на срібних монетах дрібних номіналів і на мідних монетах цього часу – вензель з літери П і цифри I (у колекції зберігаються дві пробні монети з вензелем Павла I під імператорською короною). На реверсі єфімків, карбованців, полтин і “полуполтинників” був вміщений девіз духовно-рицарського ордену Тамплієрів “Не нам, не нам, а имени твоему”, запозичений з Біблії. Так нове звання імператора (наприкінці 18 ст. Павло I став гросмейстером Мальтійського ордену) знайшло нумізматичний відгук.

Срібні павлівські монети, які карбували Петербурзький і Тимчасовий Банківський монетні двори, представлені у колекції значною кількістю, але нерівномірно. Карбованців 1796 – 1801 років у колекції двадцять, полтин – три, “полуполтинників” – усього два, монет номіналом 10 копійок – 5, 5 копійок – 7. Слід зауважити, що, з семи монет номіналом 5 копійок з датою 1798 рік у колекції 6, одна датована 1801 роком і жодної 1796, 1797, 1799 і 1800 років. Така ж картина і зі знаками мінцмейстерів. Тільки одна монета цього періоду позначена ініціалами мінцмейстера Федора Цетреуса (Ф.Ц.), дві – Осипа Мейджера (О.М.), вісім – Олексія Іванова (А.І.) і аж двадцять чотири позначені ініціалами Михайла Бобровщикова (М.Б.). Мідні павлівські монети, що карбувалися на 16 карбованців з пуду, представлені у музейній колекції сорока вісімома монетами чотирьох номіналів: 2 копійки (25 монет), 1 копійка (18 монет), деньга (3 монети) і полушка (2 монети). Тридцять дев’ять з них відкарбовані на Катеринбурзькому монетному дворі, чотири – на Сузунському і п’ять – на Аннінському. Мідні монети з того часу, як їх курсова вартість співпала з вартістю асигнацій, відігравали роль розмінної монети по відношенню до асигнаційного карбованця.

Тринадцяті Сумцовські читання

Л.В. Никифоренко,
зав. сектора зберігання
відділу науково-фондою роботи ХІМ

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ “РЕПЕРТУАР И ПАНТЕОН” У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Наприкінці 30-х р. р. 19 ст. серед періодичних видань Російської імперії визначилися театральні журнали.

Найпомітнішим з них був петербурзький журнал «Репертуар русского театра», видавцем якого був І.П. Песоцький. Це було щомісячне видання, що проіснувало 3 роки – 1839, 1840, 1841.

У 1840 р. у Петербурзі з'являється новий театральний журнал «Пантеон русского и всех европейских театров», редактував який драматург Ф.О. Коні. Він проіснував 2 роки – 1840 і 1841.

У 1842 році ці два журнали об'єдналися у новий журнал літературно-театрального напрямку “Репертуар русского и пантеон всех европейских театров”.

Журнал знайомив читача з п'єсами відомих російських драматургів 19 ст.: Ф.О. Коні, Д.Т. Ленського, П.А. Каратигіна, О.О. Шаховського, М.О. Полевого. Були опубліковані невеличкі музичні твори, біографії видатних акторів сучасності, а також огляди репертуарів провінційних театрів Росії.

Події закордонного театрального життя теж не залишилися поза увагою читача.

Обсяг інформації збільшився, і у 1842 році журнал виходив 2 рази на місяць у вигляді книг з твердою обкладинкою. (Вийшло 24 книги; т. 1 – 2). Перші 14 книжок видав І.П. Песоцький. З 15 книги до Песоцького приєднався продавець книг В.П. Поляков. Редактором став журналіст Ф.В. Булгарін.

У 1843 році журнал вже видається щомісячно під назвою “Репертуар русского и пантеон иностранных театров”. 12 книжок видання підрозділялися на томи 3–4. (1 – 6 книжки – видання І.П. Песоцького, а з 7-ої книжки – письменника В.С. Межевича і І.П. Песоцького).

З 1843 року і по червень 1856 р., хоча і під різними назвами, журнал виходить щомісяця.

У 1844 – 1845 р. р. Межевич і Песоцький видають журнал “Репертуар и пантеон”. (Томи 5 – 12).

Журнал мав цікавий додаток під назвою “Театральная летопись” (1845 р.) Три номери цього додатку вийшли окремо, а з № 4 він входить до складу книжок “Репертуара и пантеона”.

Харківський історичний музей

У 1846 р. вийшли т. 13 – 14 (редактор В.С. Межевіч), т. 15 – 16 (редактор І.П. Песоцький) журналу «Репертуар и пантеон».

1847 р. – видано 12 книжок журналу «Репертуар и пантеон театрів». (1 – 7 книги – видавець І.П. Песоцький, 8-ма – під редакцією Ф.О. Коні.)

У 1848 р. «Пантеон и репертуар русской сцены» видається Ф.О. Коні.

У 1849 р. – журнал не видавався.

У 1850 – 1851 р. р. поновлюється видання «Пантеона и репертуара русской сцены» під редакцією Ф.О. Коні.

Протягом 1852 – 1856 р. р. видавався літературно-художній журнал «Пантеон» (т. 1 – 26) з додатком “Репертуар русской сцены”. (Видавець Ф.О. Коні).

У червні 1856 р. журнал перестав існувати.

Незважаючи на зміни назви, журнал був справжнім джерелом знань з питань театрального і літературного життя Росії та Європи 19 ст.

У фондах Харківського історичного музею зберігається невелика і розрізнена збірка цих журналів, а саме:

1. «Репертуар русского и пантеон всех европейских театров на 1842 г.» Т.І. (КБ-3426).
2. «Репертуар и пантеон. IX. 1842 г.» (КБ-3425).
3. «Репертуар русского и пантеон всех европейских театров на 1842 г. Кн. 17». (КБ-3424).
4. «Репертуар русского и пантеон иностранных театров. 1843.» Том IV. Кн. 10, 11 і 12. (КБ-3415).
5. «Репертуар и пантеон». Том V. 1844 р. Кн. 1, 2 і 3. (КБ-3613).
6. «Репертуар и пантеон». Том VI. 1844 р. (КБ-3614).
7. «Репертуар и пантеон». Том VIII. Кн. 10, 11 і 12. 1844 р. (КБ-3615).
8. «Репертуар и пантеон». Том IX. Кн. 1, 2 і 3. 1845 р. (КБ-3616).
9. «Репертуар и пантеон». Том XII. 1845 р. (КБ-3417).
10. «Репертуар и пантеон». Том XIV. 1846 р. (КБ-3419).
11. «Репертуар и пантеон». Том XII. 1847 р. (КБ-3622).

Колекція журналів “Репертуар и пантеон”, яка зберігається у фондах

Харківського історичного музею, навіть у своєму неповному складі є дуже цікавим літописом подій культурного життя Європи, Росії у другій третині 19 ст. Вона дає уявлення про бурхливе життя провінційних театрів Росії, зокрема, Харківського театру у 40-ві рр. 19 ст.

Тринадцяті Сумцовські читання

О.О. Белько,

викладач історії

Полтавського музичного училища ім. Миколи Лисенка

КЕРАМОКА ЯК СКЛАДОВА ЕТНОМИСТЕЦЬКИХ МУЗЕЙНИХ ЕКСПОЗИЦІЙ (XIX-XXI СТ.)

Наприкінці XIX – на початку ХХ століть у прогресивному середовищі харківської інтелігенції зародилася ідея створення нового архітектурного стилю “український модерн”, яку першим реалізував архітектор В.Г. Кричевський при спорудженні будинку Полтавського губернського земства. В наступному році унікальній пам’ятці архітектури виповниться 100 років. З 1920-го року в цьому приміщенні функціонує Полтавський краєзнавчий музей.

Вшановуючи пам’ять М.Ф.Сумцова, слід згадати його позицію етнографа: “Малоросія має свої самобутні художні мотиви, її вишивки, тканини, гончарні вироби, які заслуговують не на меншу увагу, ніж її пісні”.

Полтавський природничо-історичний музей з часу свого заснування (1891 р.) мав етнографічну спрямованість, чому сприяла політика Полтавського губернського земства, яке вважало пріоритетним збір керамічних колекцій.

Наприкінці 1890-х років одним із фундаторів музеїної справи, особливо в організації показу кераміки, був І.Зарецький. Результатом його дослідження стала монографія “Гончарний промисел в Полтавской губернии”. В 1894 році дослідник формував збірку народного мистецтва одночасно Полтавського і Санкт-Петербурзького музеїв, з цією метою обстежив 50 населених пунктів Полтавської, Харківської, Курської губерній. Серед етнографічних зібрань Полтавського краєзнавчого музею зберігається понад 300 експонатів, що надійшли до фондів від І.Зарецького у 1897, 1903-1909, 1911 роках, а загалом його експедиційно-збиральницька діяльність склала 1,5 тисячі етнографічних робіт кінця XIX – початку ХХ ст., безцінна база у формуванні фонду культури не лише Полтавщини, Лівобережжя, а й України в цілому.

Тогочасна збірка гончарства в музеї була репрезентована понад тисячею зразків. За типами виробів вона поділялась на кілька окремих груп. До першої належав сухо ужитковий посуд (глеки, горщики, макітри, тикви). До другої — посуд художнього та декоративного призначення. Окрему групу утворювали вироби, переважно, опішненських майстрів: куманці, баранці, свічники та ін. Збірка вміщувала колекцію глиняних іграшок: коники, баранці, півники тощо. Колекція кахель утворювала окрему групу. Для докладного уявлення

Харківський історичний музей

про технологію виробництва, знаряддя, побут, форми та орнамент посуду зберігала колекція фотографій.

При створенні експозицій тогочасних музейних закладів характерною ознакою було студіювання конкретного матеріалу, закоріненого в архаїчних пластиках народної традиційної культури (наукова позиція К.Мощенка, М.Сумцова, М.Біляшівського та ін.) Протягом століття характер експозицій музею поступово трансформувався — від типологічного групування музейних предметів на початку минулого століття, через ансамблевий метод показу і до створення архітектурно-художніх образів у добу нового українського відродження. Формула сучасної етномистецької експозиції, що розмістилася на площі близько 750 метрів квадратних (автори: Г.Галян, художники Н.Панченко та О.Нечипоренко) була виведена з особливостей архітектурного об'єму, характеру регіональних колекцій, традицій їх експонування, світового музейного досвіду, процесів культурного детермінізму та тенденцій сприйняття музейного простору сучасниками.

Вироби невідомих майстрів попередніх віків та тих, хто успадкував їх мистецьке подвижництво, прикрашають експозицію “Народний побут. Народне мистецтво” художньою довершеністю. Це, зокрема, творіння велетів опішненського гончарства — Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана та Герасима Гладиревського, Юхима Різника, Василя Поросного, Петра Шумейка, та за нашої пам'яті неперевершеної Олександри Селюченко, Івана Білика. Чільне місце в музеї посідають вироби Василя Омеляненка, Михайла Китриша, знову ж таки, з колись могутнього, а зараз ще діючого гончарського осередку Опішного. Та неповний буде перелік гончарів без подружжя Пошивайлів — Явдохи і Гаврила. До речі, ці митці ще за життя створили хатній музей кераміки — нині Меморіальний музей-садиба. Мистецтво опішненських гончарів відоме у Франції, Австрії, Німеччині, Бельгії, Росії, Болгарії, США, Канаді, Італії.

Колекції народного мистецтва є основою збереження української художньої традиції, історичної пам'яті та естетичної своєрідності нашого народу. Хочеться вкотре осягнути глибокомудрі слова видатного етнографа Я.Риженка: “Пройдуть роки, перебудується життя, на сцену вийдуть нові мистецькі форми, але й вони в процесі свого творення будуть черпати живильну вологу з глибокого колодязя народної творчості”.

Тринадцяті Сумцовські читання

Н.В. Звержховська,
зав. відділу
науково-облікового документування фондів ХІМ

РОСІЙСЬКІ ПАПЕРОВІ ГРОШІ РЕФОРМИ 1839–1843 РР. У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У 30-ті рр. XIX ст. уряд Росії розпочав підготовку грошової реформи, метою якої було встановлення у країні системи срібного монометалізму з обігом стійких паперових грошових знаків.

Реформа, яка передбачала усунення з обігу знецінених державних асигнацій, почалася з прийняття маніфесту 1 липня 1839 р. “Про устрій грошової системи”. За цим маніфестом з 1 січня 1840 р. усі операції в Росії повинні були обчислюватися виключно у сріблі. Головним засобом платні оголошувався срібний рубль. Державні асигнації ставали допоміжними знаками цінності, і для них встановлювався обов’язковий і незмінний курс на срібло: 1 срібний рубль = 3 руб. 50 коп. асигнаціями. Надходження до скарбниці та видача грошей з неї визначалися у срібних рублях. Але самі платежі можна було здійснювати як дзвінкою монетою, так і асигнаціями.

Одночасно з маніфестом був опублікований імператорський указ про заснування з 1 січня 1840 р. депозитної каси срібної монети. Вона приймала на зберігання внески срібною монетою та видавала натомість депозитні білети на відповідні суми. Указ від 1 липня 1839 р. оголошував білети Депозитної каси законним платіжним засобом. Депозитні білети були випущені вартістю 3, 5, 10, 25, 50 і 100 рублів. За допомогою депозитних білетів, які на 100% були забезпечені сріблом і розмінювалися на нього, уряд намагався відновити довіру народу до паперових грошових знаків. Наступним кроком став височайший маніфест від 1 липня 1841 р. “Про випуск у народний обіг кредитних білетів на 30 мільйонів сріблом”. Він проголосив про випуск у обіг нових грошових знаків – кредитних білетів Сохранних казен та Державного позикового банку. Ці знаки вартістю 50 рублів надавалися для позик під заставу нерухомого майна та забезпечувалися усім активом кредитних установ і обов’язковим обміном на дзвінку монету. Вони вводилися у обіг по всій імперії нарівні зі срібною монетою.

На жаль, ці два етапи реформи не представлені у колекції музею жодним грошовим знаком: ані депозитною квитанцією, ані кредитним білетом.

Незначний випуск кредитних білетів, забезпечення їх металом, хоча і часткове, розмін на дзвінку монету дозволили перетворити їх у стійкі паперові грошові знаки. У зв’язку з цим уряд прийняв рішення про подальше розширення емісії кредитних, а не депозитних білетів.

Харківський історичний музей

Останнім етапом реформи став маніфест 1 червня 1843 р. “Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами”, який оголосив заміну всіх паперових грошових знаків, що були у обігу (асигнації, депозитні і кредитні білети), на **державні кредитні білети**. Вони повинні були випускатися номіналом у 1, 3, 5, 10, 25, 50, а потім і 100 рублів.

На лицевому боці цих грошових знаків були вказані їх найменування “Государственный кредитный билет”, текст “По предъявлении сего билета, немедленно выдается из разменных Касс Экспедиции Кредитных билетов один (три, пять, десять, двадцать пять, пятьдесят, сто) рубль (рублей) серебряною или золотою монетою”, були написи: “Тов. Управл.”, “Директор”, “Кассир”, номінал прописом та цифрами (арабськими і римськими), рік випуску, номер купюри. Тут же був вміщений герб Росії. На зворотному боці грошових знаків був наведений витяг з маніфесту про їхній випуск та зображеній двоголовий орел.

У музейній збірці цей етап реформи представлений двома зразками: державним кредитним білетом 1865 р. у 1 рубль та державним кредитним білетом 1861 р. у 5 рублів (останній, ймовірно, є підробкою, бо не співпадає з відомими зразками за розміром, не має видимих водяних знаків і за наклеєнням на зворотній бік дублюючим папером не проглядається текст витягу з маніфесту). Обидва предмети потребують додаткового дослідження для остаточного висновку щодо їхньої оригінальності.

Таким чином, у Росії була встановлена грошова система, за якої головним чином срібло було загальним еквівалентом та основою грошового обігу, функціонуючі знаки вартості розмінювалися на дорогоцінні метали. На деякий час грошова реформа забезпечила стабілізацію грошового обігу у країні та сприяла її економічному розвитку.

Але Кримська війна 1853–1856 рр. різко змінила ситуацію і відкрила новий період в історії російського грошового обігу. Уряд Росії не мав значних фінансових ресурсів, і емісія кредитних білетів була для нього головним джерелом фінансування військових витрат, покриття дефіциту державного бюджету. Кредитні білети у роки Кримської війни повністю перетворилися у паперові гроші, що випускалися для покриття військових витрат. Тим самим грошова система, створена у ході реформи 1839–1843 рр., перестала існувати. У Росії почався довгий період інфляційного паперово-грошового обігу.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. у Росії намітилася тенденція деякого поліпшення економічного стану, почався приплив іноземних капіталів до країни. Накопиченню золотого запасу сприяв також випуск

Тринадцяті Сумцовські читання

депозитних металевих квитанцій у 1886 р. Ці квитанції номіналами 50 і 500 рублів (у колекції музею відсутні) випускалися протягом кількох років до кінця XIX ст. і виконували функції державних грошових знаків.

Накопичення золотого запасу та підвищення курсу кредитного рубля відродили надії уряду на повну стабілізацію грошового обігу. Але російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та неврожай 1880 р. на багато років відклали вирішення цього питання.

Зовнішній вигляд державних кредитних білетів, що випускалися після 1843 р., не змінювався (за виключенням прізвищ посадових осіб, які були уповноважені їх підписувати) аж до 1866 р.

У 60-ті та наступні роки у оформленні грошових знаків простежувався вплив так званого «російського» стилю (використання сюжетів не із селянського народного і ужиткового мистецтва, а з придворного). На кредитних білетах вперше з'явилися парадні портрети російських історичних осіб і зображення імператорських вензелів, поверхні грошових знаків були максимально насищені декоративними деталями. Зміст вміщеного на кредитних білетах тексту дещо змінився, але по суті був таким самим, як і на попередніх паперових грошових знаках цього найменування, зокрема, на звороті обов'язково наводився витяг з маніфесту про їхній випуск.

Емісії цього періоду представлені у нашій колекції грошово-паперових знаків державним кредитним білетом 1866 р. номіналом у 25 рублів з вензелем Олександра II та портретом царя Олексія Михайловича (Романова) на зворотному боці.

У 1887–1895 рр. були випущені у обіг державні кредитні білети нових зразків вартістю 1, 3, 5, 10 і 25 рублів, у оформленні яких механічно поєднувалися численні різноманітні деталі. Лицеві боки кредитних білетів вартістю 1, 3, 10, 25 рублів мали зображення масивних архітектурних деталей у «російському» стилі.

Цей випуск у музейній збірці представлений грошовим знаком 1894 р. вартістю 5 рублів. Малюнок на його лицевому боці містить зображення бойового щита на тлі різноманітної давньоруської зброї Ліворуч і праворуч від щита – два шоломи, угорі – вензель Олександра III, увінчаний імператорською короною. На щиті, краї якого вкриті декоративним орнаментом, вміщений герб Росії. На зворотному боці – герб імперії, облямований складними візерунками, та витяг із маніфесту. Оформлення знака містить і інші обов'язкові елементи – зазначення його найменування, номіналу, року випуску, номер, факсимільні підписи управлюючого і касира Держбанку.

У цей же період у обіг надійшли кредитні білети, що мали трохи інший зовнішній вигляд. На їх лицевому боці було вміщене символічне

Харківський історичний музей

зображення жінки у багатому княжому одязі і шапці Мономаха. На жаль, колекція музею не має жодного грошового знака цього зразку.

Всі кредитні білети, випущені у 1887 – 1895 рр., містили текст про їхній розмін у касі Держбанку на срібну та золоту монету. Але на практиці це положення про розмін вже не виконувалося.

Таким чином, за більш ніж півторічне існування кредитних білетів у Росії період їх сталого обігу склав трохи більше десяти років (1843–1853 рр.). Усі інші роки кредитний рубль був інфляційною валютою. Наприкінці XIX ст. бурхливий соціально-економічний розвиток Росії примусив уряд внести певні зміни у свою грошову політику та устрій грошового обігу.

У музейній збірці російський грошовий обіг, пов'язаний з реформою 1839 – 1843 рр., представлений лише епізодично. Зовсім відсутні грошові знаки перших двох етапів реформи – депозитні і кредитні білети та депозитні металеві квитанції. Уявлення про останній етап реформи дають 4 примірники державних кредитних білетів, але вони частково ілюструють лише 3 із 4-х випусків і не можуть дати цілісної картини грошового обігу того часу. Як бачимо, ця частина музейної колекції потребує суттєвого доповнення.

Д.В. Богданов,
ст. науковий співробітник
науково-освітнього відділу ХІМ

АНГЛІЙСЬКІ ВАЖКІ ТАНКИ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під час першої світової війни величезні втрати від дії швидкострільних гармат та кулеметів змусили війська сховатися в окопах. На заході фронт застиг і перетворився у лінію укріплень, що простягнулася від Ла-Маншу до кордонів Швейцарії. Війна перетворилася на позиційну. У цій ситуації лише танки змогли здолати загородження з колючого дроту, підійти до ворожих окопів та артилерійських позицій

Танки змінили тактику атаки – раптовість, збільшення ширини прориву. Завдяки здатності швидко зосереджуватися і можливості у багатьох випадках діяти без артпідготовки, змінилися характер і темпи бою, вони впливали і на організацію оборони.

А першими танки застосували англійці у 1916 р. 15 вересня біля села Флер-Курслет у ході битви на півночі Франції, на річці Сомі. В атаці брали участь всього 18 танків, але за кілька годин вони разом з піхотою просунулися в глиб позицій противника на 5 км на фронті такої

Тринадцяті Сумцовські читання

ж ширини. Британський головнокомандувач Д. Хейг вважав, що нова зброя зменшила втрати у 20 разів і вимагав одразу 1000 машин.

Була прийнята така класифікація танків: важкі (30 т), середні (10-20 т), легкі-до 10 т. Британці надавали перевагу важким танкам. Була й інша класифікація – “самиці” з кулеметним озброєнням та “самці” з гарматним. Першим важким танком був МК I прийнятий на озброєння у 1916 р. Маса: 28 т (27 т у “самиці”) швидкість – 4,5 км\г (на місцевості – 2 км\г), запас ходу-19 км. Броня: 5-11мм, озброєння складалося з двох 57-мм гармат та трьох кулеметів “Гочкіс” (на “самці”) чи 5 кулеметів (на “самиці”). Екіпаж-8 чоловік. Для водія та командира була рубка. На даху танка натягували сітку для захисту від ручних гранат. Всього було побудовано 150 МК I, по 75 “самиць” та “самців”. На початку 1917 р. з'явилися МК II та МК III (по 50 одиниць), за ними і МК IV. На останньому посилили бронювання, баки з пальним розташували поза корпусом, між задніми гілками гусениць, на вихлопну трубу встановили глушник, гусеницю зробили ширшою. Перші МК IV прибули на фронт у квітні 1917 р. і 7 червня брали участь у боях за Месин та під Камбре. З грудня 1917 р. почалося виробництво МК V, що сильно відрізнявся від попередників. На ньому встановили планетарну коробку передач системи Вільсона та спеціальний танковий двигун “Рикардо”. Відтепер машиною керував лише водій. Відмінною ознакою стали повітрязабірники по бортах. Рубку командира збільшили, а у кормі встановили ще один кулемет. Перші МК V поступили у війська у травні 1918 р., всього було виготовлено 400 (порівну “самиць” та “самок”). Наступна модифікація – МК V* (“з зірочкою”), у корпус якого вмонтували двометрову секцію. таких танків побудовано 579.

У колекції Харківського історичному музею є танк “МК V -композит”. Він потрапив до Червоної армія як трофей і був включений до складу Окремого запасного танкового дивізіону, що дислокувався у Харкові у 1920-1923рр., але вже у 1921 р. був встановлений на постаменті біля Лопанського мосту.

В.Л. Гомжин,
ст. науковий співробітник
відділу науково-фондоової роботи ХІМ

УКРАЇНСЬКИЙ ПЛАКАТ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЮ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ИСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Протягом 1941-1945 рр. важливу роль у справі мобілізації народу на захист Батьківщини відіграв плакат, як один з найрозуміліших,

Харківський історичний музей

активних, масових видів образотворчого мистецтва. З перших років війни художники України проводили активну роботу по створенню антифашистських літографічних плакатів і “агіт-вікон”, які у теперішній час представляють неабияку рідкість.

У колекції ХІМ зберігаються 44 різноманітні за сюжетом українські плакати періоду Великої Вітчизняної війни, чотири з яких датуються 1941 р., вісім – 1943 р., вісімнадцять – 1944 р., чотирнадцять – 1945 р. Плакатів 1942 р. в колекції ХІМ немає жодного. Видавцями тих українських плакатів, які зберігаються у колекції ХІМ, були: Українське державне видавництво (14 плакатів), Харківське відділення Художнього фонду України (12), видавництво “Мистецтво” (11), відділ агітації та пропаганди Харківського обкому КП(б)У (2), Харківське книжково-журнально-газетне видавництво (2), Укрвидав ЦК КП (б)У (1), Київське відділення Художнього фонду України (1), Спілка радянських художників Харкова (1).

Усі плакати 1941 р. видані у Харкові. На плакатах видавництва Художнього фонду України 1941 р. «Я всегда готов по приказу рабоче-крестьянского правительства выступить на защиту своей Родины...» (худ. Д.Шавикін), “Я, гражданин Союза Советских Социалистических Республик, вступая в ряды Рабоче-Крестьянской Красной Армии, принимаю присягу...” (худ. Є.Светличний) зображені міцного, сильного, мужнього бійця, що є яскравим втіленням заклику до боротьби з ворогом. Плакати видавництва “Мистецтво” “Охороняй колгоспне майно!” (худ. В.Вовченко), “Як зіницю ока охороняй фабрики і заводи від диверсантів і шпигунів” (худ. Є. Светличний) зображають пересічну радянську людину – робітника і колгоспника, що виконує патріотичний обов’язок при охороні державного майна.

Тема визволення Харкова від загарбників знайшла відображення у плакатах “Наш Харків звільнено!” (худ. Й.Дайц), “Харків наш!” (худ. В.Савін). Плакат “Під славним містом під Києвом” (худ. К.Агніт), який присвячений визволенню міста, має оригінальну сюжетну композицію – на тлі Софійської дзвіниці стоїть, посміхаючись і запалюючи люльку, Ілля Муромець, опустивши свою могутню палицю на голову чудовиська зі свастикою. Плакат “Били й б’ємо. 1918-1943” (худ. П. Саркісян) закликає воїнів швидше звільнити рідну землю. Художник П.Супонін виконав свою роботу до 25-ї річниці Червоної Армії. Відбудові народного господарства Харкова після звільнення присвячені плакати: “Відбудовою ХЕМЗу відбудуємо наш радянський Донбас” (худ. В.Мироненко), “Повністю відбудуємо народне господарство і культуру міста...” (худ. Г. Томенко), “Харків’яни! Самовідданою працею на відбудові рідного міста завоюємо першість у соціалістичному змаганні з

Тринадцяті Сумцовські читання

Києвом і Дніпропетровськом!” (худ. Г. Томенко) “Відбудуємо залізничний транспорт” (худ. П. Супонін).

Значно більше в колекції ХІМ українських плакатів, датованих 1944 роком. Партизанській боротьбі присвячений плакат «Слава радянським партизанам – народним месникам (худ-ки В.Фатальчук, О.Юнак, 1944). Великою силою емоційного впливу відзначається плакат художника В.Литвиненка “Охорона материнства і дитинства по німецькому” (текст В.Сосюри) – у чорному диму вогнищ, під наглядом конвоїра, йдуть зігнуті, закатовані жінки і діти. У плакаті Р.Мельничука “Навіки сонечно зійшов для України день свободи” (текст М.Терещенка) символічність образу дівчини-українки як уособлення визволеної України допомогла художнику передати велич перемоги. При створенні плакатів художники часто звертались до творчості Т.Шевченка, ув’язуючи сюжет з уривками його віршів та образом. В колекції ХІМ зберігається кілька таких плакатів: “...Будяки та кропива – а більше нічого не виросте над вашим трупом!...” (худ. І.Плещинський.), “Не уникнути гітлерівським людожерам справедливого суду народів” (худ. О.Довгаль). В умовах війни українські художники не забували увічнювати пам’ять видатних особистостей. До сторіччя з дня народження І.Рєпіна був виданий колажний плакат (автор Б.Липовецька), до 150-річчя з дня смерті Г.Сковороди – плакат В.Касіяна (наклад – усього 300 примірників). Знаменним днем присвячені плакати “Хай живе Перше травня” (худ. П.Супонін), “Хай живе 1 травня – день огляду бойових сил трудящих!” (худ. О.Фаєрчук), “XXVII Жовтень” (худ. Й.Дайц). У колекції ХІМ є два плакати, надруковані у Львові: “Радісна зустріч” (худ. О.Юнак) та “Холуй німецький, кат з тризубом у дні навали заграє...” (худ. А.Резніченко, текст В.Сосюри).

Неабияку цінність мають літографічні “Агіт-вікна”, що виготовлялися у Харківських художніх майстернях. Це обумовлено їх невеликим для плакатів накладом – 1-2 тисячі примірників. У колекції музею зберігаються п’ять випусків “Агіт-вікон”: “Піклування загальне, невпинне хай оточує кожну сім’ю...” (№ 50, худ. О.Щеглов, текст Н.Забіли), “Самовіддана робота всіх радянських людей...” (№ 55, худ. Г.Томенко), “В лещатах” (№ 56, худ. О.Довгаль), “Назавжди ввійдуть в історію безприкладні трудові подвиги радянських жінок і нашої славної молоді...” (№ 57, худ. П.Супонін), “Великий шлях проробила наша військова промисловість за час з 1941 р. по 1944 р....” (№ 58, худ. Г.Томенко). “Агіт-вікно” № 19 під назвою “Щото бува, коли апетит не вгава” (худ. О.Щеглов, текст Т.Масенка), видане Спілкою радянських художників Харкова (літографія Харківського художнього інституту).

Харківський історичний музей

Плакати 1945 р. висвітлюють завершальний етап війни. На плакаті І.Літинського “За плач дітей, за дим руїн, за кров братерську – на Берлін!” зображено червоноармійця, який з міцно стиснутою у високо піднятій руці гвинтівкою рішуче кидається в атаку. Урочисто звучать слова М.Рильського, що є назвою плакату, підсилюючи емоційну напругу. Тема наступу на Берлін знайшла відображення і у плакаті В.Литвиненка «Піднімаються в небо пілоти», в основу сюжету якого лягли запальні строки українського поета О.Новицького. Зображення перемоги у вигляді жінки з лавровим вінком на голові бачимо на плакаті Р.Мельничука “Перемога!”. Одним з найвищих досягнень плакату останніх місяців війни є створення образу героя-переможця. Наприклад, на плакаті В.Фатальчука та О.Юнака “Нашій Армії Червоній слава, слава і хвала!” (текст І.Неходи) зображено радянського воїна-переможця, який водружає червоний прапор над рейхстагом. Над образом воїна-переможця багато працював також художник М.Сліпченко. Один з його плакатів “Переможцям – слава!” зберігається в колекції ХІМ.

До плакатів з колекції ХІМ, виданих у 1945 р., належать також плакати художників В.Бунова, М.Молочного “Це наша могутня соціалістична Батьківщина щедрою рукою шле Радянській Україні все, що тільки можна в умовах війни...” та “Слава радянським жінкам-героїням!” художників В.Фатальчука, О.Юнака “Самовідданою роботою в тилу наблизимо годину остаточної перемоги над ворогом”, художника В. Мироненка “Хай живе і вічно процвітає УРСР – Радянська возз’єднана Українська земля, визволена Червоною Армією!”

У період 1944-1945 рр., паралельно з агітаційним плакатом, значного розвитку досяг і сатиричний плакат. Однак тепер він мав дещо інший характер: якщо в період 1942-1943 рр. художники зверталися переважно до ницівної сатири, то в 1944-1945 рр., коли ворог вже не здавався страшним, - й до гумору. Це видно на прикладі плакатів В.Литвиненка, створених у 1944 р., - “Гітлер капут” і “Що день новий мені готове?”. У тому ж році вийшли гострі сатиричні плакати К.Аgnіta – “Обмолот у три ціпи” і “Догрався”. В останньому художник показав розпад фашистського блоку: Гітлер грає на гітарі, на якій залишилась лише одна струна. Решта вже обірвані. Дотепний текст Д.Белоуса підкреслює комічність ситуації. Треба зазначити, що сатиричні плакати порівняно невеликі за розмірами, значно менші звичайних воєнних плакатів тих років і наближаються до ілюстрованих листівок.

Таким чином, колекція українських плакатів періоду Великої Вітчизняної війни висвітлює різноманітні боки життя нашої країни у воєнні часи. У колекції ХІМ представлені всі відомі українські художники, які працювали над створенням плакатів у період Великої

Тринадцяті Сумцовські читання

Вітчизняної війни. Найповніше в мистецтві плакату цього періоду висвітлено її заключний етап – 32 плакати (1944-1945 рр.). На жаль, у колекції зберігаються тільки плакати видавництв Харкова і Києва. Для всебічного висвітлення боротьби українського народу з поневолювачами треба акцентувати увагу на подальшому комплектування фондів плакатами, виданими в перші роки Великої Вітчизняної війни та плакатами видавництв інших міст СРСР.

О.О. Костін,
мол. науковий співробітник філіалу музею
“Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років”

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ЇЇ ВИРІШЕННЯ

Ще перед початком війни гостро постало питання про екстрений вивіз із прифронтових районів країни до глибокого тылу історичних та культурних цінностей. За вказівкою Ради по евакуації був опрацьований загальний план евакуації СРСР. Ним передбачалося, що фонди музеїв, які підлягали вивезенню, мали поділятися на 3 групи залежно від їх історичної та художньої цінності, що обумовлювало б першочерговість відправки. Керівництво евакуацією центральних та республіканських музеїв покладалося на музейні відділи наркомосвіт та управління у справах мистецтв союзних республік, а музеїв обласного та районного значення - на місцеві відділи народної освіти, управління в справах мистецтв, відомчі організації.

Розроблена система евакуації музеїв далеко не завжди спрацьовувала належним чином. Одним із таких прикладів її провалу стала доля музеїв міста Харків.

На початку жовтня 1941 року для евакуації фондів Харківського історичного музею ім. Г.С.Сковороди і фондів музею Революції було надано лише два вагони. З фондів історичного музею, що налічували близько 100 тисяч експонатів, для вивезення були обрані лише вироби з дорогоцінних металів та інші коштовності, колекції медалей та монет, деякі археологічні та етнографічні збірки, прaporи, окремі твори живопису тощо.

2 жовтня 1941 року ешелон вирушив із Харкова. Та вже 10 жовтня о десятій годині ранку на станції Олексіївка Білгородської області він потрапив під бомбардування. Прямим влученням німецької авіабомби один з вагонів із пам'ятниками був повністю знищений. Загинули і директори обох музеїв. Деякі предмети старовини та твори мистецтва, за

Харківський історичний музей

розпорядженням військового коменданта станції, були зібрані бійцями винищувального батальону й відслані до Уфи.

Вони прибули до Уфи без супроводу, в розгромлених вагонах і декілька місяців простояли в тупику під дощем та мокрим снігом. За свідченням працівників уфимського держбанку, багато картин та інших пам'яток було викрадено біля вагонів, значна частина історичних та культурних цінностей виявилося розкраденою. Але завдяки значним зусиллям банківських працівників 27 грудня 1941 року частина експонатів усе ж попала на зберігання до Башкірського художнього музею, а частина залишилася в приміщені банку. Проте під час інвентаризації експонатів, що протягом 1941-1944 рр. зберігалися в Уфимській конторі Держбанку СРСР, було зафіксовано недостачу 19 кілограмів 165 грамів срібла. Матеріалів із розслідування не виявлено. 1944 році співробітниця Харківського історичного музею Л.Ткаченко перевезла залишки евакуйованих фондів з Уфи до Києва, серед них (22 ящика) були зібрання з розкопок Олександропольського кургану та Чмиревої могили, цінні унікальні вироби Візантії, Київської Русі, інші колекції та експонати, що мали всесвітню цінність. Певна частина музеїного майна загинула або була пограбована вже дорогою. До Харківського історичного музею вони потрапили 5 листопада 1944 року. Реєстр реевакуйованих пам'яток, на жаль, не зберігся.

Так була проведена евакуація фондів Харківського історичного музею ім.. Г.С. Сковороди та Центрального музею Революції. Розроблена система евакуації, на жаль, не спрацювала. Влада тільки робила вигляд, що щось робить. Насправді ж доля музейних зібрань лягла на плечі їх працівників, які зробили все можливе, щоб зберегти для наступних поколінь шедеври українського й світового мистецтва, а директори обох музеїв навіть заплатили за це власним життям.

В.Є. Власко,
директор
меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових

Ю.М. Русанова,
науковий співробітник
меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових

МЕМОРИАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-КВАРТИРА СІМ'Ї ГРИЗОДУБОВИХ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ СПАДЩИНИ СІМ'Ї ГРИЗОДУБОВИХ

Почуття любові до своєї країни, глибока повага до історичних цінностей – це невичерпні джерела духовності, моральності та культури

Тринадцяті Сумцовські читання

сучасної молодої людини. Тому саме знання місцевої історії, краєзнавства стає безцінною скарбницею збереження історичного досвіду, всього того найкращого, що витримало випробування часом, у сфері матеріальної і духовної культури.

Сьогодні дуже гостро стоїть проблема увічнення пам'яті В.С.Гризодубої у м. Харкові. У 2009 році ми будемо відзначати сторіччя від дня народження прославленої Героїні. Пам'ятник Валентині Гризодубовій повинен був з'явитись ще за її життя у 1987 році. Згідно чинному тоді законодавству двічі Героям Радянського Союзу ще за життя встановлювали пам'ятники на їх батьківщині.

Сім'я Гризодубових відома в усьому світі. Степан Васильович Гризодубов – один з перших в Росії та перший у Харкові авіаконструктор.

В.С.Гризодубова - депутат Верховної Ради СРСР першого скликання, врятувала від загибелі майже десять тисяч репресованих. У 1938 році жіночий екіпаж літака «Родіна» на чолі із Валентиною Гризодубовою здійснив безпосадковий переліт з Москви на Далекий Схід, першим у світі пролетів 5947 км. Командир авіаційного полку В.С.Гризодубова у роки Великої Вітчизняної війни здійснила майже 200 бойових вильотів. Після війни вона 37 років керувала Науково-Дослідним Льотно-Випробувальним Центром НДІ приладобудування...

Це далеко не повний перелік її визначних життєвих справ. А Харків вже два десятиріччя не може знайти коштів на встановлення пам'ятника народній Героїні. Подібна реакція влади - звичайна відмовка.

У Харкові багато пам'ятників. Та лише деякі з них присвячені видатним чи відомим харків'янам. А двічі Героя увагою обійшли та обходять до цієї пори. Міська влада в особі топонімічної комісії одного разу запропонувала встановити пам'ятник В.С.Гризодубовій на закритому подвір'ї будинку на вулиці Мироносицькій 54, де мешкала Гризодубова з батьками до 1929 року, та ще й за рахунок коштів, які повинен зібрати Музей.

Тільки навесні 2003 р. місце під пам'ятник було визначено та закріплene там було встановлено пам'ятний знак. І тільки коли він був встановлений, харківські скульптори висловили свою думку, що місце выбрано невдало. Є й інша невідповідність – географічно пам'ятник буде віддалений від місця проживання та навчання В.С.Гризодубової.

Та час невпинно тече, історичний ювілей не за горами. Бажано, щоб міська влада у вирішенні цього питання опинилася, не дивлячись ні на що, на висоті.

Зараз ми активно займаємося вирішенням питання, щодо виділення нового місця під установку пам'ятника В.С.Гризодубовій. Та

Харківський історичний музей

нам в котрий раз пропонують надати довідку про обґрунтування доцільності спорудження пам'ятника.

Стосовно нового місця для пам'ятника, то громадськість наполягає на доцільності таких місць, як березовий гай біля входу на іподром, або ж зелена посадка на перехресті вулиць Весніна та Чернишевського. Вони безпосередньо пов'язані з родиною Гризодубових та зародженням авіації у Харкові.

Встановлення пам'ятника – це справа державна, а не окремого комунального закладу чи нечисленних ентузіастів.

У цьому і полягає проблема збереження та популяризації спадщини сім'ї Гризодубових. Громадськість Росії також довгий час наполягала та боролася за встановлення пам'ятника Валентині Степанівні. Зараз уже це питання там вирішено. Та в Україні і, зокрема у Харкові, воно загострюється з плином часу.

Д.М. Дудко,

к. іст. наук, зберігач фондів

ОКЗ “Літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди”

ВИДАНІ ТВОРИ Г.С.СКОВОРОДИ В ФОНДАХ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ПРОСВІТИТЕЛЯ В С.СКОВОРОДИНІВКА

За 35 років існування літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди в с. Сковородинівка на Харківщині в його фондах та експозиції зібрана досить багата і різноманітна колекція видань творів великого українського філософа, поета і просвітителя XVIII ст. Найдавніші видання творів мислителя (анонімне видання М.Антоновського 1789 р. та стаття в журналі “Сионский вестник” за 1807 р.), представлені в експозиції копіями. Найстаріший оригінал, наявний в музеї, – невелика брошура: Г.С.Сковорода. Басни Харьковские. М., 1837. Це – перше друковане видання сковородинських байок. Рідкісним є видання листів мислителя до його друга, священика Я. Правицького, підготоване В.І.Срезневським (СПб., 1894). Наявні всі дожовтневі зібрания творів філософа, підготовані І.Т.Лисенковим (СПб., 1861), Д.І.Багалієм (Х., 1894), В.Д.Бонч-Брусевичем. (М., 1912), академічні зібрания, видані 1961 та 1973 рр. (Сковорода Г. Твори. Т.1–2. К., 1961; Сковорода Г. Повне зібрання творів, Т.1–2. К., 1973). Останнє видання є на сьогоднішній день найбільш науковим, повним і досконалим. Воно, однак, не позбавлене вад. Так, не завжди адекватно і повно переданий правопис сковородинських автографів, майже відсутня атрибуція цитат з Біблії, яка відігравала величезну роль в творчості

Тринадцяті Сумцівські читання

мислителя. Зараз музей бере участь в підготовці нового академічного зібрання творів Г.С.Сковороди. Цю роботу очолює визначний сковородинознавець професор Л.В.Ушkalов.

Багато представлені в колекції музею збірки творів просвітителя, видані до його 250-річного ювілею (Вибрані твори. Т.1–2. К., 1972; Літературні твори. К., 1972; Вибрані твори. К., 1971; Избранное. М., 1972; Поезії. К., 1971). Наявні також ґрунтовні видання вибраних творів мислителя, здійснені в серіях “Бібліотека української літератури” (К., 1983) та “Бібліотека української класики” “Дніпро” (К., 1988). Зібрано чимало шкільних видань творів поета (Сад пісень. Вибрані твори. К., 1968, 1972, 1980, 1983; Г.С.Сковорода, І.П.Котляревський. Вибрані твори. К., 1985).

Особливо багатою є добірка видань байок Г.С.Сковороди – зачинателя української байки. Це, крім вищезгаданого московського видання, київське видання 1946 р., харківське – 1972 р. (Байки Харківські. Афоризми). Останнє видання майстерно ілюстрував художник В.Д.Чорнуха. В фондах та експозиції музею зібрані авторські відбитки його гравюр і ескізи до них. Є також видання байок в грузинському та англійському перекладах (див. нижче).

Подією мав стати вихід 1994 р. двотомника творів Г.С.Сковороди сучасною українською мовою в гарвардській серії “Бібліотека давнього українського письменства”. На жаль, цей переклад відзначається недбалістю, навіть в передачі біблійних цитат, за що його справедливо критикував переяславський дослідник Г.М.Верба. Його ґрунтовна праця в цій галузі використана при перевиданні двотомника у 2005 р., хоча й не зазначена у вихідних даних. Обидва ці видання є в колекції музею, який прагне збирати всі видання мислителя незалежно від їх досконалості. Це стосується також однотомника російською мовою, виданого 1999 р. в Мінську (серія “Классическая философская мысль”) та однотомника, виданого 2006 р. у Харкові київським дослідником В.Кравцем. Останній просто відтворив давно застаріле видання В.Д.Бонч-Бруевича 1912 р., ще й дозволив собі подекуди довільно правити сковородинський текст. В той же час зразковою є збірка вибраних українських перекладів Сковороди, видана в тому-таки Харкові Л.В.Ушkalовим 2003 р. Ним же 2002 р. виданий окремою книжкою „Сад божественних пісень”.

Окрім згаданих численних перекладів творів просвітителя сучасними українською та російською мовами, в колекції музею багато представлені грузинські переклади (Харківські байки. Пер. Р.Чілачави. Тб., 1972; Щасливий слід. Пер. клубу “Україна” Тблііського університету. Тб., 1972; Сад божественних пісень. Пер. Дж.Асатіані. Тб., 1972). Є також англійський переклад, виданий в США Б.Чопиком

Харківський історичний музей

(Skovoroda G.S. Fables and Aphorisms. N.Y. e.a., 1990). В копіях представлені переклади байок Сковороди португальською мовою (Ріо де Жанейро, 1978) та його ж твору “Алфавит или букварь мира” італійською мовою (в журналі “Kamen”, 1994/1995, №6/7).

Твори Сковороди представлені в тематичних збірниках та антологіях (Веселка. Антологія української літератури для дітей. Т.1–2. К., 1984; Монолог атеїста. К., 1985; Духовний алфавіт. Григорій Сковорода и література его времени. М., 2000; Барокова поезія Слобожанщини, Х., 2002; Українська байка. Х., 2006).

Музей зібрал ці видання не лише шляхом придбання через торгівлю. Нам дарували їх як видатні сковородинознавці (А.М.Ніженець, Л.В.Ушkalов, І.П.Стогній, О.В.Марченко), перекладачі (Р.Чілачава), видавці, так і рядові відвідувачі музею. Колекція сковородинських видань, однак, далеко не повна. Тому музей буде дуже вдячний видавцям, укладачам, перекладачам, колекціонерам за передачу таких видань.

В.В. Буличова,
зав. відділу науково-фондою роботи ХІМ

УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ ЧОЛОВІЧІ СОРОЧКИ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ

Серед значної кількості різновидів чоловічого народного одягу сорочка займає чи не найголовніше місце, у парі зі штанами („портами“) вона утворює, так би мовити, обов’язковий комплект, до якого додається домашній та верхній плечовий одяг, взуття, головні убори, аксесуари поясного набору, утворюючи різноманітні комплекси, які мають свої особливості відповідно до віку володаря, його соціального статусу, місця проживання, способу носіння одягу та використання його у складі святкового чи буденного вбрання.

Сорочка є найдавнішим видом шитого одягу. Як складова частина народного вбрання сорочка довше за одяг інших соціальних верств населення зберігала самобутні національні та місцеві риси. Особливості матеріалу, крою та елементів декору протягом довгого часу складалися в єдиний ансамбль, що в результаті надало сорочці глибоко національногозвучання. Незважаючи на поступові зміни в одязі, пов’язані з історією народу, сорочка залишила при собі багато старих елементів, які з далеких часів передавалися з поколінь в покоління і стали народною традицією.

З давніх часів загальною рисою для всіх східнослов’янських народів був білий колір сорочок. Сорочки виготовлялися з домотканого

Тринадцяті Сумцовські читання

конопляного або лляного полотна, з часом їх почали виготовляти з полотна, змішаного з конопляного та лляного прядива, що створювало своєрідний колорит: світлі м'які волокна льону відтіняли сіруваті твердіші волокна конопель. Починаючи з кінця 19ст., сорочки шили з полотна, змішаного з конопель та бавовни, а на початку 20 ст. стали з'являтися сорочки тільки з бавовняних тканин. Протягом часу змінювався погляд і на крій деяких елементів сорочок, самі сорочки стали значно коротшими. окремі деталі, а часто і вся сорочка виготовлялися з фабричних тканин – ситцю, бязі, китайки, кумачу, пестряді тощо. Переход до використання краму у значній мірі був пов'язаний зі змінами у соціально-економічному житті країни: з розвитком капіталістичних відносин у народний побут стали проникати промислові товари (тканини, стрічки, тасьма, бавовняне прядиво тощо), почали використовувати анілінові фарбники, посилився вплив міської моди, а також і пропаганда нових, часом псевдонародних та малохудожніх, зразків орнаменту, що мало негативний вплив на народне декоративне мистецтво.

На даний час у колекції Харківського історичного музею зберігаються більш ніж 70 сорочок, які так чи інакше ілюструють чоловічий одяг. Серед них 49 музейних предметів у минулому належали нашим землякам-слобожанам. Починаючи обстеження даної збірки, автор ставить за мету на прикладі українських та російських чоловічих сорочок виділити загальні риси та національні особливості цього виду вбрання.

Для висвітлення даної теми були обрані хронологічні рамки з 2-ї половини 19 ст. до кінця 20-х років 20 ст. Такий вибір не є випадковим, оскільки протягом даного історичного періоду можна прослідити усі традиційні типи крою сорочок, обстежити їх різноманітне та доволі значуще декоративне навантаження.

На відміну від жіночих, чоловічі сорочки є більш однотипними в своїх різновидах. Відповідно до способу з'єднання полотнищ переду і спинки на лінії плеча, по боках та з рукавом виділяються різні типи крою сорочок. Аналізуючи крій українських та російських чоловічих сорочок, які зберігаються у колекції музею, можна сказати, що за виключенням деяких елементів вони мають багато спільних рис і розподіляються на:

- тунікоподібні;
- сорочки з уставкою („поликом”);
- сорочки на кокетці.

Найдавнішими вважаються тунікоподібні сорочки, для виготовлення яких тканина складалася навпіл, плечові шви були

Харківський історичний музей

відсутні, на згині утворювали виріз для горловини, а до перегнутого основного полотнища пришивали по боках прямі або клиноподібні вставки та довгі рукави з ласткою для вільності рухів. Тунікоподібні сорочки мають варіації в залежності від розташування розрізу горловини: посередині грудей (прямий розріз) та праворуч або ліворуч на грудях (так звана косоворотка). Перший варіант став провідним для українських чоловічих сорочок, а для російського одягу сорочка з “прямим” розрізом у 19 ст. була нехарактерна, вона зустрічалася лише на південному сході, де жили козаки, або на території російсько-українського прикордоння, де відчувався взаємоплив двох культур. У колекції музею тунікоподібні сорочки з розрізом по центру переду представлені 8-ма українськими та 5-ма російськими сорочками, які побутували в українських та російських селах Харківської губернії. Другий варіант тунікоподібної сорочки – сорочка-косоворотка - протягом досліджуваного часу поступово закріпила за собою головне місце в ієрархії російських чоловічих сорочок і навіть отримала назву “русская рубаха”. Яскравою ілюстрацією такого становища є кількість косовороток – 22 музейних предмети – у збірці ХІМ.

Сорочки з уставкою (“поликом”) принципово відрізняються від тунікоподібних наявністю плечової вставки, яка використовувалася для з’єднання переду і спинки, що давало змогу розширювати плечову частину виробу. Вставки пришивалися по основі або по пітканню (перпендикулярно до ниток основи). Такі сорочки були більш притаманні українському народному одягу, а для росіян вони були вузько-локальним проявом крою, розповсюдженим тільки у Воронезькій губернії та у російських селах Харківської губернії. Колекція ХІМ має у розпорядженні 6 українських та 4 російських сорочки такого типу. На жаль, українських сорочок з уставкою, пришитою по основі, яка здавна визнана дослідниками суто українським елементом, у колекції немає.

Ще одним типом сорочки, який з’явився вже на початку 20 ст., була сорочка на кокетці. Такий тип був даниною міської моді, але у ньому продовжували існувати деталі крою косоворотки. У колекції музею зберігається єдина сорочка такого типу, виготовлена як російський святковий одяг.

Особливою рисою крою російських чоловічих сорочок була наявність так званої “подопліки”, яка кроїлася з більш грубого полотна, ніж сама сорочка і пришивалася з внутрішнього боку сорочки до верхньої частині спинки та переду. Архаїчні типи сорочок мали кутову “подопліку”, у більш пізніх типах вона була прямокутної форми.

Сорочки архаїчного типу з колекції музею шились без коміру, зріз горловини обшивався рубцем або смugoю фабричної тканини, рукава були прямі відкриті без зборів на плечах і зап’ясті. Пізніше горловину

Тринадцяті Сумцовські читання

почали присборювати під обшивку або виложистий комір, що було характерно для сорочок з плечовими вставками, у останньому 10-річчі 19ст. – на початку 20ст. з'явився м'який комір-стійка різної ширини, для декорування розрізу горловини використовували манішку – широку, яка дорівнювала майже третині ширини переду, або вузьку у вигляді планки, змінювалася форма та розмір “подопліки”, яка у деяких випадках взагалі була відсутня, у конструкцію рукава ввійшли збори по лінії з'єднання зі станом та унизу, рукав частіше ставав закритим, зібраним під рубець або викінченим манжетою-choхлом.

Важливе значення для висвітлення національних особливостей вбрання має декор. Повсякденні чоловічі сорочки, які зберігаються у колекції ХІМ, мають дуже стримане, інколи навіть мінімалістичне оздоблення, а святкове вбрання при наявності однотипного з повсякденним одягом крою відрізняється значною пишністю. Святкові, особливо весільні, сорочки прикрашені вишивкою геометричним та рослинним орнаментом, виконаним білою, чорною, червоною та блакитною бавовняною ниткою, орнамент розташований на комірі, вздовж розрізу горловини, на манішці, манжетах. Своєрідним, дуже яскравим декором відрізняються сорочки, які побутували у російських губерніях Слобожанщини. Такі сорочки часто прикрашали смугами тканого лінійного орнаменту, доповненого вишивкою геометричного характеру, для ласток використовували яскраві тканини, комір, манжети та розріз горловини обкладали кумачем, по якому вишивали рослинні та геометричні орнаментальні візерунки, на рукави нашивали смуги кумача, з'єднувальні шви акцентували вишивкою кольоровою ниткою, нашивали різного роду тасьму, металеві лелітки, для застібки використовували металеві або пластмасові люстровані гудзики тощо.

Аналізуючи склад збірки українських та російських чоловічих сорочок у колекції Харківського історичного музею, автор дійшов висновку, що:

по-перше, у колекції більш менш повно представлені всі типи сорочок, характерні для одягу слобожан впродовж 2 пол. 19 ст.– 20-х рр. 20 ст., але відомості щодо географії їх локальних особливостей досі не конкретизовані, тому треба приділити більше уваги вивченю цього питання;

по-друге, наявні українські та російські чоловічі сорочки кількісно дуже різняться. Кількість українських сорочок становить 17 музейних предметів, у той час як російські представлені 32-ма сорочками. Такий розрив може негативно вплинути на висвітлення окремих тем етнографічної направленості, але цей недолік може бути виправлений, завдяки активізації роботи зі збору музейних предметів та проведенню співробітниками музею цільових експедицій по селах області.

Харківський історичний музей

В.А. Сушко,
к. іст. наук, зав відділу етнографії ХІМ

СЕМАНТИКА СОРОЧКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Питання технології пошиття та декорування, історичних регіональних та станових особливостей українського народного костюму вивчені вітчизняною науковою непогано. Проте і нині існують теми недостатньо розкриті або й майже зовсім не вивчені.

До таких тем відноситься семантика основного предмету традиційного народного вбрання – сорочки, яка до пер. пол. ХХ ст. становила основу чоловічого та жіночого вбрання осіб усіх вікових груп, а для дітей молодшого віку могла бути єдиним, уніфікованим предметом одягу.

За свідченням Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, зняте з ткацького верстата полотно ще у XVIII ст. мало назву “нерозрізаних рушників”. Російський вчений А.К.Байбурін довів семантичну спорідненість мотивів “рушників”, “полотна” в цілому та “дороги”. Безумовно, що дорога сприймалася як чужий локус, який позначався від’ємними якостями (“йде”, “забирає”, “прощання”). Таким чином, велика кількість рушників, використовуваних в обрядах переходу (сімейних обрядах).

Знаковою дією, що окультурювала, “освоювала” чужий простір і уводила “нерозразані рушники” до сфери людського, “свого” ставало розрізання їх та зшиття (прикрашення вишивкою). Однак спосіб та місце розрізання відповідало ритуальному призначенню сорочки. Так, сорочки дітей та померлих могли шитися “виворітно”, “на живу нитку”, що підкреслювало особливий, недостатньо соціалізований статус згаданих категорій членів роду. Однак про повну тотожність говорить, звичайно, не можна: для дітей переважно використовувалося старе вбрання батьків, одягом небіжчиків майже по всій Україні мало бути нове, неношене вбрання з нового полотна.

Сорочки молоді та людей середнього віку у XIX ст. мали вже значно більше деталей: уставки, рукава, ластки, основні полотнища (2–3). Вірогідно, що така кількість може пояснюватися не лише технологічною зручністю, а й світоглядною необхідністю зібрати, з’єднати ниткою, усі елементи, що екстраполювалися на синтагматично важомі частини людського тіла (плечі, руки, пахви). Це пояснення актуальне і для розуміння такої кількості полотнищ, що прикривали спину та перед.

Важливим моментом (а для ритуальних потреб – і знаковим) є використання у жіночому варіанті сорочки “підточки” (“підтички”).

Тринадцяті Сумцовські читання

Відомо, що декорування сорочок ставало маркером вікової та соціальної належності виробу, а з кінця XIX ст. – можливості використання у ритуалах. Твердження про сприйняття щоденного існування як культурного тексту, як філософії, сповненої глибокого екзистенційного сенсу, є вимога декорувати будь-який виріб, навіть абсолютно профанного, приземленого призначення.

Питанням, яке будуть безуспішно вирішувати, напевне, до кінця існування українців як нації та творців, є питання сенсу та осмисленості декоративних елементів. На нашу думку, невирішуваність цього питання полягає, по-перше, в підході тих, хто до нього приступається, у їхньому бажанні побачити та зрозуміти чи не побачити та не зрозуміти, а по-друге, у неможливості перевести усю картину світу у слова та небажанні їх озвучувати. Окрім того, не слід забувати про різноважність одних і тих самих явищ та знаків для різних людей, а також людську якість по-різному сприймати події та явища і трактувати.

Таким чином, культурний феномен української сорочки є невичерпним культурологічним явищем, до вивчення якого звернеться ще не одне покоління учених та аматорів народної культури.

Л.Г. Овчиннікова,
ст. науковий співробітник відділу етнографії ХІМ

ГЕНЕЗИС ТРАДИЦІЙНОГО ПОЯСНОГО ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

Велике історичне та художнє значення українського народного костюма безумовне. Від глибокої давнини і протягом усього періоду існування він задовольняв не лише матеріальні, але й духовні потреби людини, виконуючи необхідні побутові, соціальні, обрядові функції. Його високий мистецький рівень, емоційна насыщеність яскраво відбувають світогляд, естетичні уподобання, саму психологію українського народу. Розвиток поясного одягу на всіх його етапах, як і інших складових частин костюма, відбувався в тісному зв'язку з іншими культурами. Традиційне пояснення вбрання розкриває глибоке коріння історії українського народу, пов'язане з ранньослов'янським періодом, а особливо з найвищими досягненнями культури Київської Русі. Вигідне географічне розташування України створило передумови формування на її території ранніх центрів культури, які перебували у постійному спілкуванні з цивілізаціями Давнього Світу, Візантією, народами Сходу, а згодом і Західної Європи. Пожвавлені водні та сухопутні шляхи, що пролягли Україною, забезпечували культурні контакти, а також обмін

Харківський історичний музей

товарами між Північчю, Заходом і Сходом. Це відіграло значну роль у становленні та розвитку культури Київської Русі.

Найдавніші риси у поясному одязі зберігаються на тих землях України, де були ранні православні поселення. На поясному одязі українців суттєво позначилась етнічна історія народу: поступове заселення українських земель, яке супроводжувалось змішенням культур різних районів; перебіг контактів зі слов'янськими та неслов'янськими, сусідніми та віддаленими народами. Так, у процесі історичного розвитку українських земель окреслювалися локальні особливості національної культури, що знайшло виразний відбиток і в поясному одязі, який вкривав нижню частину фігури.

Виникнення Запорізької Січі, специфічні політичні умови, в яких опинилася територія України в 16-му- 17-му столітті зумовили поглиблення локальних рис української культури цього періоду. Характерними особливостями визначався костюм різних соціальних верств населення України – козацтва, селянства, міщанства тощо. А так як костюм був комплексним, то це стосується і поясного одягу. Стильові ознаки побутуючих на той час західноєвропейських художніх течій проникають у художню культуру України, набуваючи своєрідної місцевої інтерпретації.

Отож, зберігаючи давні традиції, поясний одяг постійно розвивався й трансформувався.

Різноманітний поясний одяг жінок має багато локальних різновидів. Найдавнішими видами є незшиті двоплатові запаски, одноплатові обгортки, плахти, дерги. На відміну від обгортки, яка складалась з одного горизонтального полотнища, полотнища плахти розміщували вертикально. Їх зшивали приблизно на дві третини і згинали вдвоє так, щоб зшита частина була знизу, а незшита перекидалася ззаду і утворювала крила. Плахту обгортали навколо стану, закріплюючи крайкою.

На Полтавщині, Харківщині старші жінки носили замість плахти дергу, споріднену з обгорткою.

Наприкінці 19-го ст. з'являються спідниці, які з часом замінили запаску, обгортку, плахту, дергу. Вони, залежно від локальних відмінностей у крої, тканині, оформленні мали багато назв - димка, кабат, фартух, літник. Всі ці терміни слов'янського походження. Виготовляли спідниці переважно з домотканих полотняних, вовняних і напізвовняних тканин. Спідницю – димку шили з узорчатої домотканої тканини – вибійки, що виготовлялася за допомогою ручного відбивання узору з дерев'яної узорчатої дошки.

Тринадцяті Сумцовські читання

Невід'ємною частиною жіночого поясного одягу був фартух. Його носили при плахті, запасці, спідниці та виготовляли з домотканого полотна, вовни, а на початку 20-го ст. – з фабричної тканини.

Поясний чоловічий одяг – штани – відомий всім слов'янським народам. На Україні відомі два їх типи – з вузькими штанинами та з широкими. Відмінності крою залежали від способу вшивання клина між штанинами трикутної або прямокутної форми (він міг бути й зовсім відсутнім). Там, де було розвинене скотарство, носили шаровари, як одяг, зручний для верхової їзди. На початку 20-го ст. їх замінили вузькі штани.

У фондах Харківського історичного музею є колекція одягу, у якій значне місце займає поясний одяг, який виконував своє призначення, відрізняючись матеріалом, конструкцією, орнаментально-колоритним вирішенням, а також способом носіння та з'єднання одного з іншим.

Це скарбниця духовної культури, яка відображує національний характер.

О.І. Хасанова,
науковий співробітник
відділу науково-облікового документування фондів ХІМ

ПЕРЕДВЕСІЛЬНІ ДІВОЧІ РОЗВАГИ В СЕЛАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ К. 19 - ПОЧ. 20 СТ.

Що ж таке - українське весілля? Це своєрідне дійство, що супроводжувалося іграми, музикою, танцями, співами, набуваючи характеру народного свята. А у кожному регіоні було своє свято, так як весільна обрядовість на Україні досить розмаїта, хоча у своїй основі має загальнонаціональні риси. Взагалі, це складне соціально-культурне явище, що включає і народну мораль, і звичаєве право, і етичні норми, і світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть.

Але весілля відбувалося не сразу, йому передувало тривале знайомство молоді. Цьому сприяли різноманітні форми розваг: "вулиці", "досвітки", "вечорниці", "музики", "кутки", "колодки", "село", "вигін", "стависько", "поляна" і т.д. Ці локальні назви походили, здебільшого, від місця та часу проведення розваг. Відбувалися вони, переважно, у вільний від сільськогосподарських робіт час - восени, взимку та під час веснянок.

На Харківщині, а у нас це називалося "вулиці", "вечорниці", у хаті, де збиралася молодь, залишалися ночувати; цей звичай мав назву "женихання" (все було дуже чемно).

Харківський історичний музей

Початок "вулиць" відзначався у східних районах певними ритуальними діями магічного характеру. У народі побутувала віра в магічну силу зерна, обрядової каші в забезпеченні щастя закоханим. З початком веснянок на Харківщині варили в шкаралупі яйця кашу і, вибравши для "вулиці" місце, закопували, а потім ставили "витушку" й крутили, щоб "вулиця" крутилася.

Найвищого розвою обряди із закопуванням каші набрали в 19 - поч. 20 ст. Найчастіше це робили в неділю першого тижня Великого посту. Крім пшоняної каші, деінде варили й макову. До неї вкидали в горщик ракову клешню і закопували страву під перелазом. Поставивши поруч вертушку, крутили її, - "щоб хлопців було багато, як маку, і щоб вони так трималися дівчат, як рак своєю клешнею". В деяких місцях закопували ще й живого рака (вочевидь, цей обряд перейшов з іншого

дійства - викликання дощу: рак жив в землі 13 діб, просячи в Бога дощу):

Дівки-чарівниці
Закопали горщик
каші
Посеред вулиці.
Ще й ракові клешні,
Щоб ходили
парубки.
Далекі й тутешні.

Цей обряд, пов'язаний із закопуванням каші та живого рака, відомий здебільшого на Харківщині. Робили це у нас не тільки весною, як вже описувалося

вище, але й восени. Темної ночі дівчата варили пшоно, таємно взяте зі ступи сільського млина, закопували в землю і забивали зуба від борони. Потім ставили вертушку, роздягалися до спідніх сорочок і почергово крутили її, приказуючи: "Щоб так хлопці коло мене крутилися!" На Воронежчині дівчата, викравши у хлопця ложку, її "хоронили" разом із горщиком страви (прив'язати парубка тільки до цього місця "аби не ходив на інші кутки гуляти").

Тринадцяті Сумцовські читання

Цікаво, що обряд, де використовується горщик з кашею, зустрічається навіть у далекій сучасній Індії. Індіанка приносить своєму обранцю горщик з кашею. Якщо хлопець з'їсть кашу - значить бути весіллю, не дойстъ - значить просить дати йому час на обміркування. Відмовився від пригощення - відмовився від весілля.

Отже, у всьому світі, у будь якій країні дівчата виходять заміж. Але в кожній країні це відбувається по-різному, в чому ми і переконалися, розглянувши лише невелику частину різнобарвної, багатогранної весільної обрядовості - творчості народу, його складної духовної культури.

Харківський історичний музей

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.Б. Шрамко,
к. іст. наук,
ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба”

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ “САРЖИН ЯР”

Поселення “Саржин Яр” відноситься до археологічних пам'яток, що були відомі науковцям ще на початку минулого століття, проте на протязі тривалого часу інформація про нього обмежувалась лише короткими відомостями про перші розкопки та данні розвідок. Селище розташоване на краю балки Саржин Яр у Дзержинському районі м. Харкова, на лівому схилі Саржиного Яру, що розрізає вододільне підвищення р. Харків та Лопань. У 1948 році археологічні розкопки на поселенні проводили співробітники Харківського історичного музею (Т.І.Улезко, В.І.Резніченко, Л.П.Ланде) під керівництвом І.Ф.Левицького. На жаль, креслення дослідника лише схематичні, тому не дають повного уявлення про пам'ятку та місце закладання розкопу. Матеріали, що зберігались у Харківському історичному музею були опрацьовані Б.А Шрамком у 50-ті роки ХХ ст. при підготовці кандидатської дисертації. В 80-ті роки минулого століття поселення було оглянуто дослідником, проте розкопки на пам'ятці більш не проводились. Ще першими розкопками, що проводились на поселенні І.Ф Левицьким, було отримано матеріал, який дозволив дослідникам віднести поселення до V ст. до н.е. На жаль, найбільш виразні речові залишки, виявлені у ті, вже далекі, часи не збереглися.

Нові матеріали, отримані під час археологічних розкопок, що проводились співробітниками ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба” у червні 2006 року дозволили отримати нову цікаву інформацію про давню пам'ятку. Поселення займає площу понад 8 га, проте воно дуже сильно зруйноване будівництвом і культурний шар залишився на площі біля 1га. Потужність нерозораного культурного шару складає від 0,1 до 0,25 м. Насиченість речовими залишками дуже незначна. Ґрунтовий шар на глибину до 0,25 м являє собою перемішаний шар глини з чорноземом та залишками будівельного сміття. Тільки на глибині 0,45-0,5 м фіксуються різноманітні комплекси. У розкопі загальною площею 550 кв. метрів було виявлено 27 житлового-гospодарських комплексів, серед яких є одне напівземлянкове житло, зернові ями різних форм, погреби зі сходинками та звичайні за формою ями різного призначення. Крім того, 14 господарських ям розкрито у будівельному котловані поряд з розкопом. У досліджених комплексах

Тринадцяті Сумцовські читання

знайдено біля 800 речових залишків скіфського часу, у тому числі уламки ліпного глиняного посуду, вироби з глини, каменю, бронзи, заліза, кістки тварин та шматки глиняної обмазки. Комплекси розташовані дуже компактно і дозволяють встановити місця знаходження давніх садиб на поселенні. Господарські ями на дні котловану за розташуванням можна поділити на чотири групи, 29 житлово-господарських комплексів у розкопі об'єднані нами у три основні групи. В своєї більшості це залишки погребів, зернових ям. Досить виразним можливо вважати залишки житла напівземлянкового типу у групі “Д”. Основна маса знахідок концентрується у виявленіх житлово-господарських комплексах. Поза комплексів культурний шар слабко насичений речовими залишками. Основним речовим матеріалом, виявленім у культурному шарі, є вироби з глини, переважно ліпний посуд, серед якого найбільш інформативними є верхні частини ліпних горщиків, фрагменти бортиків мисок, вінець корчаг. Крім того, у культурному шарі знайдено два фрагменти глиняних цідилок, уламки прясел та глиняних конусів. Отримані матеріали дозволяють твердити, що поселення існувало в хронологічних межах другої половини VI-V ст. до н.е. Підставою для такого висновку можуть слугувати форми кераміки, що знаходяться прямі аналогії на пам'ятках середньоскіфського часу, уламки античних амфор, бронзовий наконечник стріли, суцільно-залізний ніж із зооморфним руків'ям у вигляді грифону, бронзова шпилька з грибоподібною формою шляпки.

Д.Г. Гречко,
асpirант кафедри історіографії, джерелознавства та археології
ХНУ імені В.Н. Карабіна

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ СІВЕРСЬКОДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

На основі результатів аналізу шпильок Дніпро-Донецького Лісостепу з'явилася можливість припустити, що за сіверськодонецькою групою пам'яток стоїть окреме плем'я. Його територія обмежувалася лісостеповою частиною сіверськодонецького Правобережжя. Можливо, це було плем'я меланхленів, яких згадував Геродот.

У етнокультурній історії населення сіверськодонецького Лісостепу у скіфську добу виділено три основні періоди.

Перший період (кінець VII - перша половина VI ст. до н.е.). Цей період характеризується появою нового населення у сіверськодонецькому Лісостепу. Основні типи поховань споруд,

Харківський історичний музей

зольники, традиції житлобудівництва та влаштування захисних споруд, особливості керамічного комплексу та набору прикрас вказують на те, що вихідними районами міграції могли бути басейн Ворскли та Правобережний Лісостеп. У цей час сіверськодонецькі пам'ятки не були локальною групою (племенем), а утворювали східну периферію етнокультурної спільноті Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Другий період (друга половина VI - три перші чверті V ст. до н.е.). Саме у цей час після періоду заселення та освоєння нової території оформлюються три племінні угрупування у басейнах Сули та Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Поділяється на два етапи.

Перший етап (друга половина VI - початок V ст. до н.е.). Перехідний час (середина-перша чверть VI ст. до н.е.) між періодами практично не забезпечений джерельною базою. До цього часу відноситься лише одне поховання. Немає і чітко датованих цим часом комплексів чи шарів на поселеннях та городищах. Тому неможливо на сьогодні реконструювати події, які призвели до зміни основних типів матеріальної культури ранньоскіфського часу. У відповідь на порушення стабільності у регіоні наприкінці VI - V ст. до н.е. місцеве населення проводить укріplення поселень та з'являються городища.

Другий етап (перші три чверті V ст. до н.е.) характеризується нестабільною етнополітичною ситуацією. Значна бойова міць напівкочової знаті Лісостепу (нащадки скіфів перших "хвиль") була своєрідним стримуючим фактором для степовиків. Створення укріплень, перенесення частини поселень з порубіжжя зі степом більше схожі на запобіжні міри. Таким чином, можливо припустити, що відносини між будинським союзом племен та скіфами будувалися на засадах "озброєного нейтралітету". На сьогодні слідів військових дій серед даних археології немає.

Третій період (остання чверть V - IV ст. до н.е.). У кінці V - IV ст. до н.е. частина сіверськодонецького населення просувається на схід. Появу значної кількості золотих речей у похованнях IV ст. до н.е. (особливо середини-третьої чверті цього століття) ми, слідом за Л.І. Бабенко, схильні пояснювати участю сіверськодонецьких дружин у військових походах скіфів, хоча ми не виключаємо можливість збагачення місцевої верхівки за рахунок інших джерел.

На сьогодні можна констатувати факт військового контакту сіверськодонецького населення з прикубанським у останній чверті IV ст. до н.е. Масштаби та наслідки цих подій на базі археологічних джерел встановити не вдається. Зникнення сіверськодонецьких пам'яток скіфської доби на початку III ст. до н.е. було відображенням єдиного для Північного Причорномор'я процесу, причини якого досі дискусійні.

Тринадцяті Сумцовські читання

К.Ю. Пелященко,
ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба”

ЛІПНИЙ ПОСУД ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ “САРЖИН ЯР”

Літом 2006 року співробітниками ДП ОАСУ “Слобожанська археологічна служба” та Музею археології та етнографії Слобідської України, за участю студентів історичного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна були проведені охоронно-рятівні археологічні дослідження на поселенні скіфського часу “Саржин Яр”.

Найбільш масовий речовий матеріал, що знайдений під час розкопок - місцевий ліпний посуд, який репрезентований уламками. Серед них найбільш інформативною є верхня частина посуду. Кількісно переважає група кухонних горщиків, які можна розділити на два відділи – баночні та профільовані. Останні, у свою чергу, діляться на типи. Тип 1 - горщики зі слабопрофільованим тулубом, що мають, в основному, плавно відігнуті назовні вінця та слабо виражений діжкоподібний корпус (63 %); тип 2 - горщики з різним ступенем відігнутості вінця та дугоподібною шийкою, що переходить у пологі плічка профільованого корпусу (27 %); тип 3 – горщики з різним ступенем відігнутості назовні вінець, виділеною шийкою, що переходить у високі плічка профільованого тулуба (4 %). Переважаючий вид орнаментації - пальцюві вдавлення по краю вінця у поєднанні з проколами, рідко зустрічаються фрагменти вінця, що прикрашені тільки пальцевими вдавленнями чи наскрізними проколами, відтягнутим пружком, розчленованим пальцевими вдавленнями, та без орнаменту.

Окрім вінць посуду в керамічній колекції поселення є багато придонних частин, більшість з яких має виступаочу закрайну у нижній частині. На деяких днищах присутні відбитки зерен та сліди стовбура дерева.

Меншою кількістю репрезентовані миски, усі фрагменти без орнаментації, більшість з добре загладженою поверхнею, деякі зі слідами лощіння. Різноманіття форм дозволяє виділити ряд типів: тип 1 - миски з виділеним ребром у верхній частині корпусу та загнутим досередини краєм (22 %); тип 2 - напівсферичні миски із загнутим досередини краєм (41 %); тип 3 - миски з прямо поставленим бортіком (31 %). Із відсоткових співвідношень видно, що найбільш розповсюдженими формами є тип 2 та 3, і найменш усього фрагментів мисок з виділеним ребром.

Виявлено також декілька фрагментів корчаг з добре загладженою, іноді підлоскованою поверхнею та фрагменти черпака з підлоскованою поверхнею. У культурному шарі знайдено два фрагменти глиняних

Харківський історичний музей

цідилок. Інші категорії виробів з глини репрезентовані: уламками та цілими екземплярами прясел, мініатюрних посудин та глиняних конусів.

Отримані в результаті розкопок керамічні матеріали знаходять широкі аналогії на пам'ятках скіфського часу Дніпровського Лівобережного Лісостепу. Колекція ліпного посуду поселення “Саржин Яр”, за співвідношенням типів, переважаючим видам орнаментації, характерна для пам'яток середньоскіфського періоду, що підтверджують і датуючи матеріали, що обмежують час життя на ньому другою половиною VI – V ст. до н.е.

I.В. Голубєва,
ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба”

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ПО ВУЛ. СУМСЬКІЙ, 10 У КИЇВСЬКОМУ РАЙОНІ М. ХАРКОВА У 2006 РОЦІ

В межах будівельного котловану по вул. Сумській, 10 у Київському районі м. Харкова протягом 2006 року співробітниками ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба” здійснювався науковий археологічний нагляд за земляними роботами. На ділянках з непорушеним ґрутовим шаром виявлено об'єкти археологічної спадщини (житла) другої половини XVII – XVIII століть.

ЯМА № 1. Її дослідений сектор за конструктивними особливостями та характером заповнення може бути атрибутований як частина житла. Зафіксована частина мала підпрямокутну форму розмірами 1,2 x 3,8 м. Стінки, що вдалось простежити, вертикальні, рівень основної долівки знаходиться на глибині 3,50 м від сучасної денної поверхні, в центрі знаходилося заглиблення (глибина 3,70 м від сучасної денної поверхні) прямокутної форми (0,60 x 2,8 м) з стовповими ямками по кутах (0,40 x 0,40 м, глибина 3,85 м).

ЯМА № 2. Невеликий сектор ями, що вдалось дослідити також може бути визначений як житло. Воно значною мірою зруйноване фундаментом сучасної будівлі, що перерізала його з південного боку. Частина, що вивчалась мала розміри 0,5 x 3 м, підпрямокутну форму.

Основним речовим матеріалом була побутова (гончарний посуд) та архітектурно-декоративна (пічні кахлі) кераміка. Посуд представлений переважно уламками світлих гончарних горщиків з ангобовим орнаментом, зустрічаються також морені примірники. Крім того знайдено фрагменти покришок, полумисків і мисок, макітер, глечиків. Привертає увагу археологічно цілий світлий гончарний горщик з барботином, що виявлений на дні житла № 1. Кахлі представлені

Тринадцяті Сумцовські читання

уламками та археологічно цілими теракотовими коробчастими виробами з рослинним та, рідше, зооморфним орнаментом. Рідко зустрічалися кахлі, вкриті зеленою поливою. Переважна більшість їх вкрита товстим шаром побілки, на багатьох, під останньою, вже не проступає рельєфний орнамент. Тісто всіх виробів щільне, з значним відсотком піску.

Серед металевих виробів слід відмітити залізні сковорідку, ножі, залізне кільце, цвяхи різних форм та розмірів, а також свинцеву кулю. Крім того, знайдені уламки скла віконниць та пляшок, бусина, кістяний гудзик з мідною оковкою, уламок точильного каміння.

Нумізматика представлена монетами Московської держави. Найбільш ранньою є мідна лусковидна монета Олексія Михайловича та дореформені срібні копійки Петра I і його мідні полуушки. Привертає увагу копійка – хрестовик, що має гарну збереженість. Більшість монет (полуушки та копійки) належать карбуванню Анни Іоанівни.

Наявність монет широкого хронологічного діапазону та товстий шар побілки на пічних кахлях дозволяють говорити про те, що житло № 1 було побудоване в другій половині – кінці XVII ст. та продовжувало функціонувати в першій половині XVIII ст., а в XIX яма, що залишилась від нього, використовувалась як смітник. Житло № 2 значною мірою зруйноване та в ньому досліджений малий сектор, що не дає підстав робити узагальнюючі висновки. Більша частина жител знаходиться під вул. Сумською та продовжується в західному напрямку. Для отримання інформації про особливості будівництва жител та побуту мешканців посаду Харківської фортеці козацької доби необхідне подальше дослідження вказаних комплексів. Їх знахідка сама по собі є унікальною для Харкова, оскільки культурний шар Харківської фортеці переважно зруйнований сучасною забудовою. Наукову важливість фіксації залишків жител козацької доби на території м. Харкова важко переоцінити. Спроби отримати дозвіл у міської влади на проведення розкопок в межах вулиці Сумської не дали позитивних результатів.

С.А. Задніков,
ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба”

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА В 2006 Р.

Влітку 2006р продовжувались планові розкопки Західного Більського городища. Об'єктом дослідження став зольник № 54, розташований в східній частині укріплення. Перед початком робіт було здійснено геофізичну зйомку об'єкту, виявлена низка аномалій. З урахуванням висновків геофізичного дослідження розкоп загальною

Харківський історичний музей

площею 497 м² було закладено у західній частині зольника. Зольний насип у плані мав розміри 54x46 м. На дослідженій ділянці потужність культурного шару сягала у різних місцях від 0,5 до 1 м, його верхня частина на глибину до 25-35 см зруйнована ріллям.

На розкритій площі виявлені залишки житлових та господарських споруд середньоскіфського часу, у центральній частині зольника прослідковано потужний шар змішаного твердого ґрунту, що перекривав насип на значній площі і добре фіксувався у контрольних бровках. Попередньо виникнення такого шару віднесено до часів пізнього середньовіччя, коли у цьому місці діяли селітроварники. До речі, у верхньому шарі розкопу зустрінуто шилінг (солід) м. Риги 1592р, польського правління Сигізмунда III (1587-1632) (Федоров 1966, 252, №667). Завдяки щільному ґрутовому панциру зольник протягом тривалого часу не розорювався. Важливо відмітити, що в цьому твердому ґрунті знайдені речові залишки більш раннього, ніж у шарах та комплексах зольника, часу. Імовірно вони походять з пошкодженого селітроварниками більш давнього горизонту, що поки що залишився не виявленим. Серед чисельних предметів скіфського часу у розкопі значно переважали уламки ліпного посуду, знайдено багато виробів з металу, виявлено понад 12 тисяч фрагментів кісток, серед яких значна кількість належить свійським тваринам, проте є виразні зразки диких тварин (оленю, бобер, та ін.), зустрінуті і людські кістки.

Розкриті комплексі, серед яких два напівземлянкових приміщення та десять господарських ям, розташованих поряд по колу, можна віднести до однієї садиби. Зольний насип та комплекс виявились насиченими різноманітними речовими залишками. Керамічні вироби репрезентовано уламками ліпних горщиків, корчаг, мисок, конусів, пряселець. Основна частина кухонного та столового посуду близька до типів, звичайних для горизонтів “В” та “Г” середньоскіфського часу, виділених нами за матеріалами попередніх розкопок на укріпленні (Шрамко 2004). Кераміка з архаїчними ознаками в розкопі практично відсутня.

Предмети античного імпорту репрезентовано тарним та столовим посудом. До тарної кераміки відносяться фрагменти стінок, вінець, ніжок хіоських, клазоменських та самоських амфор. Серед столової кераміки найбільш виразним є уламок чорнолакового кіліка. У цілому античний матеріал належить до виробів кінця VI- початку V ст. до н.е.

Крім глиняного посуду, з розкопок зольника № 54 походить значна кількість інших виробів, серед яких є достатньо виразні речі із заліза (шпильки, ножі, голки, браслет, наконечник стріли), бронзи (наконечники стріл, шпильки, браслети), глини (прясельця, конуси), уламки кам'яних виробів (зернотерок, розтирачів та ін.). На увагу

Тринадцяті Сумцовські читання

заслуговує великий (бойовий) залізний ніж із кістяним руків'ям. Ніж має загальну довжину 34,5 см.

Залишки матеріальної культури, знайдені в культурному шарі і розкритих комплексах, форми і характер заповнень жител та господарських ям дозволяють віднести дані об'єкти до кінця VI - V ст. до н.е., проте в розкопі зустрінуті окремі предмети VII ст. до н.е., що вказує на можливість виявлення у зольнику і більш ранніх горизонтів. У подальшому планується завершити комплексне дослідження зольника з метою отримання нової інформації про найменш вивчену східну частину Західного укріплення.

I.A. Сніжко,
к. іст. наук, провідний науковий співробітник
відділу археології ХІМ

НОВІ НЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ХАРКІВЩИНІ

Палеолітична експедиція ХІМ протягом останніх років веде дослідження на території Ізюмського та Балаклійського районів Харківської області. Наслідком цих робіт стало відкриття ряду нових пам'яток, частина з яких датується неолітичним часом.

В Балаклійському районі поблизу с. **Волобуєвка** зафіксовано місцезнаходження артефактів кам'яного віку. Це місцезнаходження було локалізованого у 1931 р. М. В. Сибільовим. У 1989 р. його оглянув Ю. В. Буйнов і зробив припущення, що тут знаходилось місце виробітку крем'яної сировини, позначене ямами та викидами у вигляді кіл над ними. Він повідомив, що профілі ям спостерігались у зрізі схилу берега р. Чепель на протязі 1,5 км від с. Волобуєвка в напрямку с. Чепель (Березанская С. С., Цвек Е. В., Ключко В. И., Ляшко С. Н. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. - К., 1994. - С. 47). Нами була обстежена територія довжиною приблизно 1 км вздовж обох берегів р. Чепель від с. Волобуєвка в напрямку с. Чепель: означені місця виробітку візуально не фіксуються.

Під час огляду території на схід від с. Волобуєвка вздовж правого берега р. Чепель було встановлено, що крем'яні артефакти у великій кількості зустрічаються на мисоподібній площаці, що обмежена вигином берегу річки та давньою балкою, яка простежується пониженням рельєфу. Висота площаці над рівнем річки складає приблизно 10 м. Підйомний матеріал було зібрано головним чином на бровці тераси. Основна площа мису розорюється і під час огляду була засіяна сільськогосподарськими культурами. У вертикальному розрізі схилу берега річки видно виходи корінних порід, що складаються з

Харківський історичний музей

низькоякісного кварциту та мергеля. Вироби з кварциту, про наявність яких згадував М. В. Сибільов, не знайдені. Куски кварциту, що трапляються, не мають слідів обробки. У верхній частині цього стратиграфічного горизонту зустрічаються перевідкладені кремні в формі ніздрюватих конкрецій розмірами 10-15 см. Кремінь низької якості, чорного та темно-сірого кольору, з тонкою вапнистою кіркою, в середині багато каверн та включень. Пластичні якості сировини невисокі: кремінь дає раковистий злам з грубою хвилястою поверхнею. На приречній поверхні краю площасти, власне на полотні ґрунтової дороги, були зібрані вироби з кременю, в тому числі і лусочки. Весь зібраний кремінь розпадається на дві групи: з патиною і не патинований. Колекція непатинованих кременів налічує 35 екземплярів і складається із заготовки одноплощадкового клиновидного нуклеусу, біфасіально оббитого шматка кременю, 22 відщепів (2 мають невеличкі ретушовані ділянки), 11 лусочек (з них 3 напівпервинних). Судячи з форми нуклеусу, ця колекція може бути віднесена до неолітичного часу.

Наступні пам'ятки розташовані на території Ізюмського району.

Місцезнаходження біля **с. Синичине** розташоване в 300 м на південний захід від села, в 250 м на південний захід від пізньопалеолітичної майстерні, яка досліджувалась експедицією ХІМ у 1989-2002 рр. Невелике скupчення кременю із слідами обробки локалізовано вздовж ґрунтової дороги, що обмежена лісовими насадженнями, вище майстерні по схилу вододільного плато. Кремінь зустрічається на місці відслонення кори вивітрювання крейдяних порід. Тут безпосередньо під дерном відслонюється мергелева щебінка, яка містить різні за розміром шматки кременю та крем'яні жовна. На ділянці довжиною приблизно 30 м було знайдено 5 непатинованих відщепів із сірого крейдяного склоподібного кременю.

Місцезнаходження біля **с. Суха Кам'янка** являє собою майстерню з обробки кременю площастих типу. Воно знаходиться в 1,5 км на північний схід від села, на поверхні високої тераси правого корінного берега р. Суха Кам'янка, в 700 м на південний-південний схід від місця впадіння р. Суха Кам'янка до р. Сіверський Донець. Поверхня тераси розорюється, на ній зустрічаються розпорощені на великій площині численні сліди обробки кременю. Збір підйомного матеріалу проводився на ділянці 100x100 м, хоча потенційні розміри майстерні набагато перевищують цю площину. Тут було зібрано наступну колекцію: 2 заготовки одноплощадкових призматичних нуклеусів човноподібний двоплощадковий нуклеус з пласким фронтом, призматичний віджимний двохплощадковий нуклеус з округлим перетином, масивна реберчаста платівка, масивна овальна біфасіальна заготовка (преформа сокири), 4 дисковидні заготовки, 25 відщепів, з яких 1 має ретушовану ділянку, та

Тринадцяті Сумцовські читання

2 - ретуш утилізації. Для обробки застосовувався напівпрозорий крейдяний кремінь сірого коліру. Матеріал майстерні можна датувати неолітичною епоховою.

Багатошарове поселення **Кам'янка** було відкрито на мису, біля впадіння в р. Сіверський Донець р. Суха Кам'янка, в 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка. Мис являє собою горизонтально виположену терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8-10 м. Поверхня мису розорюється. Тут було зібрано численний підйомний матеріал, що розпадається на комплекси від пізнього палеоліту до раннього середньовіччя. Неолітичну колекцію складають наступні групи виробів: нуклеуси, їх фрагменти та заготовки (заготовки призматичного нуклеусу та олівцеподібного призматичного нуклеусу донецького типу, залишковий одноплощадковий нуклеус з сегментовидним робочим фронтом та пласкою тильною стороною, що призначався для виготовлення віджимних платівок та мікроплатівок фрагментований віджимний призматичний нуклеус з округлим перетином, фрагмент призматичного нуклеусу); відщепи (на одному - ретушована ділянка); платівки та їх фрагменти. Знаряддя представлені грубим концевим скребком на масивному напівпервинному відщепі.

Отже, перелік неолітичних пам'яток, розташованих на території Харківської області, поповнився, і цей, безумовно, цікавий період кам'яного віку чекає своїх дослідників.

В.С. Аксьонов,
к. іст. наук, зав. відділу археології ХІМ

ЗОЛОТИ СЕРЕЖКИ З КРЕМАЦІЙНИХ ПОХОВАНЬ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Прикраси, що виготовлені з дорогоцінних металів – золота та срібла, не дуже часто зустрічаються у похованельних пам'ятках салтівського населення басейну Сіверського Дінця. Тому більшість дослідників вважають їх одним із головних маркерів соціальної та майнової верхівки салтівського суспільства. При цьому, доволі часто золоті та срібні сережки, що знаходяться у похованельних пам'ятках лісостепового варіantu салтівської археологічної культури басейну Сіверського Дінця повторюють форму класичних бронзових салтівських сережок (Плетнєва 1967, 138, табл. 4; Плетнєва 1981, 150, рис. 37: 3; Плетнєва 1989; 113, рис. 57). Вони литі, складаються з овального кільця з кулькою у верхній частині та підвіски, що складається з двох кульок різного розміру, з'єднаних між собою чотирикутною або шестикутною

Харківський історичний музей

призмою. У меншій кількості у поховальних пам'ятках басейну Сіверського Дінця салтівського часу представлені складні срібні, золоті, або біметалеві (бронза + срібло, срібло + золото) сережки з рухомою підвіскою. Такі сережки за своєю конструктивною схемою повністю повторюють схему литих сережок (Плетнєва 1967, 138, табл. 4; Плетнєва 1981, 150, рис. 37: 4, 5, 98, 99; Плетнєва 1989, 113, рис. 57). Проте у салтівських поховальних старожитностях басейну Сіверського Дінця за обрядом тілоспалення переважають золоті сережки іншого типу. Саме вони і стали об'єктом нашого дослідження.

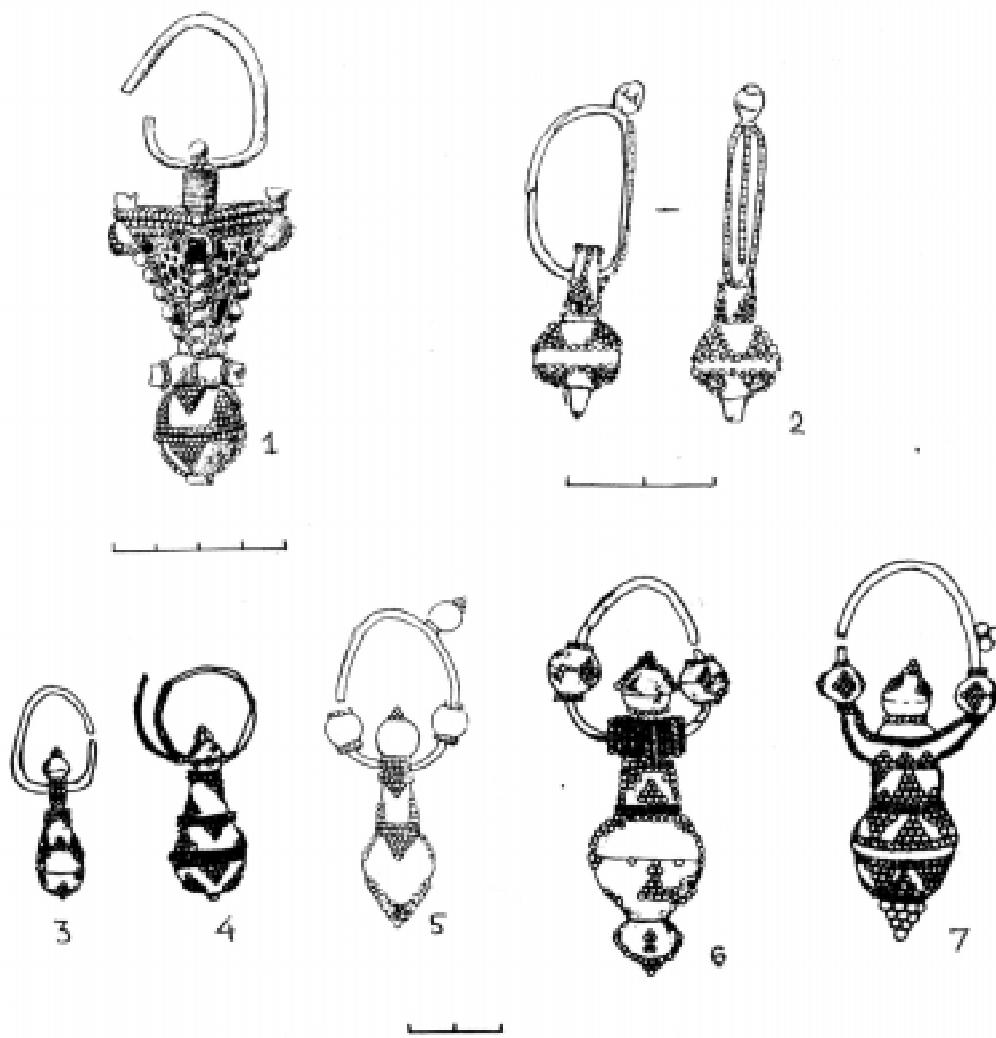

Рис. 1. 1 – Глодоси, 2 – Суха Гомільша (поховання № 290), 3-6 – Середнє Поволжя та Прикам'є; 7 – Зауральє.

Складні золоті сережки – 18 екземплярів – були знайдені у кремаційних похованнях могильника Суха Гомільша (Зміївський район Харківської обл.) Середньовічною експедицією Харківського державного університету на чолі з В.К. Міхеєвим (Міхеєв 1986). Золоті сережки входили до складу поховального інвентаря кремацій № 58

Тринадцяті Сумцовські читання

(1 екз.), 85 (1 екз.), 89 (2 екз.), 93 (2 екз.), 99 (2 екз.), 132 (1 екз.), 136 (2 екз.), 142 (1 екз.), 158 (1 екз.), 200 (2 екз.), 274 (1 екз.), 290 (2 екз.). У зазначених похованнях сережки представлені як цілими екземплярами, так і фрагментами. Окремі сережки мали сліди навмисного пошкодження та перебуванні у полум'ї поховального вогнища.

Сережки з поховань могильника Суха Гомільша мають дротове кільце овальної форми з незамкнутими кінцями (Рис. 1: 2). У нижній частині кільця розташована пустотіла підвіска у вигляді булави, котра складається з циліндра з припаяною до нього у нижній частині порожньою кулькою. Сторона дротяного кільця, що знаходиться навпроти не замкнутих кінців, розплочена у пластину, котра по зовнішній стороні прикрашена трьома вертикально припаяними відрізками тонкого рубчастого дроту. Верхня частина кільця оздоблена невеликою пустотілою намистиною кулькоподібної або біпірамидаленої форми. Ще одна кулька розташована посередині висоти розплощеної частини овального кільця. Паяна підвіска, що має форму булави, прикрашена припаяними мініатюрними кульками – зернью, котрі утворюють геометричний орнамент. Посередині кулька оперезана двома горизонтальними низками зерні. Інша поверхня кульки прикрашена зернью, котра утворює два пояси трикутників, які звернуті вершинами в протилежні сторони. Орнамент з припаяних маленьких кульок укриває і циліндричну частину підвіски. Проміж себе сережки з поховань могильника Суха Гомільша різняться лише комбінаціями, що утворюють припаяна зернь. У деяких екземплярів сережок цей орнамент виконано пуансоном. У даних випадках ми маємо справу з імітацією припаяних кульок. Висота знайдених у похованнях сережок складає 4,3-4,5 см.

Сережки зазначеного типу мають дуже вузьке коло аналогій. Подібні сережки походять із поховання Борисівського могильника (Прикубання) (Саханев 1914, табл. V: 9), із поховання зруйнованого могильника біля с. Заліман (Балаклійський район Харківської обл.) (Макаревич 1957, табл. I: 4). Проте, у першому випадку сережка була зроблена з бронзи, а у другому – із срібла. Особливу увагу до себе привертають сережки з кремаційних поховань могильника на р. Дюрсо (Прикубання) (Дмитриев 1979, рис. 2: 24; Дмитриев 2003). Вони за формою, орнаментом та матеріалом (золото) найбільш схожі до сережок із поховань могильника Суха Гомільша. Ще одна, дуже схожа на сухогомільшанські, сережка була знайдена у катакомбному аланському похованні у 1920 р. на Верхньо-Салтівському могильнику (Тесленко 1927, 354, табл. I, рис. 2: 3). Зазначені золоті сережки походять із комплексів, котрі датуються дослідниками досить широко – другою половиною VIII – IX ст.

Харківський історичний музей

Подібні сережки, але більш пізні за часом (IX – XII ст.), доповнені двома порожнистими кульками на овальному кільці, більші за розміром, відомі у матеріалах середньовічних пам'яток Прикам'я (Белавин 1990, рис. 1: 3 - 5; Смирнов 1957, II: 4; V: 3, 4; Халикова 1976, рис. 6: 3, 3а; Федорова 1990, рис. 2: 1), де вони використовувалися вже у якості скроневих підвісок.

Поховання могильника Суха Гомільша за інвентарем (елементами поясної гарнітури, кінським спорядженням, предметами озброєння, елементами одягу та інше) датується другою половиною VIII – третьою чвертю IX ст. (Комар 1999, 129, 133). Цим же часом слід датувати і збірні золоті сережки зазначеного типу.

Подібні сухогомільшанським золоті сережки були знайдені в 8 похованнях біритуального могильника Червона Гірка (Балаклійський район Харківської обл.) (Аксенов 2004, рис. 1: 24, 25). Так, аналогічні сухогомільшанським збірні золоті сережки та їх фрагменти були знайдені в похованнях № 102 (2 екз.), 113 (2 екз.), 129, 154 (4 екз.), 171, 176, 176, 190, 197. Проте, деякі сережки з могильника Червона Гірка мали незначні відмінності від сережок із могильника Суха Гомільша. Так, кулька підвіски сережки з поховання № 190, на відміну від сухогомільшанських, була прикрашена ні трикутниками з маленьких кульок, а орнаментом у вигляді арок із відрізків рубчастого тонкого дроту. Розкована в пластину частина дротяного кільця сережок із поховання № 129 прикрашена орнаментом у вигляді цяток, що виконані пуансоном. Могильник Червона Гірка за поховальним інвентарем інгумаційних та кремаційних поховань датується так само як і могильник Суха Гомільша – другою половиною VIII – третьою чвертю IX ст.

Таким чином, збірні золоті сережки описаного типу в комплексах салтівського часу басейну Сіверського Дінця слід датувати другою половиною VIII – третьою чвертю IX ст.

На нашу думку описані сережки з могильника Суха Гомільша та Червона Гірка походять від збірних золотих сережок типу Глодоських (Сміленко 1965, 20, табл. III: 1а, б). Хоча Глодоські сережки, на відміну від сережок салтівського часу, мають кругле кільце, у нижній частині якого розташована підвіска, котра складається з перевернутої до гори дном трикутної піраміди з пустотілою кулькою на кінці. Кулька прикрашена орнаментом, котрий повністю тотожний орнаменту на збірних золотих сережках салтівського часу. А.К. Амброз появу таких сережок пов'язує з Візантією та датує їх кінцем VII – початком VIII (Амброз 1971, 121, рис. 8: 8; Амброз 1981, 18). Так саме датує такі сережки в старожитностях Північного Кавказу В.Б. Ковалевська (Ковалевская 1981, 179, рис. 62: 99). Подібні сережки, окрім Глодоського

Тринадцяті Сумцовські читання

поховання, були представлені в Келегейському похованні кінця VII – початку VIII ст. (Айбабін 1991, 31, рис. 3: 8), в катакомбі № 29 другої половини VII – першої половини VIII ст. могильника Клин-Яр III (Флеров 2000, 62, рис. 39: 23), у комплексах другої – четвертої чверті VII ст. могильника Мокра Балка (Афанасьев 1979, 44, рис. 1: 20).

Враховуючи це, можна вважати, що збріні золоті сережки типу сухогомільшанських є своєрідною модифікацією сережок візантійського типу кінця VII – початку VIII ст. майстрами півдня Східної Європи в умовах становлення салтівської археологічної культури. Звідси такі сережки, у процесі культурних контактів, потрапили до населення Середнього Поволжя та Прикам'я, де місцевими майстрами були модернізовані у скроневі підвіски.

В.С. Аксонов,
к. іст. наук, зав. відділу археології ХІМ

ФІБУЛА З ПОХОВАННЯ № 440 НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Нетайлівський могильник салтівської культури був відкритий та попервах досліджувався у 1959 – 1961 рр. археологічною експедицією Інституту археології України під керівництвом Д.Т. Березовця. Уже перші дослідження цього некрополя привернули увагу широкого кола дослідників. Причиною такого інтересу були специфічні особливості похованального обряду (Иченская 1981, с. 83 – 86) та не досить типовий для салтівських пам'яток басейну Сіверського Дінця інвентар (Криганов 2002, рис. 4; 5). Особливу увагу привертають фібули великих розмірів, що були знайдені у деяких похованнях Нетайлівського могильника (Аксенов 2006, с. 86 – 92, рис. 1: 1, 3, 10, 15).

Дослідження 2006 р. Нетайлівського могильника експедицією Харківського історичного музею дозволили поповнити колекцію фібул ще однією знахідкою, що була зроблена у похованні № 440.

Могильна пляма поховання № 440 була зафікована на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. На рівні зачистки могильна пляма мала форму великого овалу розміром 3,57 x 1,96 м. Довга вісь могильної плями була орієнтована по лінії схід – захід (азимут 90⁰). Заповнення могильної ями складалося з темно-сірої супісі з украпленнями мілкого вугілля від спаленої деревини. Стінки могильної ями мали значний нахил, в наслідок чого розміри могильної ями біля її дна були меншими ніж її розміри на рівні фіксації могильної плями. Розміри могильної ями біля її дна складали 2,8 x 0,6 м. Дно могильної ями мало прямокутну форму з округленими кутами та знаходилося на глибині 3,1 м від сучасної

Харківський історичний музей

поверхні. Дно ями було орієнтовано так само, як і могильна пляма на рівні її фіксації (азимут 90°). Рештки людини, як і поховальний інвентар на дні могильної ями, були відсутні. Лише в заповненні могильної ями, на глибині 3,0 м на відстані 1,1 м від західної її стінки та в 10 – 15 см від південної бокової стінки була знайдена срібна фібула (Рис. 1: 1), срібний бубонець, що складався з двох горизонтально розташованих півкуль (Рис. 1: 3), срібна дротяна спіралеподібна пронизка (Рис. 1: 4), та одна бочкоподібна бусина зеленого кольору з червоно-жовто-білими вічками (Рис. 1: 5).

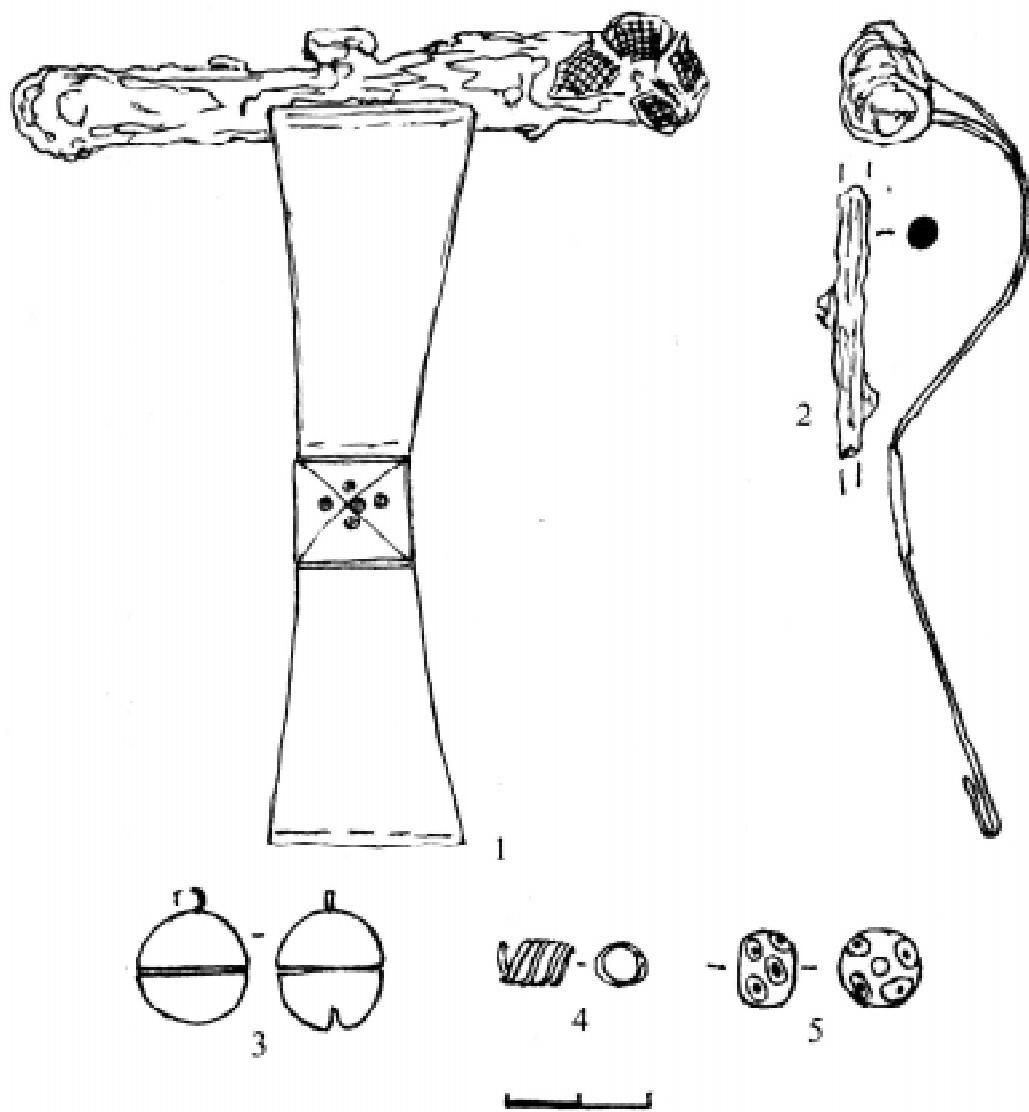

Рис. 1.

Фібула з поховання № 440 – арбалетоподібна, мала трапецієподібну пластинчату прогнуту спинку та лопатоподібну пласку ніжку. Кінець ніжки підгнута та утворює приймач для голки. З'єднання

Тринадцяті Сумцовські читання

голки шарнірне. Тіло фібули виготовлено зі срібної пластини, голка – залізна (Рис. 1; 2). У місці переходу спинки у ніжку розташований квадратний у плані щиток. Поле щитка розділено двома прорізаними лініями, котрі проведені з кута в кут і утворюють косий хрест, розбиваючи поле квадрата на чотири трикутники. Кути трикутників, що направлені до перехрестя ліній, прикрашені викарбуваними цятками. Цятка викарбувана і в місці перехрещення гравірованих ліній. Висота фібули складає 11,5 см, довжина вісі пружини досягає 9,8 см.

Подібні за матеріалом, оформленням та розміром фібули були знайдені у похованнях № 164"Б", 350 того ж Нетайлівського могильника (Аксенов 2006, рис. 1: 10, 15).

Аналогії цим фібулам у пам'ятках салтівської культури нам не відомі. Типологічно вони близькі деяким фібулам із лопатоподібною пласкою ніжкою з пам'яток Дагестану VIII – IX ст. (Багаев 2004, рис. 6: 8). Це дозволяє, на нашу думку, окреслити територію звідки подібні фібули могли бути принесені у басейн Сіверського Дінця.

Поховальний інвентар, що було знайдено у похованнях із подібними срібними арбалетоподібними фібулами № 164"Б", 350, дозволяє датувати ці поховання останньою четвертю VIII ст. (Аксенов 2006, с. 89). Цим же часом слід, вірогідно, датувати і поховання № 440.

При цьому комплекс прикрас, що походить з поховань № 164"Б", 350 – арбалетоподібні фібули, литі сережки із багатогранником на кінці, масивні браслети з розширенням по середині ще й лопатоподібними кінцями (Аксенов 2006, рис. 1: 10 – 12, 15 – 17), характерен для пам'яток VIII – IX ст. гірської Чечні та Дагестану (Багаев 2004, с. 144). Це дозволяє виділити в салтівських пам'ятках басейну Сіверського Дінця групу поховань другої половини VIII ст., котрі можливо належать вихідцям із Північно-Західного Кавказу, котрих переселив сюди уряд Хозарського каганату.

В.С. Аксюнов,
к. іст. наук, зав. відділу археології ХІМ

Л.І. Бабенко,
ст. науковий співробітник відділу археології ХІМ

КАТАКОМБНЕ ПОХОВАННЯ IV СТ. ДО Н.Е. ПОБЛИЗУ СМТ. КОРОТИЧ

У серпні 2006 року до відділу археології Харківського історичного музею звернувся Дубінін В.Р. з проханням оглянути частково зруйноване під час проведення земляних робіт на його присадибній

Харківський історичний музей

ділянці давнє поховання. Виїзд на місце з метою обстеження пам'ятки виявив наступну картину.

Поховання знаходилося на підвищенні правого берега р.Уди, на північно-західній околиці смт. Коротич Харківського району Харківської області, в 300 м на південь від автотраси Харків-Київ.

Залишки будь-якого курганного насипу над могилою візуально не простежувалися. Поховання було виявлене під час викопування на присадибній ділянці колодязя для вигрібної ями, край якого на глибині 1,35 м зачепив північно-східну частину поховальної камери та частину дромоса, зруйнувавши череп, праву ключицю, верхню частину правої плечової кістки та декілька ребер небіжчика. Крім цього, було знайдено залізний наконечник списа, що лежав нижче черепа небіжчика, поперек кістяка, втулкою на північний захід.

Для дослідження поховання було закладено розкоп, що перекривав здогадні розміри поховання. На глибині близько 1,1 м була зафіксована верхівка склепіння камери у вигляді плями чорного кольору підтрикутної продовгуватої форми з нерівними краями, спрямованої вершиною на південний захід. Донизу пляма розширювалася до меж поховальної камери, яка мала вузьку продовгувату у плані форму, що поволі звужувалася від входу до торцевої стінки. Простежена довжина камери близько 1,9 м, ширина біля входу - 0,5 м, у районі торця - 0,3 м. Торцева частина камери закруглена. Глибина камери від рівня сучасної поверхні біля входу - 1,35 м, в районі торця - 1,6 м. Таким чином, камера мала похиле дно, що поволі заглиблювалося у бік торця з перепадом глибин у 0,25 м.

Місце переходу камери в дромос зруйноване колодязем вигрібної ями. Перетин дромоса чітко простежувався на защищений стінці колодязя у вигляді плями чорного кольору аркоподібної форми ширину 0,25 м та висотою близько 0,4 м.

Кістяк належав чоловіку 20-25 років, що лежав у витягнутому положенні на спині, головою до входу камери, на північний схід (азимут 35°). Ліва рука розташована паралельно тулубу, кисть правої руки розміщена поверх кульшового суглоба. Ноги прямі, витягнуті, схрещені в районі кісточок. Права нога лежала зверху лівої, носки ступнів розвернуті у протилежні боки. У верхній частині правого передпліччя знаходився залізний браслет з тонкого дроту.

За класифікацією В.С. Ольховського коротичанська катакомба належить до ІІ типу варіанту 2А - однодромосна однокамерна катакомба, довга вісь вхідної ями та камери якої знаходиться на одній прямій.

Найкраще поховання з північно-східним орієнтуванням репрезентовані серед пам'яток степового Причорномор'я

Тринадцяті Сумцівські читання

пізньоскіфського часу (IV-III ст. до н.е.), де із 738 випадків зі встановленим орієнтуванням північно-східний напрям зафікований у 41 небіжчика.

Безсумнівно привертає увагу особливості пози небіжчика - схрещеність ніг у районі кісточок та розміщення кисті правиці на верхній частині стегна. Ряд дослідників подібне положення кінцівок пов'язують зі впливом східного, савромато-сарматського поховального обряду, де подібні поховання складають також помітну частку - за підрахунками К.Ф. Смирнова в савроматських пам'ятках VIII-IV ст. до н.е. відомі 39 випадків з положенням руки на тазу (11,1%) та 8 зі схрещеними ногами. Однак, за подібними показниками савроматські поховання не суттєво перевершують пам'ятки степового Причорномор'я і навіть поступаються за деякими параметрами пам'яткам Криму цього ж часу. Так, у пам'ятках степового Причорномор'я пізньоскіфського часу відомо 10 випадків зі схрещеними ногами (1,36% від загальної кількості комплексів) та 50 з рукою на стегну чи тазу (6,78%). Ще краще подібні поховання представлені у синхронних пам'ятках Криму - відомі 5 комплексів зі схрещеними ногами (3,23%) та 15 з рукою на стегну чи тазу (9,7%).

Відсутність слідів пограбування могили свідчить про збереження практично повного складу поховального інвентарю (за виключенням предметів з нетривких матеріалів), що не вирізняється репрезентативністю.

Залізний наконечник списа вирізняється короткою тонкою втулкою та формою продовгуватого гостролистого пера з сильним розширенням у нижній частині. Кінчик вістря та край пера у декількох місцях відламані. Посередині пера, по всій його довжині проходить грановане ребро. В нижній частині втулки пробито наскрізний отвір овальної форми для фіксації наконечника списа на ратищі. Всередині втулки присутні залишки зітлілої деревини. Загальна довжина - 29,3 см, довжина пера - 20,5 см, ширина пера у місці найбільшого розширення - 5,3 см, діаметр втулки - 2,3 см. Наконечники списів з подібною формою пера були знайдені в курганах № 2 біля с. Красний Поділ на Херсонщині, № 487 біля с. Макіївка, № 14 Стеблевського могильника, № 4 поблизу с., № 1/1 біля с. Яснозор'є, , № 25 Пісочинського могильника. Схожу форму гранованого ребра мав наконечник списа з кургану № 454 біля с. Макіївка.

Залізний браслет округлої форми (діаметр 6,9 см) з ледь звуженими кінцями, що майже дотикаються одне одного. Виготовлений із тонкого, круглого у перетині дроту (діаметр 0,4 см). За класифікацією, розробленою В.Г. Петренко, браслет належить до першого варіанту шостого типу, найбільш репрезентативного серед подібних прикрас

Харківський історичний музей

скіфського часу. Браслети цього типу з'являються в пам'ятках VI ст. до н.е. і продовжують існування до IV ст. до н.е.

Дату поховання в межах IV ст. до н.е. визначають тип поховальної споруди та наконечника списа.

Можна з упевненістю стверджувати іноетнічність коротичанського похованого по відношенню до місцевого населення. Однак відсутність серед інвентаря поховання яскравих етномаркірованих виробів заважає однозначному визначенням етноса небіжника на користь східного (савромато-сірматського) чи південного (власне скіфського) походження похованого. Разом з тим тип поховальної споруди та досить широка репрезентативність саме в степових пам'ятках Північного Причорномор'я похованіх з аналогічним орієнтуванням та особливостями положення кінцівок кістяка спонукає нас більше схилятися на користь походження небіжчика із території вказаного регіону.

Л.І. Бабенко,
ст. науковий співробітник відділу археології ХІМ

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ПРОТОПОПІВСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

Протопопівський могильник знаходився в урочищі “Могилки”, на правому березі річки Нецвітайки (права притока р. Уди), на південній околиці однойменного села Дергачівського району Харківської області. На час розкопок могильник нараховував 15 курганів, безсистемно розташованих одне від одного на відстані 20-40 м.

Досліджувався могильник на протязі двох сезонів - у 1973 році експедицією УТОПК під керівництвом Н.Г. Коленченко [Коленченко, 1973] та в 1976 році експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна [Бородулін, 1976; 1977]. В результаті було розкопано 8 курганів та 2 два зруйнованих поховання без насипу. Крім цього, зберіглися уривчасті відомості про зруйнований при будівництві трансформаторної підстанції курган, у поховання якого була виявлена амфора. Таким чином, загальна кількість поховальних комплексів сягає 11.

Насипи курганів мали круглу у плані форму, лише в кургані № 2/1973 був зафікований овальної форми насип, витягнутий у меридіональному напрямі (19/16,5 м). Більшість насипів збереглася на висоту до 1 м, лише у двох курганів висота наблизялася до двох метрів.

Сліди тризни зафіковані у двох випадках. У декількох курганах відзначена наявність глиняного викида товщиною 0,35-0,5 м (№№ 1/1973, 1/1976, 2/1976, 5).

Тринадцяті Сумцовські читання

Серед поховальних споруд можна виділити конструкції двох типів. Абсолютно переважаючий у могильнику тип поховальної споруди - ґрутові прямокутні ями. Дерев'яна гробниця стовбової конструкції, що споруджена у ґрутовій ямі, зафіксована в одному випадку.

Площа могил коливається від 2,15 до 8,37 м², глибина могил від рівня стародавнього горизонту зафіксована у 6 випадках, коливається від 1,6 до 2,15 м. Всі без виключення могили були орієнтовані у меридіональному напрямі. У двох могилах були споруджені ніші.

Всі поховання здійснені за обрядом інгумації, кісткові рештки небіжників зафіксовані у 9 похованнях.

В могильнику переважають одиночні поховання (8 випадків), лише у кургані № 2/1976 зафіксовані рештки двох небіжників.

Орієнтування небіжників визначено у 5 випадках - усі без виключення, у тому числі й у парному похованні, лежали головою на південь.

Пануюче положення кістяка - витягнуте на спині, ноги прямі, руки вздовж тулуба. В двох випадках небіжник лежав під західною стінкою (№№ 1/1973, 1/1976), в одному - по центру могили (№ 5). В парному похованні (№ 2/1976) небіжники були розміщені вздовж східної та західної стінок могили.

Найбільш цікавою рисою поховального обряду Протопопівського могильника є присутність різноманітних наборів кінського спорядження, що визначають символічну присутність у могилі безпосередньо верхового коня (№№ 3 та 5).

Зафіксовано 5 різноманітних випадків (№№ 1/1973, 2/1973, 1/1976, 5, 8) використання вогню у поховальному обряді. Напутня м'ясна їжа зафіксована в одному випадку - в південно-східному куті могили кургану № 1/1973 разом з ножем знаходилися кістки дрібної рогатої худобини.

Із 11 поховань у трьох інвентар був відсутній, що, ймовірніше за все, слід пов'язувати з їх пограбуванням. Решта поховань також була пограбована, отже у жодному випадку ми не маємо справи з більш-менш повним комплектом інвентарю, що супроводжував поховані.

Найбільш репрезентативна категорія поховального інвентарю - предмети оздоблення, що були присутні у 7 похованнях. Чисельно переважають бронзові наконечники стріл, що у кількості від 2 до 142 екземплярів виявлені у 6 похованнях.

У чотирьох комплексах виявлені залізні наконечники списів чи їх залишки - у трьох похованнях (№№ 1/1973, 1/1976, 5) по одному, ще в одному (№ 3) - два. Окрім кургану № 1/1973, наконечники списів супроводжувалися знахідками вtokів.

Харківський історичний музей

Захисний обладунок репрезентований одним випадком - в кургані № 5 дещо вище кісток тазу похованого зафіковано залишки шкіряного поясу.

Предмети кінського спорядження виявлені у двох похованнях, причому в обох випадках вони знаходилися у спеціальних нішах. Не виключено, що в кургані № 3 знаходився майже повний комплект деталей однієї вуздечки - 2 бронзові псалія з залишками сильно корозованих залізних вудил, нащічки, налобники, дрібні вуздечні бляхи, ворварки. Комплект з кургану № 5 менш повний - відсутні вудила та псалії, але знаходилася така рідкісна для лісостепових пам'яток зокрема та курганів V ст. до н.е. загалом, нагрудна прикраса як підвіска-лунниця. Її доповнювали 2 нащічки, 2 пряжки, 24 дрібні бляшки та 3 ворварки. Ще одна ворворка виявлена в похованні кургану № 1/1973, але вона могла бути оздoboю і військового спорядження.

В чотирьох похованнях виявлений глиняний посуд - дві амфори та два глечики: дворучний та без ручок. Знаряддя праці репрезентовані залізними ножами з кістяною рукояткою.

Таким чином, можна виділити наступні риси похованального обряду Протопопівського курганного могильника:

1. Відсутність у могильнику курганів з великими насипами.
2. Абсолютне домінування курганів з однією могилою, що впущена в материк.
3. Перевага серед похованальних споруд простих ґрунтових ям, незначних за площею та глибиною.
4. Домінування меридіонального орієнтування похованальної споруди.
5. Домінуючий обряд поховання - витягнуте трупоположення на спині.
6. Перевага одиночних поховань.
7. Відсутність дитячих та підліткових поховань.
8. Домінуюче орієнтування небіжників - головою на південь.
9. Значне розповсюдження різних форм ритуального застосування вогню.
10. Присутність в ряді поховань предметів кінського спорядження.
11. Відносна одноманітність похованального інвентарю з переважанням предметів озброєння, кінського спорядження та глиняного посуду.

Тринадцяті Сумцовські читання

М.В. Хоружа,
ст. науковий співробітник відділу археології ХІМ

КРЕСАЛО З ПОХОВАННЯ № 410 НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

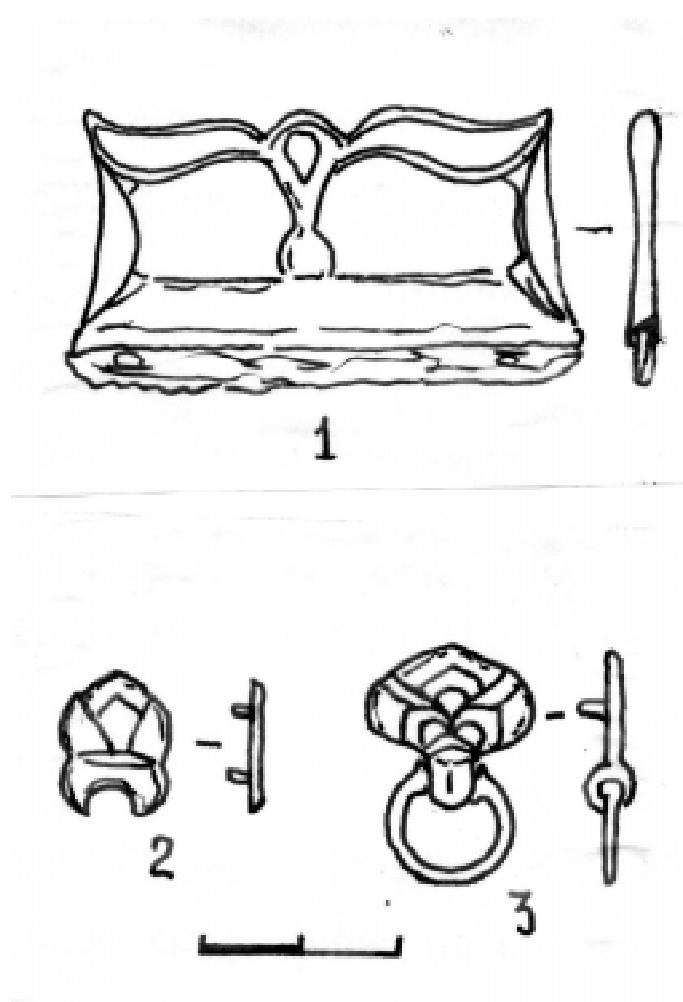
Кресала, що оздоблені бронзовими рукоятками, належать до категорії речей, котрі займають самостійне місце серед археологічних артефактів кінця I тисячоліття н. е. Не зважаючи на недовгу історичну долю, такі кресала мають досить широкий ареал розповсюдження. Наприкінці I тис. н. е. кресалами з бронзовими рукоятками, що оформлені у одному художньому стилі, висікали вогонь у Прикам'ї, Приладожжі, Фінляндії та Скандинавських країнах (Голубева 1964, с. 115). Відносно пам'яток салтівської культури басейну Сіверського Дінця кресала з бронзовими рукоятками є надзвичайно рідкою знахідкою. Так, до останнього часу, було відомо лише одне кресало з бронзовою рукояткою, котре походить з Верхнього Салтова (Ляпушкин 1958, рис. 21). У 2004 р. експедицією під керівництвом канд. іст. наук А.В. Криганова на Нетайлівському ґрунтовому могильнику салтівської культури у похованні № 410 було знайдено ще одне таке кресало.

Поховання № 410 являє собою типове для Нетайлівського могильника поховання у звичайній ґрунтовій ямі, котре орієнтовано своєю довгою віссю за лінією схід – захід з незначним сезонним відхиленням на північ (Аз. 75°) (Иченская 1981). Глибина могильної ями сягала 3,3 – 3,45 м від сучасної поверхні. Розміри ями біля дна - 2,7 x 0,85 м. На дні ями добре фіксувалися залишки дерев'яної труни прямокутної форми, в середині якої залишки людини були представлені лише фрагментами довгих кісток ніг, котрі фіксувалися у західній частині труни. До інвентарю поховання входили: срібна арабська монета, глиняний горщик, фрагменти залізної скоби, фрагменти черешкового залізного ножа, чотири срібні бляшki під поясного ременя та залізне кресало з бронзовою рукояткою. Впритул до західного краю могили людини розташувалась могила коня разом з кінським спорядженням (вудилами, стременами, збройними пряжками) та господарською сокирою. Судячи з інвентарю та наявності поряд кінської могили поховання № 410 належало воїну-вершнику.

Якщо основні речі з поховання представлені типами, що добре відомі за іншими пам'ятками салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Плетнєва 1981, рис. 36, 37), то кресало є унікальним. Воно складається із залізної прямокутної пластини розміром 5,0 x 1,0 см та товщиною 0,2 см. Верхня його частина затиснута у нижній частині бронзової ажурної рукоятки, котра в плані має прямокутну форму.

Харківський історичний музей

Розміри бронзової рукоятки – 5,2 x 2,6 см. Вона виконана засобом лиття у двосторонній твердій формі. Рукоятка ажурна, оформленена у вигляді стеблинини, від якої у протилежні боки відходять дещо вигнуті догори листя. Ще два таких же самих листа з'єднують основу бронзової рукоятки з кінцями листя, котре розташовано на стеблині. Сама стеблина закінчується нерозкритим бутоном квітки, котра перетворена у петельку (Рис. 1: 1).

Кресало з поховання № 410 відноситься до більш раннього часу. На це вказує оформлення рукояті у рослинному стилі. За деталями орнаменту вона відповідає початковому етапу опанування салтівськими майстрами лотосоподібного рослинного орнаменту (Фонякова 1986, рис. 4: 1 – 3, 5, 7), котрий припадає на кінець VIII – початок IX ст. (Фонякова 1986, с. 45). Такому датуванню не суперечить оформлення бляшок з поясу, котрі походять також з поховання № 410 (Рис. 1: 2, 3). За своїм оформленням вони відносяться до II салтівського горизонту (за А.В. Комаром), котрий починається з 790 р. (790 – 830 рр.) (Комар 1999, табл. 4, с. 144 – 145). Визначення дати карбування срібної арабської

Оформлення рукоятки даного кресала не дозволяє віднести його до відомих за фінно-угорськими матеріалами типів кресал с бронзовими рукоятками, котрі мають антропо- або антропозооморфну форму (Голубева 1964, рис. 2, 6; Голубева, Варенов 1993, рис. 3, 4) та датуються кінцем IX – серединою XI ст. Хоча загальні обриси рукояті кресала з поховання № 410 та її розміри відповідають кресалам II групи, другого варіанту (Голубева 1964, с. 124, рис. 2: 12, 13) та V групи (Голубева, Варенов 1993, с. 104 – 105, рис. 4: 9, 10) фінно-угорських кресал.

Тринадцяті Сумцовські читання

монети, що походить із цього ж поховання, допоможе підтвердити або спростувати наше датування усього комплексу.

Таким чином, кресало з бронзовою рукояткою з поховання № 410 є виробом місцевих майстрів, а не імпортом з районів, де мешкало фінно-угорське населення. Проте виникає питання, чим викликана поява кресал із бронзовою рукояткою у населення салтівської культури, бо для салтівців характерні кресала калачеподібної форми, кресала-фібули та звичайні залізні або сталеві пластини для висікання вогню. Можливо, кресало з бронзовою рукояткою з поховання № 410 Нетайловського могильника використовувалось для висікання вогню в якихось особливих випадках, а не для побутових цілей.

**В.І. Квітковський,
асpirант кафедри історії України
ХНПУ ім. Г.С. Сковороди**

ЩОДО ЧАСУ ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ХОЗАР НАД ЛІВОБЕРЕЖНИМИ СЛОВ'ЯНАМИ

Повість временних літ повідомляє, що хозари збирали данину зі слов'янських племен [Полное собрание русских летописей, 1962 – Т.1]. Про те, що три слов'янських племені – в'ятичі, сіверяни, слов'яни (поляни, радимичі?) сплачували данину каганату згадується і в листі хозарського царя Йосифа [Коковцов П.К., 1932.]. З фактом підкорення слов'янських племен хозарам погоджується більшість дослідників. Але питання про час залежності слов'янських племен від каганату породжує багато дискусій.

Більшість радянських істориків та археологів вважають, що хазарська юрисдикція на східнослов'янські племена поширилась у середині VIII ст., з появою у басейні Дону носіїв салтіво-маяцької культури.

На сучасному етапі з'являється інша, альтернативна, точка зору – більш раннього підкорення слов'ян лівобережжя Дніпра [Комар А.В., 2005].

У другій половині VII ст. хозарами були розбиті і підкорені болгарські племена. Можливо, що в цей же час хазарська агресія розповсюджується і на слов'янські землі. Це виглядає ще більш переконливо якщо сприйняти версію О.М. Приходнюка, що частина східних слов'ян були конфедератами Великої Болгарії [Приходнюк О.М., 1998.].

Однак, якщо в цей час була крупна військова акція хозар проти слов'ян, то це обов'язково повинно було відбитися у археологічних

Харківський історичний музей

матеріалах, які б свідчили про значне вторгнення кочовиків в ареал слов'янських культур.

Найбільш яскравими комплексами першої групи є слов'янські скарби VII–VIII ст. Вперше випадіння скарбів з присутністю хозар пов'язала Г.Ф. Корзухіна [Корзухина Г.Ф., 1955]. Пізніше, О.А. Щеглова розподілила скарби на дві хронологічні групи. Першу (кінець VII ст.) і другу (початок-середина VIII ст.) [Щеглова О.А., 1990].

Скарби так і не були затребувані їх власниками. Причину цього пояснюють лісостепові кочівницькі пам'ятники, ареал которых перетинається з ареалом розповсюдження антських скарбів.

На сьогодні у лісостеповому Лівобережжі Дніпра відомо 3 підкурганних та 7 безкурганних поховань, аналогічних обряду підкурганним похованням степової перещепинської культури, 3 комплекси келегейського типу та аланське поселення [Комар А.В., 2005].

До слідів хозарського вторгнення А.Т. Сміленко також відносить загибель Пастирського городища, на якому помітні сліди розгрому. [1975. Сміленко А.Т.]. О.В. Комар, аналізуючи речі знайдені у шарі розгрому Пастирського городища, переконливо доводить їх аналогію з кочівницькими пам'ятками кінця VII – початку VIII ст. [Комар А.В., 2005].

Ці події примусили до втечі частину населення Лівобережжя Дніпра (пеньковська та колочинська археологічні культури), що обумовило утворення лівобережних скарбів другої половини VII ст.

Північний кордон розповсюдження кочівницьких поховань на Лівобережжі Дніпра не підімається вище Сейму, тобто сіверянського ареалу, а у Подонні фіксується поява кочовиків у землях в'ятичів. Ареал слов'янських скарбів дещо ширший: самий північний з них розміщується на західному кордоні ареалу в'ятичів, але фактично вже по сусіству з радимичами [Корзухина Г.Ф., 1955].

Таким чином, масштабне вторгнення кочовиків у слов'янський лісостеп у другій половині VII ст., торкнулося областей розселення відразу трьох племінних союзів: сіверян, в'ятичів та радимичів

Як бачимо, думки дослідників на час підкорення лівобережних слов'ян хозарами дуже різні. Сучасний рівень розвитку археології дозволяє говорити про більш раннє підкорення східних слов'ян у кінці VII ст., коли під час хозарсько-болгарської війни частина східнослов'янських племен Дніпровського Лівобережжя (сіверяни, в'ятичі та радимичі) попадають в данницьку залежність від Хозарського каганату. Ця акція носила військовий характер, що археологічно відбулося у пам'ятниках кочівницької перещепинської культури (VII

Тринадцяті Сумцовські читання

ст.), знахідками слов'янських скарбів кінця VII ст. та загибеллю Пастирського городища.

А.В. Корохіна,

науковий співробітник

Харківського науково-методичного центру
охорони культурної спадщини

МАТЕРІАЛИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗОВОЇ ДОБИ З ПОСЕЛЕННЯ “ПІСОЧИН-МОБІЛЬ” В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У вересні 2006 р. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба», за участю студентів та аспірантів ХНУ ім. В.Н. Каразіна, були проведені охоронні розкопки поселення “Пісочин-Мобіль”, що розташовано на мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Уди, на північній околиці смт. Пісочин (район “Мобіль”) Харківського району Харківської області. На момент початку дослідження пам’ятка виявилася частково зруйнованою будівельними роботами, розробкою піщаного кар’єру. В розкопі загальною площею 430 кв. м. виявлено нашарування доби пізньої бронзи (бережнівсько-маївська зрубна культура) та поодинокі знахідки скіфського часу, розкрито сім господарчих та житлових комплексів.

Основна частина виявлених на поселенні культурних залишків належить до бережнівсько-маївської зрубної культури. Цим же часом датовані господарчі ями № 2, 3, 4 та комплекси заглиблених жител № 6 та 7-7А (з них ями № 2, 4, 6, 7 пошкоджені будівельними роботами).

Плями ям проявлялися на рівні давньої денної поверхні. Заповнення складає чорний гумусований пісок, у якому траплялися нечисленні побутові залишки - кістки худоби, кераміка, кам’яні абразиви.

Яма № 2 – округла у плані, циліндричної форми, діаметром 1,60 м, дно – на рівні 0,75 м від рівня давньої денної поверхні.

Яма № 3 – циліндрична, діаметром 1,30 м та глибиною 0,60 м від давньої денної поверхні. Зі сходу до неї примикають дві подовжені заглиблені сходинки. У північній частині ями зафіксовано стовпову овальну у плані ямку.

Яма № 4 - округла у плані, має діаметр 1,50 м, глибину від давньої денної поверхні 1 м. На дні зафіксовано підбій висотою 0,10 м, глибиною 0,20 м, на дні якого виявлено скupчення риб’ячої луски.

Яма № 6 - залишки приміщення напівземлянкової конструкції глибиною 0,40 м від рівня давньої денної поверхні. Форма у плані –

Харківський історичний музей

округла, із напівкруглими виступами у східній та південній частинах приміщення. Загальна площа становила біля 4 кв. м (частково зруйновано).

Яма № 7-7А – комплекс напівземлянкового житла. Котлован житла (яма № 7) у плані підпрямокутної форми із заокругленими кутами. Дно зафіксовано на рівні 0,30 м від давньої денної поверхні. Площа частини котловану, що збереглася, становить 8 кв. м. В житлі, впритул до західної стіни, знаходилась яма (№7А) циліндричної форми, діаметром 1,25 м, глибиною 1,10 м від давньої денної поверхні (0,7 м від рівня підлоги). На дні ями виявлено жертвоприношення у вигляді компактного скучення кісток неповного скелету коня, покладених без анатомічного порядку.

Культурний шар на поселенні досягає товщини 0,45 м. Поза межами будівельних комплексів відкладення в основному концентрувалися в межах двох ділянок (площа близько 50 кв. м. та 25-30 кв. м.), де виявлено значну кількість фрагментів зрубного посуду, кісток домашньої худоби, кам'яні знаряддя праці (фрагмент ливарної форми та масивний пест).

Кераміка поселення зрубної культури “Пісочин-Мобіль” ліпна, виготовлена із глини з природнім вмістом піску, з додаванням шамоту, в поодиноких випадках – також рубленої трави. Колір зовнішньої поверхні світло-коричневий чи бежевий, рідше – сірий. Розчоси внутрішньої, чи обох поверхонь дрібнозубчастим штампом трапляються досить рідко. Форми представлені банками (69%), слабко-профільованими формами (13%) та горщиками (18%), а також одиничними знахідками стаканів, миски, гострореберної посудини, уламками двох конічних прясел.

Приблизне співвідношення орнаментованого та неорнаментованого посуду становить 2:1. Заглиблений орнамент наносився прокресленням, штампуванням гладеньким штампом, наколами паличкою чи пальцями відбитками, штампуванням зубчастим штампом. Основна частина орнаментованого посуду прикрашена нескладними типовими для зрубної традиції композиціями: горизонтальною “ялинкою”, рядом згрупованих косих рисок, “сіточкою”, фризом із трикутників, опущених вершинами донизу тощо. На банках зустрічається наліпний валик – розділений пальцями вдавленнями, косими насічками чи гладенький.

Із кам'яних знарядь слід виділити фрагмент двосторонньої сланцової ливарної форми, пест із магматичної породи, фрагмент розтиральника. Вироби із кістки представлено астрагалом.

Поселення пізньої бронзової доби “Пісочин-Мобіль”, на підставі особливостей його керамічного комплексу, може бути віднесено до

Тринадцяті Сумцовські читання

наймолодших пам'яток зрубної КІС в межах пізньобронзової доби (тобто до кінця другого періоду БМЗК, за В. В. Отрощенком).

Подальші дослідження поселенських пам'яток пізньої бронзової доби східноукраїнського лісостепу і, зокрема, Харківщини, є перспективними з точки зору уточнення хронології та особливостей культурного розвитку населення регіону.

Харківський історичний музей

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

В.С. Романовський. М. Сумцов як пам'яткознавець.....	3
О.М. Сошнікова. Роль Харківського історичного музею як соціокультурного інституту в умовах сучасного розвитку України.....	5
А.В. Панченко. Розвиток музейної справи на Харківщині у 2006 році	7
Н.С. Мартем'янова. До питання про роль музею в системі сучасного освітнього процесу.....	11

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

А.О. Сошніков. Музейна комунікація, як засіб національного виховання, определення української мрії.....	13
Т.Є. Левченко. Висвітлення музейними засобами процесу створення Конституції України 28 червня 1996 року	17
Л.М. Орел. Інноваційні шляхи розвитку дошкільних та освітніх закладів Харківщини та їх висвітлення в музейних закладах... ..	20
Л.Ю. Глазкова. Система сучасних засобів зв'язку Харківщини і їх відображення в музейній експозиції.....	22
О.М. Сошнікова. Голодомор 1932-1933 рр. на Україні у науково-дослідній та експозиційній роботі Харківського історичного музею	25
Н.М. Перевозчикова, Є.І. Костенко, С.В. Єременко. Особливості експозиційної роботи з природоохоронної тематики.....	27
I.П. Шевцов. Деякі аспекти інтеграції інтернету у музейній діяльності	28
Г.П. Ярміш. Розкриття поетичної та байкарської творчості Г.С. Сковороди через музейні експонати	30
М. Фали. Сучасне використання творчої спадщини М.Ф. Сумцова.....	32
К.Г. Борисенко. М. Сумцов як дослідник полемічної спадщини Лазаря Барабановича	34

Тринадцяті Сумцовські читання

О.Д. Івах. Видатний український композитор А.Л. Ведель у Харкові	35
В.Ф. Тітінюк, О.О. Печерцева. Олексій Миколайович Бекетов – живописець.....	37
С.С. Мандригіна. Діяльність О.С. Масельського на Харківщині.....	39
В.Ф. Тітінюк, К. Єрченко. Відродження петриківських розписів у творчості родини Вакуленків	42
Д.В. Бадаєв. До проблеми історії харківських катакомб	44
С.М. Дейнеко. Причини створення Харківської головної складської митниці.....	46
О.Ш. Палтаджян. Економічно-соціальне становище селян та козаків під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр....	48
І.В. Чернікова. Етапи становлення, розвитку та занепаду пам'яткоохоронного руху на Харківщині у 1920-1941 рр..	50
М.Д. Костюченко. Благоустрій міста Харкова з 1919 – 1934 рр.....	51
I.O. Роман. Відношення більшовиків до релігії та православної церкви на Харківщині (20-30-ті роки ХХ ст.)	54
О.П. Мозгова. Оплот атеїзму в стінах храму	58
Н.О. Яковлєва. Процес над “Спілкою визволення України”.....	60
М.С. Лапіна. Из истории одного экспоната Харьковского исторического музея	62
А.О. Андрієнкова. Доля храмів Харкова напередодні Великої Вітчизняної війни та під час німецько-фашистської окупації.....	64
В.О. Казус. Гітлерівська пропаганда в окупованому Харкові.....	66
О.Д. Івах, А.В. Соколов. До 75-річчя утворення Харківської області	71

МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА НАУКОВЕ ВИВЧЕННЯ

О.М. Пантєлєй. Матеріали Д.І. Багалія у колекції Харківського історичного музею	74
Ю.А. Конюшенко. Матеріали О.О. Потебні у фондах Харківського історичного музею	75

Харківський історичний музей

А.М. Прохоров. Матеріали В.Я. Данилевського в колекції документів Харківського історичного музею	77
Т.А. Горлова. Матеріали Гіршмана Л.Л. у колекції Харківського історичного музею.....	82
Н.М. Іванова. Матеріали І.О. Мар'яненка в колекції Харківського історичного музею.....	85
А.В. Соколов. Геральдика в науковій атрибуції музейних предметів.....	87
А.В. Легейда, А.В.Пашкова. Пам'ятки грошового обігу за часів царювання Павла I у колекції Харківського історичного музею... ..	90
Л.В. Никифоренко. Колекція журналів “Репертуар и пантеон” у фондах Харківського історичного музею.....	93
О.О. Белько. Кераміка як складова етномистецьких музейних експозицій (XIX-XXI ст.)	95
Н.В. Звержховська. Російські паперові гроші реформи 1839–1843 рр. у колекції Харківського історичного музею.....	97
Д.В. Богданов. Англійські важкі танки I світової війни	100
В.Л. Гомжин. Український плакат періоду Великою Вітчизняної війни в колекції Харківського історичного музею.....	101
О.О. Костін. Проблема збереження цінностей Харківського історичного музею під час Великої Вітчизняної війни та її вирішення.....	105
В.Є. Власко, Ю.М. Русанова. Меморіальний музей-квартира сім'ї Гризодубових: проблеми збереження та популяризації спадщини сім'ї Гризодубових.....	106
Д.М. Дудко. Видані твори Г.С.Сковороди в фондах літературно-меморіального музею просвітителя в с.Сковородинівка..	108
В.В. Буличова. Українські та російські чоловічі сорочки у колекції ХІМ	110
В.А. Сушко. Семантика сорочки в українській традиційній культурі	114
Л.Г. Овчіннікова. Генезис традиційного поясного вбрання українців Слобожанщини.....	115
О.І. Хасанова. Передвесільні дівочі розваги в селах Слобідської України к. 19 - поч. 20 ст.	117

Тринадцяті Сумцовські читання

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.Б. Шрамко. Поселення скіфського часу “Саржин Яр”	120
Д.Г. Гречко. Етнокультурна історія населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби.....	121
К.Ю. Пелященко. Ліпний посуд поселення скіфського часу “Саржин Яр”	123
I.В. Голубєва. Дослідження пізньосередньовічних комплексів по вул. Сумській, 10 у Київському районі м. Харкова у 2006 році.....	124
С.А. Задніков. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р.....	125
I.А. Сніжко. Нові неолітичні пам'ятки на Харківщині.....	127
В.С. Аксюнов. Золоті сережки з кремаційних поховань салтівської культури басейну Сіверського Дінця	129
В.С. Аксюнов. Фібула з поховання № 440 Нетайлівського могильника	133
В.С. Аксюнов, Л.І. Бабенко. Катакомбне поховання IV ст. до н.е. поблизу смт. Коротич	135
Л.І. Бабенко. Поховальний обряд Протопопівського курганного могильника	138
М.В. Хоружа. Кресало з поховання № 410 Нетайлівського могильника салтівської культури	141
В.І. Квітковський. Щодо часу встановлення влади хозар над лівобережними слов'янами	143
А.В. Корохіна. Матеріали пізньої бронзової доби з поселення “Пісочин-Мобіль” в Харківській області.....	145

Наукове видання

ТРИНАДЦЯТИ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

**Збірник матеріалів наукової конференції
“Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення,
збереження та популяризації національної
історико-культурної спадщини”**

18 квітня 2007 р.

Видавець: Харківський історичний музей,
61003, м. Харків, вул. Університетська, 5

Редактор: *O.M. Сошнікова*

Відповідальний за випуск: *B.A. Цигульов*

Оригінал-макет, технічна редакція: *I.P. Шевцов*

Видавництво: ППФ “АлМакс” Україна, м. Харків,
тел/факс 758-53-85